

RANKO MATASOVIĆ

KRATKA
POREDBENO
POVIJESNA
GRAMATIKA
LATINSKOGA
JEZIKA

MATICA HRVATSKA

Sastavljanje poredbenih historijskih gramatika danas predstavlja, bez ikakve sumnje, jedan od najzahtjevnijih lingvističkih zadataka zbog toga što autor s jedne strane mora poznavati »materijalnu dokumentaciju«, tj. podatke iz brojnih, često veoma različitih jezika i njihove povijesti, s druge strane mora se izvrsno snalaziti u kompleksnoj teoriji historijsko-komparativne metode, koja se u posljednjih nekoliko desetljeća uvelike transformirala i, napokon, nužno je da raspolaže znanjem opće lingvističke teorije i njezinih suvremenih dostignuća.

Svim je ovim elementima Ranko Matasović, kao jedan od naših najmladih indoevropista, ali već sa značajnom međunarodnom reputacijom, u potpunosti ovladao, pa i više od toga: na osnovi vlastitih proučavanja svoju je poredbenu gramatiku latinskog jezika mogao ne samo koncipirati kao kompetentno sastavljenu sintezu dosadašnjih (pa i najrecentnijih) izučavanja nego je, djelomično, u nju ugradio i niz originalnih stavova i teorija.

Na taj je način nastao tekst koji sadržava golem broj provjerenih i sigurnih podataka, akribijski pregled gotovo svih bitnih teorijskih stajališta (i njihovih »jakih mjesta« i slabosti) koja obilježavaju suvremenu indoevropistiku i prijedloge solucija za neka dosad neriješena pitanja.(...)

Radi se, dakle, o jedinstvenom znanstvenom projektu u nas, koji obrađuje domenu u kojoj je u Hrvatskoj objavljeno sasvim malo i originalnih i prijevodnih tekstova, a uz to, riječ je i o djelu koje je u pravom smislu te riječi znanstveno utemeljeno i ispisano na osnovi suverenog poznavanja krajnje složene tematike te se, napokon, taj rad može kompetentno natjecati bilo s kojim tekstom slične problematike publiciranim u svijetu.

Dubravko Škiljan (iz recenzije)

M A T I C A   H R V A T S K A

Biblioteka
THEORIA / ΘΗΩΡΙΑ

Recenzenti
AUGUST KOVAČEC
MATE KRIŽMAN
OLGA PERIĆ
DUBRAVKO ŠKILJAN

Urednica
JELENA HEKMAN

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb

UDK 807.1–5

MATASOVIĆ, Ranko

Kratka poredbenopovijesna gramatika latinskoga
jezika / Ranko Matasović. – Zagreb : Matica hrvatska,
1997. – 290 str. ; 24 cm. – (Biblioteka THEORIA)

Bibliografija: str. 259-268. – Kazala.

ISBN 953-150-105-X

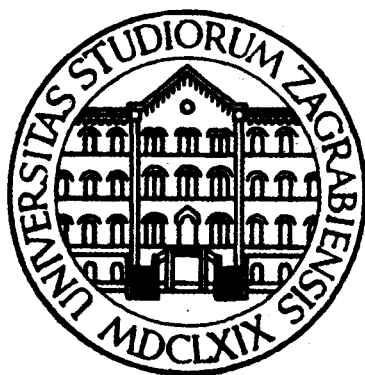
970722008

Odlukom Senata Sveučilišta u Zagrebu br. 02–516/1–1997 odobrava se korištenje naziva
sveučilišni udžbenik (*Manualia universitatis studiorum zagrabiensis*)

Knjiga je tiskana novčanom potporom Ministarstva kulture i Ministarstva znanosti i tehnologije
Republike Hrvatske

Ranko Matasović

**KRATKA
POREDBENOPOVIJESNA
GRAMATIKA LATINSKOGA
JEZIKA**

Matica hrvatska
Zagreb 1997

*Opusculum hoc, quamdiu vixero,
doctioribus emendandum offero.*
(Iunius, *Observationes...*)

Ljuboslavu Matasoviću (1928–1997)

PREDGOVOR

Razloga za pisanje ove gramatike bilo je mnogo. Jezik koji je u Hrvatskoj do prije stoljeća i po bio službenim jezikom zacijelo zaslužuje da jedan od temeljnih priručnika za njegovo proučavanje ugleda svjetlo dana na hrvatskome. Da su prilike bile povoljnije, to bi se još davno bilo dogodilo; historijsku gramatiku latinskoga jezika počeo je pisati Anton Mayer, veliki zaboravljeni hrvatski lingvist i šef Katedre za indoeuropeistiku na Sveučilištu u Zagrebu neposredno prije Drugog svjetskog rata. Prvi svezak te planirane gramatike objavljen je kao skripta 1938. godine; premda zastario i ne osobito originalan, taj tekst odaje veliku erudiciju i solidnost pristupa svojega autora. Neostvoreni Mayerov projekt bio mi je jedan od glavnih poticaja kada sam se odlučivao prihvatiti pisanja ove gramatike, koja se u stanovitu smislu nadovezuje na Mayerovu. S druge strane, postoje i praktični razlozi zbog kojih će ova gramatika, nadam se, biti dobrodošla u sveučilišnoj nastavi; kako je latinski jedini jezik koristan u proučavanju poredbene indoeuropske gramatike koji se uči u gimnazijama, činilo mi se da bi poredbena gramatika latinskoga bila izvrstan medij za uvođenje studenata lingvistike u indoeuropeističku struku. Osim studentima latinskoga jezika i zainteresiranim laicima, ova je gramatika namijenjena upravo njima.

Čitatelju ove gramatike nije potrebno nikakvo predznanje, osim elementarnoga poznavanja latinskoga jezika. Svi su primjeri u knjizi prevedeni, osim onih čije je značenje posve jasno iz konteksta ili se citira u prethodnom odjeljku. Najviše je, naravno, latinskih primjera, no nastojao sam u gramatiku uključiti i usporednu građu iz drugih indoeuropskih jezika, a osobito grčkoga, staroindijskoga i staroslavenskoga; zbog važnosti za indoeuropsku lingvistiku ponegdje se navode i primjeri iz gotškoga, staroirskog, litavskoga i hetitskoga, dok je navođenje građe iz drugih ie. jezika sasvim izuzetno.

Pišući ovu knjigu držao sam se načela da je bolje biti u pravu negoli biti originalan. Stoga sam ostajao pri općeprihvaćenim mišljenjima uvijek kada su ona utemeljena na argumentima, a ne na autoritetu devetnaestostoljetnih autora. Znatnu pažnju nastojao sam posvetiti upravo

neriješenim problemima, oko kojih u znanstvenoj zajednici ne postoji *communis opinio*. U takvim sam slučajevima nastojao obrazložiti zbog čega prihvaćam neko rješenje radije nego neko drugo, odnosno zbog čega predlažem vlastitu hipotezu. Osim toga, za sva sporna pitanja u gramatici nastojao sam navesti popis novije relevantne literature, naročito one u kojoj su izražena mišljenja različita od mojih. Stariju literaturu čitatelj će lako pronaći u standardnim priručnicima latinske historijske gramatike koji se navode u prvom poglavlju.

Premda je latinski jedan od najbolje istraženih indoeuropskih jezika, latinska je lingvistika neobično konzervativna u svojem pristupu novim spoznajama poredbene indoeuropske gramatike. Vjerojatno se to najbolje vidi u odnosu standardnih priručnika i udžbenika prema laringalnoj teoriji. Dok su laringali još prije nekoliko desetljeća pronašli svoj put u temeljne priručnike germanske, keltske, pa i grčke historijske gramatike (npr. Rix 1976), pisac je najopsežnije latinske povijesne gramatike Manu Leumann još u izdanju iz 1977. mogao napisati: *Für eine Darstellung der lateinischen Grammatik sind diese Theorien um das vokalische und die konsonantischen Schwa (die Laryngale) an sich entbehrlich* (str. 40) »Po sebi su te teorije o vokalskom i konsonantskim 'šva'-glasovima (laringalima) nepotrebne u prikazu latinske gramatike«. Nadam se da će ova gramatika pokazati u kojoj je mjeri to mišljenje netočno.

U drugom dijelu knjige pokušao sam primijeniti suvremenu autosegmentalnu fonologiju na poredbenopovijesnu fonologiju latinskoga; čitalac će se vjerojatno zapitati kakvoga to smisla ima, na što mogu odgovoriti samo to da mi se činilo još besmislenijim pisati o razvoju latinskoga fonološkog sustava i pretvarati se kao da se u fonološkoj teoriji nije u proteklih tridesetak godina ništa promijenilo. Premda sam nastojao objasniti osnovne pojmove i formalizam autosegmentalne fonologije u uvodu drugoga dijela knjige, neki će čitatelji formule kojima se bilježe glasovne promjene u autosegmentalnoj fonologiji ipak smatrati preapstraktnima ili nerazumljivima. Za njih će utješno vjerojatno biti što sam sva glasovna pravila, osim autosegmentalnim formalizmom, formulirao i običnim jezikom.

Za svakoga tko se želi baviti poredbenom i povijesnom lingvistikom osobito je važno da dobro razumije načela i metodološke postupke na kojima se ta disciplina zasniva; njih, međutim, nije lako formulirati na jasan i sažet način, u što će se uvjeriti svaki čitalac elementarnih indoeuropeističkih priručnika. Pa ipak, ja sam pokušao ukratko izložiti osnove poredbenopovijesne metode, vjerujući da se u proučavanju temeljnih načela uvijek isplati uložiti više truda negoli u bavljenju detaljima, *quia parvus error in principio magnus est in fine* (Toma Akvinski, *De ente et essentia*, 1).

U prikazu poredbene morfologije latinskoga držao sam se načela da je bolje pošteno prikazati teškoće i neslaganja koja postoje oko pojedinih problema negoli ih prešutjeti. Osobito se to odnosi na prikaz glagolskoga sustava indoeuropskoga prajezika, o kojem postoji gotovo jednako mnogo teorija koliko je i lingvista koji su o njem pisali. S druge strane, u klasifikaciji deklinacijskih tipova prihvatio sam temeljnu podjelu na statičku i dinamičku promjenu, s potpodjelama koje iz toga slijede. Za žaljenje je što taj novi nazor na indoeuropsku deklinaciju, premda otkriven upravo u knjizi posvećenoj latinskome,¹ do danas nije prihvaćen u temeljnim priručnicima latinske historijske gramatike.

Standardni priručnici latinske historijske gramatike obično polaze od latinskih morfoloških paradigmi, koje onda tumače pozivajući se na starija jezična stanja i pretpostavljen morfološki sustav indoeuropskoga prajezika, kao da je taj sustav čitatelju već poznat. Takav prikaz problematike poredbene morfologije oduvijek me je podsjećao na postupak povjesničara koji bi počeo pisati rimsku povijest od Augustova doba, a potom objašnjavao što je sve bilo prije toga; osim što je nezgrapno, takav je pristup i pogrešan, utoliko što zanemaruje one gramatičke kategorije i oblike koje je latinski jezik izgubio, a koji su u jednakoj mjeri dio njegove povijesti kao i kategorije i oblici koje je sačuvao. Stoga sam u ovoj gramatici pokušao latinskoj morfologiji pristupiti na obrnut, ali samoj stvari primjereniji način: polazi se od rekonstrukcije indoeuropskoga, a potom se opisuju jezične promjene koje su dovele do stanja posvjedočenoga u gramatici klasičnoga latinskog jezika.

Kao što i naslov kaže, ovo je *kratka* gramatika latinskoga jezika; ona je kratka i zbog toga što u njoj nisu prikazane sve glasovne promjene koje su se zbile između indoeuropskoga i klasičnog latinskoga, i zbog toga što u njoj nije iscrpno opisana povijest svih latinskih morfoloških paradigmi, a nadasve zbog toga što u nju nije uključena problematika razvoja klasičnog latinskoga u vulgarnolatinskome. Budući da ova knjiga ni ne pokušava biti iscrpnom, postavlja se pitanje kriterija odabira jezičnih pojava koje su u njoj opisane. Premda je takav kriterij uvijek barem donekle subjektivan, smatrao sam najvažnijim opisati one jezične promjene koje su u određenom smislu *sustavne*, zatim one koje prema mojem sudu u najvećoj mjeri zadiru u strukturu jezika, te one koje su u skladu s općim tendencijama jezičnoga razvoja te su stoga i tipološki zanimljive. Što se tiče vulgarnolatinskoga, smatrao sam opravdanim njegovo izostavljanje ponajviše stoga što je o njemu na hrvatskom dostupna izvrsna knjiga Pavla Tekavčića *Uvod u vulgarni latinitet* (Zagreb 1970). Ta je Tekavčićeva knjiga na neki način komplementarna mojoj.

1 Holger Pedersen, *La cinquième déclinaison latine*, Copenhagen 1926.

U prikazu pretklasičnih razdoblja latinskoga jezika oslanjao sam se na podatke prikupljene u izvornim tekstovima više negoli na sekundarnu literaturu. Poredbeni i povijesna gramatika najbolje se uče osobnim iskustvom s tekstovima, lingvističkom nadgradnjom temeljitoga filološkog proučavanja pisanih izvora. Stoga su navedena mjesta u tekstovima u kojima su posvjedočeni pretklasični latinski jezični oblici, pri čemu sam se oslanjao najviše na Ernoutovu zbirku starolatinskih tekstova (1947). Kako bi čitatelj i sam mogao provjeriti teze koje iznosim u analizi konkretne jezične građe, gramatici sam pridodao nekoliko ulomaka starolatinskih tekstova s komentarom. Konačno, u ovoj su knjizi posebnim, manjim, slovima otisnuti oni komentari koji se isključivo odnose na indoeuropeistiku.

Za pisanje ove gramatike najviše dugujem onima koji su u meni poticali ljubav prema latinskom jeziku: rimskim pjesnicima i povjesničarima, piscima ranijih gramatika, ali i vrsnim latinistima od kojih sam učio i nastavljam učiti ono što znam o latinskom jeziku i njegovoj povijesti, a nadalje mojoj supruzi Tajani Matasović.

Posebno se zahvaljujem profesorima Ladi Tajčević, Olji Perić, Heineru Eichneru, Radoslavu Katičiću, Augustu Kovačecu, Mati Križmanu i Dubravku Škiljanu, kojima također mnogo dugujem, napose u ovoj prilici na dragocjenim savjetima i korisnim primjedbama.

Iskrenu zahvalnost želio bih izraziti i kolegi Marku Tadiću ne samo na izvrsnoj pripremi ovoga rukopisa za tisak, nego prije svega na svesrdnom poticanju da ova gramatika bude i objavljena.

Nadalje, zahvaljujem i Zakladi Otvoreno društvo — Hrvatska koja je osigurala potrebnu opremu za rad na ovom rukopisu, kao i mojim studentima Igoru Kusinu i Jurici Budji na pažljivu čitanju ovoga teksta.

Naposljetku, zahvaljujem nakladniku i Matičinoj urednici Jeleni Hekman koji su omogućili tiskanje ove gramatike.

R. M.

U Zagrebu, ožujka 1997.

KRATICE I SIMBOLI

alb. = albanski
arm. = armenski
at. = atički
av. = avestički
bret. = bretonski
dor. = dorski
eng. = engleski
eol. = eolski
falisk. = faliskički
fr. = francuski
gal. = galski
got. = gotski
gr. = grčki
het. = hetitski
hom. = homerski grčki
hrv. = hrvatski
ie. = indoeuropski
jon. = jonski
kelt. = keltski
lat. = latinski
latv. = latvijski
lit. = litavski
luv. = luvijski
mesap. = mesapski
mik. = mikenski
njem. = njemački
osk. = oskički
skr. = sanskrt
st.- = staro-
stir. = staroirski
stisl. = staroislandski
stnord. = staronordijski

stprus. = staropruski
stvnj. = starovisokonjemački
tal. = talijanski
toh. A = toharski A
toh. B = toharski B
umb. = umbrijski
velš. = velški
ven. = venetski

CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum

Leges XII tab. = Leges XII tabularum

RV = Rg Veda

SC de Bacch. = Senatus Consultum de Bacchanalibus

> = »odrazilo se kao«

>> = »posuđeno je kao«

< = »postalo je od«

* »rekonstruirani oblik«

** »jezično nemoguć oblik«

V = bilo koji vokal

S = bilo koji sonant

C = bilo koji konsonant

C' = palatalizirani konsonant

N = jezgra sloga (nukleus)

σ = slog

\$ = granica sloga

= granica riječi

→ = fonološka ili morfološka transformacija

[...] = rekonstruirani dio teksta nekog natpisa

I. UVOD

PREGLED PRIRUČNE LITERATURE O POREDBENOPOVIJESNOJ GRAMATICI LATINSKOGA

§1 Najbolji uvod u poredbeni i povijesni studij latinskoga predstavlja knjiga Leonarda Palmera (Palmer 1966). U njoj se iznosi pregled povijesti latinskoga, a raspravlja se i o temeljnim pitanjima poredbene i povijesne gramatike na lako razumljiv način. Mjestu latinskoga u sklopu indoeuropske jezične porodice posvećena je knjiga Georga Renatusa Solte (Solta 1974); ta je knjiga korisna i kao pregled suvremenih spoznaja o ostalim jezicima drevne Italije. Posve je elementaran uvod u povijesni i poredbeni studij latinskoga knjižica Alfreda Bammesbergera (1984).

Od povijesti latinskoga jezika valja spomenuti kratke i pregledne knjige Jeana Collarta (Collart 1967) i Friedricha Stolza, Alberta Debrunnera i Wolfganga P. Schmida (1963). Originalne, ali ne uvijek općeprihvaćene poglede iznose povijesti Antoinea Meilleta (1966) i Giacoma Devota; Devotova je knjiga o povijesti latinskoga jezika danas dostupna u izdanju Alda Luigija Prosdocimia (Devoto 1983), s predgovorom izdavača koji donosi rezultate obrade novijih epigrafskih nalaza. Samo pretpoviješću i poviješću arhajskoga latinskoga bavi se knjiga Franza Altheima (1954).

Temeljna povijesna gramatika latinskoga jezika djelo je Manu Leumanna (Leumann 1977); ovo golemo djelo vrlo je bogato bibliografskim podacima, a sadržava pregled svih pitanja povijesne gramatike latinskoga jezika, često uz opsežne komentare različitih teorija. S indoeuropeističkog stanovišta Leumannova gramatika vrlo je konzervativna, ali iscrpna i pouzdana. Kraća i preglednija, ali podjednako konzervativna je gramatika Friedricha Sommera (Sommer 1948), čiji je prvi dio (fonologija) sada dostupan u obradi Raimunda Pfistera (Sommer & Pfister 1977). Ova je knjiga vrlo vrijedna zbog dobre filološke dokumentacije izvora u kojima su posvjedočeni pojedini jezični oblici. Gramatike Maxa Niedermanna (1959), Ernesta Kieckersa (1931) također su korisne, osobito Kieckersova zbog vrijednih osvrtâ na razvoj latinskih glasova i gramatičkih kategorija u romanskim jezicima. Povijesnoj morfologiji latinskoga po-

svećen je pouzdan pregled Alfreda Ernouta (1926), a novija gledišta francuske indoeuropeističke škole izložena su u gramatici Pierrea Monteila (1970). Razvitkom latinskoga u svjetlu spoznaja suvremene tipologije bavi se monografija Helene Kurzove (1993). Za povijesnu latinsku gramatiku važni su i zbornici radova koje su uredili Klaus Strunk (1973) te Oswald Panagl i Thomas Krisch (1992).

Poredbenoj gramatici grčkoga i latinskoga posvećene su knjige Antoineta Meilleta i Josepha Vendryesa (1963) i Andrewa Sihlera (1995). Premda izdvajanje tih dvaju jezika ima samo didaktičko opravdanje, obje spomenute knjige izuzetno su vrijedne kao priručnici poredbene i povijesne gramatike latinskoga jezika. Francuski su lingvisti u svoju gramatiku uvrstili i sažet i originalan prikaz razvitka sintakse grčkoga i latinskoga, dok je Sihlerova gramatika, premda nedorečena u nekim detaljima, jedini priručnik latinskoga jezika u kojem su izraz našle suvremene spoznaje indoeuropske poredbene gramatike. Nažalost, Sihlerova knjiga ne daje nikakve bibliografske podatke o radovima u kojima su izložene novije teorije koje autor razmatra. Ona je nastala kao revizija zastarjele poredbene gramatike grčkoga i latinskoga Carla Darlinga Bucka (1933).

Za lingvistički i filološki uvod u arhajski latinski najbolje će poslužiti knjiga Gerharda Radkea (1981); monografija Brenta Vinea (1993) bavi se ponajviše epigrafskim problemima starolatinskih natpisa.

Za italske jezike temeljna su literatura priručnici Carla D. Bucka (1905) i Emila Vettera (1953). Tekstove okupljene u Vetterovu priručniku upotpunio je novijim nalazima Paolo Poccetti (1979). Koristan je i prikaz oskičko-umbrijskih dijalekata objavljen u četvrtom svesku Pisanijeva priručnika povijesti latinskoga jezika (1966), kao i pregled novije literature o italjskim jezicima u radu Jürgena Untermanna (1979). Umbrijskome je posvećena monografija Gerharda Meisera (1986), a faliskičkome knjiga Gabrielle Giacomelli (1963).

Od djela na ruskom jeziku, još uvijek je korisna knjiga Igora M. Tronskoga (Tronskij 1953); osim povijesti latinskoga do klasičnoga doba i pregleda njegovih najstarijih spomenika, ta knjiga sadržava i kratku historijsku gramatiku te prikaz ostalih jezika drevne Italije. Na poljskom se ističu povijest latinskoga jezika (Safarewicz 1986) i historijska gramatika (Safarewicz 1953) Jana Safarewicza.

Postoje dva mjerodavna etimološka rječnika latinskoga jezika. Rječnik Ernouta i Meilleta vrlo je oprezan u traženju etimoloških usporednica latinskih riječi; u njemu je i na izuzetno pažljiv način razmotrena tvorba etimološki srodnih riječi. Etimološki rječnik Waldea i Hoffmanna malo je veći opsegom i možda ponešto manje pouzdan od prethodno spomenutoga, ali zato u pojedinostima inventivniji. Oba su latinska etimološka

rječnika sa stanovišta suvremenih spoznaja o indoeuropskom prajeziku već zastarjeli. Etimologiji riječi potvrđenih u italским jezicima posvećen je rječnik Frederika Mullera. Najbolji je deskriptivni rječnik latinskoga velikog formata prema našem sudu latinsko-engleski rječnik Charltona T. Lewisa i C. Shorta, a valja spomenuti i monumentalni *Oxford Latin Dictionary* (1968–1982).

Za uvod u indoeuropsku poredbenu gramatiku latinistima možemo preporučiti knjige Roberta Beekesa (1995), Winfreda Lehmana (1993) i Oswalda Szemerényia (1989). Temeljni poredbeni rječnik indoeuropskih jezika napisao je Julius Pokorny, a poredbeni rječnik sinonima Carl Buck (v. literaturu).

MJESTO LATINSKOGA U KRUGU INDOEUROPSKIH JEZIKA

OSNOVE GENETSKE KLASIFIKACIJE JEZIKA

§2 Skupina jezika za koje se može dokazati da su potekli od istoga prajezika naziva se *jezičnom porodicom*;² za jezike koji pripadaju istoj jezičnoj porodici kaže se da su *genetski srodni*. Indoeuropski jezici predstavljaju jezičnu porodicu poteklu od indoeuropskoga prajezika. Ie. prajezik govorio se najkasnije do polovice 3. tisućljeća pr. Kr. u području koje još nije posve sigurno utvrđeno; najvjerojatnije je teritorij na kojem su živjeli govornici indoeuropskoga prajezika — Indoeuropljani — obuhvaćao velike dijelove južnih ukrajinskih i prikavkaskih stepa (v. Mallory 1989).

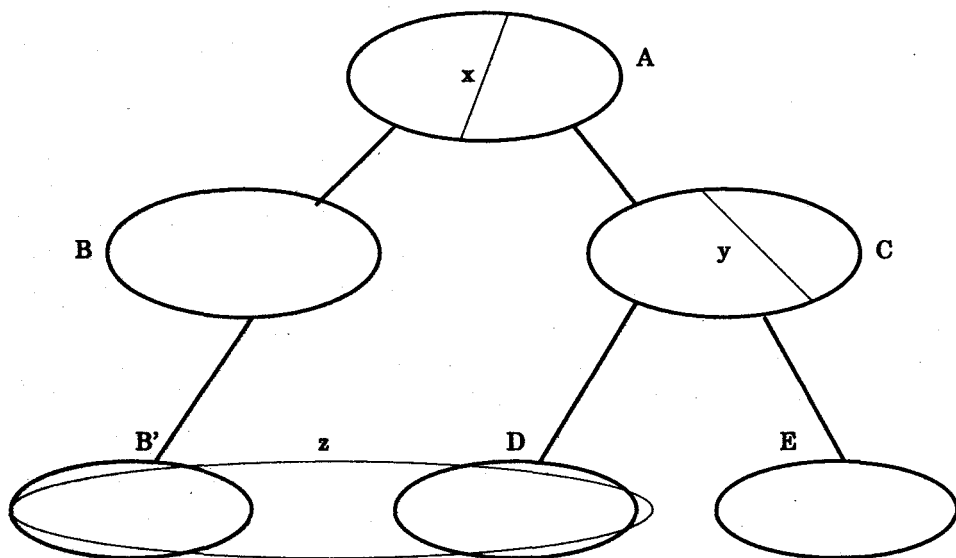
Naše nam svakodnevno iskustvo govori da se jezici govore u prostoru, na određenim zemljopisnim područjima na kojima žive njihovi govornici. Svakodnevno nam iskustvo, međutim, ne daje naslutiti da se prostorni odnosi među jezicima mijenjaju tijekom vremena, kako zbog migracija njihovih stanovnika, tako i zbog jezičnih promjena koje mijenjaju same jezike.

§3 Jezike u nekoj jezičnoj porodici povezuje velik broj *izoglosa*, jezičnih svojstava koja ti jezici dijele. Izoglosa koja povezuje latinski s grčkim i baltoslavenskim je nastavak *-oy, preuzet iz zamjeničke promjene, u nominativu množine »tematskih« imenica (lat. II. deklinacija, usp. lat. *lupī*, gr. *λύκοι*, stsl. *vlci*, lit. *vilgai* »vukovi« (drugi ie. jezici imaju nastavak *-ōs, usp. got. *wulfos*, skr. *vrkās*). Izoglosa koja povezuje latinski, keltski i staroindijski je riječ »kralj«, ie. *rēg's, koja se u latinskom odrazila kao *rēx*, u staroirskom kao *rí*, a u vedskom kao *rāṭ*. Budući da se jezici postupno mijenjaju u vremenu, izoglose nastaju kao

---

2 Za uvod u pojmovlje i terminologiju genetske lingvistike v. Holzer 1995 i moj prikaz te knjige (Matasović 1996).

rezultati jezičnih promjena (tj. jezici stječu određena svojstva jezičnim promjenama). Jezične promjene se pak šire u prostoru, ponekad se zadržavajući na granicama područja u okviru kojega se govori neki jezik, a ponekad prelazeći te granice. Naprimjer, prijelaz dvoglasa *ae* u *e* dogodio se u latinskom početkom nove ere i proširio u svim područjima u kojima se taj jezik govorio. S druge strane, zamjena velarnoga glasa *r* uvularnim zbila se u francuskome u 17. stoljeću i proširila na još nekoliko europskih jezika, dakle preko granica u kojima se francuski govorio. Ta jezična promjena dovela je do izoglose koja povezuje francuski s nizozemskim i danskim, naprimjer, i koja je rezultat *jezičnoga kontakta* ili *utjecaja*. U hrvatskim kajkavskim dijalektima, obezvučivanje okluziva na kraju riječi (npr. u izgovoru *bok*, *grat* riječi *bog*, *grad*) rezultat je njemačkoga utjecaja, a ujedno i izoglosa koja povezuje te dijalekte s njemačkim. Međutim, jezične izoglose koje nastaju kao rezultat jezičnih promjena koje dopiru do uvijek istih granica unutar područja u kojem se govori neki jezik predstavljaju *snopove* izoglosa, skupove jezičnih svojstava karakterističnih za određeni jezik. Ukoliko se na nekom području, na kojem se bio govorio jedan jezik, pojave dva međusobno različita snopa izoglosa koji se samo minimalno sijeku, kažemo da se dotični jezik *podijelio na dva jezika potomka* od kojih je svaki određen svojim skupom izoglosa. Jezik koji se u ranijem razdoblju govorio na dotičnom području nazivamo *jezikom pretkom* ili *prajeziikom* tih jezika. Dijeljenje prajezika na jezike potomke može se prikazati *genealoškim stablom*, u čijem je korijenu jezik predek neke skupine jezika; račvišta grana na tom stablu prikazuju redoslijed kojim su se na zasebne jezike dijelili jezici potomci toga jezika—pretka:

Na ovom prikazu vidimo zamišljeni primjer genealoškoga stabla: jezik A podijelio se nizom jezičnih promjena koje su dovele do nastanka snopa izoglosa x na dva jezika — B i C; jezik C potom se podijelio novim promjenama na jezike D i E, koji se razlikuju na osnovi snopa izoglosa y. Jezik B nije se dijelio, jer su sve jezične promjene koje su ga zahvatile dovele do snopa izoglosa koje dosežu granice područja na kojemu se on govori. U vrijeme u kojem jezik C više ne postoji, jezik B nastavlja postojati kao B'. Jezik A jezik je predak svih ostalih jezika u prikazu, a jezik C je jezik predak jezika D i E. Možemo zatim zamisliti da se neke jezične promjene kontaktom prošire s jezika D na jezik B' (izoglose z), no one neće utjecati na izgled genealoškoga stabla. Širenje takvih izoglosa preko utvrđenih jezičnih granica može dovesti do nastanka *jezičnoga saveza*, skupa zemljopisno povezanih jezika među kojima postoje značajni utjecaji. Jedan je jezični savez postojao i na tlu drevne Italije prije rimskih osvajanja (§7, 4).

§4 Zadaća je poredbenopovijesne lingvistike rekonstruirati prajezik određene jezične porodice i utvrditi što je moguće točnije izgled njezina genealoškog stabla, odnosno opisati *dijalekatsku raščlanjenost* jezika unutar te porodice. Za skup jezika neke jezične porodice koji imaju zajednički jezik predak, koji istovremeno nije i jezik predak svih ostalih jezika te porodice, reći ćemo da predstavljaju *potporodicu* ili *granu* dotične jezične porodice. Naprimjer, na gornjem prikazu jezici D i E predstavljaju granu prikazane jezične porodice, jer imaju zajednički prajezik (C) koji nije istovremeno i prajezik svih ostalih jezika te porodice.

Neki lingvisti terminološki razlikuju *potporodicu*, *granu* i *odujetak* neke jezične porodice, smatrajući ih hijerarhijski različitim stupnjevima genetske srodnosti. Takvo je razlikovanje i moguće i opravdano, no zbog jednostavnosti ga neću primijenjivati u preostalom dijelu knjige.

INDOEUROPSKI JEZICI

§5 U posljednjem razdoblju svojega postojanja indoeuropski je prajezik sigurno bio jako dijalekatski raščlanjen, ali se najstarija dijalekatska podjela indoeuropskih jezika ne može sa sigurnošću utvrditi. U povijesnom razdoblju uočavamo sljedeće skupine jezika i dijalekata:

1. Anatolijski jezici; najstariji tragovi anatolijskih jezika sežu u 19. st. pr. Kr. ('Kapadokijske pločice'), a najstariji spomenici potječu s kraja 18. st. (natpis kralja Anittaša na hetitskome). Hetitski su tekstovi, zajedno s tekstovima drugih *staroanatolijskih* jezika (luvijskoga i palajskoga) pronađeni u prijestolnici Hetitskoga Carstva u Hattušašu (današnji Boghaz Köy sjeveroistočno od Ankare). Pisani su klinopisom, a dešifrirao

ih je 1916. B. Hrozný. Hetitski su tekstovi sadržajem vrlo raznoliki, a opseg je sačuvanoga jezičnog blaga golem; tekstovi poput *Autobiografije cara Hattušiliša III.* ili *Mita o Illuyanki i Bogu Oluje* važni su i za povijest svjetske književnosti. Neki su tekstovi staroanatolijskih jezika pisani luvijским ideografskim pismom, koje još nije u potpunosti dešifrirano. *Novoanatolijski jezici* — likijski (s varijantama A i B), lidijski, karijski i pisidijski (čija pripadnost anatolijskim jezicima nije definitivno utvrđena) posvjedočeni su na natpisima iz 1. tisućljeća pr. Kr. Dijalekatska podjela anatolijskih jezika još uvijek je sporna; luvijски i palajски nedvojbeno dijele neke izoglose koje ih odvajaju od hetitskoga; među novoanatolijskim jezicima likijski A i B su vjerojatno potekli iz nekoga jezika ili dijalekta vrlo bliskog luvijskomu.

2. Indoiranski jezici; ova grana ie. jezika dijeli se na tri odvojka: indijski, iranski i kafirski. Indijski jezici potvrđeni su još sredinom II. tisućljeća pr. Kr. na Bliskom Istoku. Neke riječi i osobna imena, zabilježena u hetitskim tekstovima i ugovorima s državom Mitanni nedvojbeno potvrđuju prisutnost govornika nekog staroindijskog jezika (ili »praindijskoga«) u sjevernoj Mezopotamiji u 14. st. pr. Kr. Otprilike u isto vrijeme može se datirati i najstariji književni spomenik staroindijskoga, *Rg-veda*. Kasniji su vedski tekstovi Sama-veda, Jađur-veda, Atharva-veda, te komentari svetih tekstova okupljeni u brahmane, aranyake i upanišade. Budući da su pažljivo prenošeni usmenom predajom, vedski su tekstovi izuzetno važan izvor pouzdanih jezičnih podataka za poredbenu gramatiku. Jezik tih tekstova naziva se *vedskim*, za razliku od kasnijega jezika, *sanskrt*, koji je postao učenim jezikom Indije. Vedski i sanskrt nastali su na temelju raznih, ali blisko srodnih dijalekata jezika koji se naziva *staroindijskim*, za razliku od *srednjoindijskih* jezika ili *prakrta*, koji su posvjedočeni od druge polovice 1. tisućljeća pr. Kr. Najvažniji prakrt je *pali*, jezik svetih budističkih tekstova; premda je na staroindijskom sačuvan golem korpus klasične indijske književnosti, prvi su natpisi pronađeni u Indiji koji se sa sigurnošću mogu datirati sastavljeni na srednjeindijskim jezicima: to su natpisi budističkoga vladara Aśoke iz 3. st. pr. Kr. pisani pismom *brahmi*, iz kojega su se razvila sva pisma suvremene Indije uključujući i *devanagari*, kojim se piše sanskrt. Iranski jezici dijele se na istočne (skitski, hotansko-sakski, vjerojatno avestički, itd.) i zapadne (staroperzijski, pehlevi, partski itd.). Staroiranski jezici su *avestički*, *medijski*, *staroperzijski*, te samo iz onomastike poznat *skitski*. Avestički je jezik *Aveste*, svetih spisa mazdaističke (zoroastrijske) religije. Najstariji dio *Aveste*, *Gathe*, nastale su početkom 1. tisućljeća pr. Kr. Njihov je autor vjerojatno sam prorok Zaratuštra (Zarathuštra). Mlađi djelovi *Aveste* (npr. *Yašt*, *Videvdād*, itd.) nastajali su tijekom 1. tisućljeća pr. Kr., a oblik je avestičkom korpusu fiksiran za sasanidskih vladara početkom 1. tisućljeća n. e. Postoji i prijevod većeg

dijela avestičkih tekstova na srednjoiranski jezik *pehlevi*; taj prijevod naziva se imenom *Zend*. *Medijski* je poznat samo iz onomastike, te po brojnim posuđenicama u *staroperzijskom*, jeziku natpisa ahemenidskih vladara (7–4. st. pr. Kr.). Staroperzijski su natpisi pisani adaptiranom verzijom *klinopisa*; najvažniji je natpis kralja Darija uklesan u stijenu kod *Behistuna*. Srednjoiranski jezici su već spomenuti *pehlevi*, zatim *partski*, *hotansko-sakski*, *sogdijski*, itd. *Kafirski* ili *dardski* jezici posvjedočeni su tek u 19. st., a njihova zasebnost unutar indoiranske grane utvrđena je razmjerno nedavno. Najvažniji suvremeni kafirski jezik je *kašmirski*.

3. Grčki jezik; najstariji tekstovi pisani grčkim su tekstovi *mikenskoga* dijalekta pisani linearom B (15–13. st. pr. Kr.); te su tekstove — uglavnom kratke gospodarstvene zapise — dešifrirali Michael Ventris i John Chadwick pedesetih godina ovog stoljeća. Najstariji književni spomenici grčkoga jezika spjevovi su Homera i Hesioda, vjerojatno nastali u 8. st. pr. Kr. U isto razdoblje sežu i najstariji epigrafski nalazi na grčkome (»Nestorov natpis«). Grčki je jezik dijalekatski jako raščlanjen; osnovna je podjela na sjeverne i južne grčke dijalekte. U sjevernu skupinu svrstavaju se dorski, eolski i sjeverozapadni grčki govori. U južnu skupinu spadaju mikenski, jonsko-atički i arkadijsko-ciparski, dok je dijalekatski položaj izoliranoga pamfilijskog dijalekta (na južnoj obali Male Azije) sporan. Na temelju dijalekata, najbolje posvjedočenih na stotinama natpisa pronađenih po čitavu grčkom svijetu, razvila su se četiri književna narječja, koja su od početka različita od bilo kojega lokalnog govora, i u kojima se prepoznaju utjecaji različitih dijalekata. Na *jonskome* književnom narječju sastavljeni su epovi Homera i Hesioda, te najstarija grčka proza — Herodotova povijest. Fragmenti djela najstarijih grčkih filozofa (miletska škola, Parmenid i Heraklit, atomisti) također su na jonskome. Na *atičkom* je sačuvano obilje atenske književnosti, uključujući dramu (Eshil, Sofoklo, Euripid i Aristofan), filozofiju (Platon i Aristotel) i povijest (Tukidid). *Eolsko* je književno narječje najbliže lokalnom govoru otoka uz sjeveroistočnu obalu Male Azije, odakle dolaze ključni književni predstavnici toga narječja, pjesnici Sapfa i Alkej. Naposljetku, na *dorskome* je književnom narječju sačuvan korpus korske lirike Pindara i Bakhilida. Na temelju atičkoga narječja (ali bez lokalnih atenskih jezičnih obilježja) izgrađuje se u 3. st. pr. Kr. *koiné*, zajednički grčki književni jezik. Iz toga su idioma potekli svi suvremeni grčki dijalekti osim izumirućega *cakonskoga*.

4. Italski jezici; kao što ćemo vidjeti poslije (§7), postoje ozbiljne dvojbe o tome predstavljaju li italski jezici jednu granu indoeuropskih jezika, ili su njihove sličnosti nastale uslijed međusobnih kontakata na tlu drevne Italije. Tradicionalno se italski jezici dijele na oskičko-umbrijsku i

latinsko-faliskičku granu. Oskičko-umbrijski jezici govorili su se u velikom dijelu Italije južno od rijeke Po. Umbrijski je najbolje posvjedočen od njih, zahvaljujući dobro očuvanom velikom spomeniku pronađenom 1444. u mjestu Gubbio u Umbriji, sjeveroistočno od Rima. *Tabulae Iguvinae*, kako se taj tekst najčešće naziva, predstavljaju opis jednoga magijsko-vjerskoga rituala i od neprocjenjive su važnosti za poredbenu gramatiku italjskih jezika. Umbrijskome je vrlo blizak *volščanski*, jezik antičkih Volska. Oskički je jezik Samničana koji su nastanjivali Samnij, Kampaniju, Lukaniju i Apuliju. Sam jezik nazvan je prema plemenu Oska koje je živjelo u Kampaniji, središnjoj samničanskoj pokrajini. Najvažniji su spomenici oskičkoga *Cippus Abellanus* i *Tabula Bantina*. Oskičkom su bliski *pelignijski*, *vestinski*, *marucinski* i *ekvijski*, dok *marsijski* predstavlja prijelazni dijalekt između oskičkih i umbrijskih jezika. *Predsamničanski* (ili »proto-samničanski«) je jezik koji se govorio u Samniju prije ekspanzije oskičkoga. Na tom jeziku postoji nekoliko natpisa iz 6. st. pr. Kr., i oni pokazuju da se radi o jednom dosta arhaičnom italjskom jeziku. Sve italjske jezike potisnuo je latinski, osobito nakon »savezničkih ratova« u 1. stoljeću pr. Kr.; oskički je, sudeći po natpisima pronađenim u Pompejima, bio još živ u drugoj polovici 1. st. po. Kr. Premda su izbrisani s lingvističke karte Italije, utjecaj je italjskih jezika na latinski, pa i na romanske jezike, bio znatan (v. Solta 1974: 51).

Prikaz međusobnih odnosa oskičko-umbrijskih jezika različit od našega (osobito s obzirom na položaj volščanskoga i vestinskoga) donosi članak Roberta Coleman (1986).

5. Keltski jezici; prema tradicionalnoj podjeli, keltski jezici dijele se na P-keltsku i Q-keltsku skupinu prema odrazu ie. suglasnika *k^w. U P-keltsku skupinu svrstavaju se lepontijski (jezik koji se govorio u talijanskim alpama u 1. tis. pr. Kr.), galski i britski jezici (velški, bretonski i kornički). U Q-keltskoj su skupini keltiberski (keltski jezik koji se govorio u središnjoj Španjolskoj prije rimskih osvajanja) i goidelski jezici (irski, škotski i manski). Novija podjela dijeli keltske jezike na keltiberski, koji se najranije odvojio od ostalih, te na kontinentalne i otočne keltske jezike. Kontinentalni su keltski jezici (galski, lepontijski) posvjedočeni znatno ranije od otočnih (britski i goidelski), ali su na njima sačuvani samo kratki i često oštećeni natpisi. Najvažniji su spomenici keltiberskoga *Brončana ploča iz Botorrite*, a galskoga *Kalendar iz Colignya* i *Natpis iz Larzaca*. Otočni keltski jezici posvjedočeni su od 4. stoljeća; to su natpisi pisani ogamskim pismom iz Irske koji sadržavaju uglavnom osobna imena. Književne tekstove na irskom imamo već u 6. stoljeću (*Amra Coluimb Chille*), a možda i čitavo stoljeće ranije (genealoške pjesme). Na velškom sačuvana književna predaja počinje u 6. stoljeću (poema *Gododdin* barda Aneurina).

6. Germanski jezici posvjedočeni su još u 3. ili 2. st. pr. Kr. zagonetnim natpisom na »Kacigi iz Negaua« (u Austriji), a od prvih stoljeća poslije Krista *runskim natpisima*. Jedan je od najstarijih runskih natpisa *Rog iz Gallehusa* (mjesto u Danskoj) iz 4–5. st. n. e. Najvjerojatnija je genealoška podjela germanskih jezika na dvije skupine. U prvoj su sjeverni i istočni germanski jezici, a u drugoj zapadnogermanski jezici. Istočni germanski jezici predstavljeni su *gotskim*, jezikom na koji je već u 4. stoljeću preveden Novi zavjet. Taj tekst, djelo gotskoga biskupa Wulfile, većim je dijelom sačuvan u rukopisu *Codex argenteus* koji se čuva u Vatikanu. U usporedbi s time ostali su tekstovi gotskoga i drugih istočnogermanskih jezika (burgundski, vandalski, itd.) zanemarivo malenog opsega. U većini područja u kojima se govorio (Španjolska, sjeverna Italija, Balkan), gotski je jezik izumro još u ranom srednjem vijeku, no na Krimu je, kao *krimskogotski*, preživio do u 16. stoljeće. *Sjevernogermanski* ili *nordijski* jezici posvjedočeni su runskim natpisima koje pronalazimo po čitavoj Skandinaviji u ranom Srednjem vijeku. Runski natpisi i najstarije *skaldsko* pjesništvo (iz 8. stoljeća) sastavljeni su na *pranordijskome*, u kojem još nije moguće razaznati dijalekatske osobine. Iz pranordijskoga se razvio *staroislandski*, na kojem su najvažniji spomenici *Edda* (zbirka mitološke poezije i mitografske proze) i islandske sage. U istočnu granu nordijskoga svrstavaju se švedski i danski, a u zapadnu islandski, norveški (*nynorsk*) i ferski. *Zapadnogermanski* jezici posvjedočeni u srednjem vijeku su staroengleski, s književnošću koja seže u 7. stoljeće (ep *Beowulf*), starofrizijski (posvjedočen od 13. st.), starosaski, staroniskofranački (iz kojega se razvio suvremeni nizozemski), te starovisokonjemački, s najstarijim književnim tekstom iz 8. st. (Pjesma o Hildebrandu). Suvremeni je njemački jezik nastao iz starovisokonjemačkoga, iz kojega se u srednjem vijeku razvio i *jidiš*, jezik istočnoeuropskih Židova.

7. Armenski jezik; najstariji spomenici armenskoga jezika sežu u 5. stoljeće, kada je armenski biskup Mesrop Maštoc preveo Sveto Pismo na staroarmenski i izmislio armensko pismo koje je ostalo u upotrebi do danas. Na klasičnome staroarmenskom (naziva se još i *grabar*) sačuvani su prijevodi hagiografskih djela s bizantskog grčkog i sirskoga (Povijest Fausta Bizantinca, Himne sv. Efrema), te nešto izvorne književnosti (npr. armenska povijest Mojsija Korenskoga, ili djela Eznika Kohbacija). Armenski je pretrpio golem utjecaj iranskih jezika, te su ga dugo i smatrali iranskim jezikom. Da se radi o samostalnoj grani ie. jezika dokazao je njemački lingvist Hübschmann sedamdesetih godina prošloga stoljeća.

8. Toharski jezici otkriveni su na spomenicima pronađenim u Kineskom Turkestanu početkom 20. stoljeća. Njihovu su pripadnost indoeuropskoj

jezičnoj porodici (i samostalan položaj unutar nje) dokazali Sieg i Siegeling 1911. Postoje dva toharska jezika, koji se konvencionalno nazivaju toharskim A i toharskim B (koji se još naziva i *kučanskim* po oazi u kojoj su mu pronađeni spomenici). Na toharskim jezicima sačuvani su prijevodi budističkih spisa (sa sanskrta), gospodarstveni zapisi (toharski jezici govorili su se u području kojim je prolazio Svileni put), a na toharskom A ima i nešto izvornoga pjesništva. Sačuvani spomenici potječu iz 1. tisućljeća n. e.; oba su toharska jezika izumrla prije godine 1000.

9. Baltoslavenski jezici; baltoslavenski se jezici dijele na baltijsku i slavensku granu.³ Slavenski su jezici posvjedočeni od 9. stoljeća, kada su braća Konstantin i Metod i njihovi učenici zasnovali slavensku pismenost prevevši svete spise, te izmisливši dva slavenska pisma: glagoljicu i ćirilicu. Jezik prvih prijevoda svetih spisa na slavenski naziva se *staroslavenskim*;⁴ u dijalekatskom smislu staroslavenski je blizak dijalektima iz kojih su se razvili makedonski i bugarski jezik. Staroslavenski su tekstovi pisani glagoljicom (*Marijinsko evanđelje*, *Zografsko evanđelje*, *Assemanijev izbornik*, *Sinajski psalterij*, *Kijevski listići*) i ćirilicom (*Savina knjiga*, *Ostromirovo evanđelje*, *Suprasaljski zbornik*). U osnovi oni odražavaju jezik 9. stoljeća, premda su sačuvani u kasnijim rukopisima koji odaju tragove utjecaja drugih slavenskih jezika. Slavenski se jezici dijele na južnoslavenske (slovenski, bugarski, makedonski, staroslavenski, te kompleks hrvatskoga, srpskoga, bošnjačkoga i crnogorskoga), istočnoslavenske (ruski, ukrajinski i bjeloruski), te zapadnoslavenske: češki, slovački, poljski, kašupski, slovinski, polapski, gornjolužički i donjolužički te rusinski, kao osobit slučaj slovačkoga dijalekta koji je naknadno pretrpio jak utjecaj ukrajinskoga.

Baltijski jezici dijele se na zapadnobaltijske (*staropruski* i nedavno otkriveni *jatvinski*) i istočnobaltijske (*litavski* i *latvijski*). Staropruski je posvjedočen od 14. stoljeća (*Elbinski rječnik*), ali je već krajem 17. stoljeća izumro. Ukupno je sačuvano pet jezičnih spomenika pruskoga jezika: *Elbinski rječnik*, *Rječnik Simona Grunaua* (poč. 16. st.), *Prvi i drugi katekizam* (oba iz 1545), te *Luthеров Enchiridion* u prijevodu Abela Willa (1561). Litavski i latvijski posvjedočeni su tek od 16. stoljeća (*Dzukijske molitve* i *Mažvydasova* djela na litavskome), ali su zbog izuzetne arhaičnosti vrlo važni za poredbenu gramatiku. Suvremeni je litavski podijeljen

3 Alternativna je podjela na istočnobaltijski, zapadnobaltijski i slavenski, kao samo jednu od grana baltoslavenskih jezika ravnopravnu ostalim dvjema, v. Matasović 1994a.

4 U francuskoj tradiciji uobičajen je i naziv *općeslavenski* (*le slave commun*), a u bugarskoj i njemačkoj *starobugarski*.

na dvije skupine dijalekata, *žemaitške* i *aukštaitške*; na temelju potonjih se razvio književni litavski jezik.

10. Albanski se jezik po svoj prilici razvio iz ilirskoga, koji je nažalost posvjedočen samo glosama i onomastičkim podacima. Albansko je ime zabilježeno u Antici, kad se odnosilo na razmjerno malo pleme u današnjoj Albaniji, a potom tek u 11. stoljeću. Prve albanske glose zabilježene su u 14. stoljeću, a kratki tekstovi tijekom 15. st. (formula za krštenje iz 1462., rječnik A. von Harffa iz 1496.), no prvi veći tekstovi posvjedočeni su tek u 16. stoljeću (*Meshari* »Misal« Gjona Buzukua iz 1555., *Dottrina cristiana* L. Matrange iz 1592.). Premda stoljećima u doticaju s jezicima europske civilizacije (brojne su posuđenice iz latinskoga, ali i grčkog jezika), albanski je među posljednjim europskim jezicima stekao vlastitu pismenost. Danas postoje dva prilično različita dijalekta: *gegijski* na sjeveru Albanije i na Kosovu, i *toskijski* na jugu, na osnovi kojega je izgrađen i standardni jezik.

11. Fragmentarno posvjedočeni indoeuropski jezici; velik broj ie. jezika posvjedočen je samo malobrojnim natpisima, posuđenicama u drugim jezicima ili onomastičkom građom. Za neke pripadnost ie. porodici nije posve sigurna, a o dijalekatskim odnosima prema drugim ie. jezicima može se samo nagađati. Sa zapada prema istoku u fragmentarno posvjedočene jezike ubrajamo *luzitanski*, jezik koji se govorio u današnjem Portugalu prije romanizacije; neki lingvisti predrimskim indoeuropskim jezikom smatraju i tzv. *asturijski* u središnjoj Španjolskoj, jezik posvjedočen uglavnom onomastički. U jugoistočnoj Španjolskoj govorio se prije rimskih osvajanja neindoeuropski *iberski*, a u jugozapadnoj Španjolskoj vjerojatno neindoeuropski *tartessanski*. Neindoeuropski je zacijelo bio i *piktski*, jezik koji se govorio u Škotskoj i Irskoj u ranom srednjem vijeku. Tu je zatim jezik koji je u literaturi poznat kao tzv. »sjeverozapadni blok«, područje u današnjim zemljama Beneluxa gdje se govorio ie. jezik različit od germanskoga i keltskoga, posvjedočen u toponimiji.

U našim krajevima posebno je zanimljivo pitanje ilirskoga jezika ili jezika. Budući da na području od Istre do južne Albanije nisu pronađeni tekstovi na jezicima koji su se ondje govorili prije grčkoga i latinskoga, o jezičnoj situaciji u tom području možemo prosuđivati samo na osnovi onomastike. Novija istraživanja antroponimije Ilirika pokazala su da nema jedinstvenoga iliričkoga *imenskoga područja*, što bi moglo upućivati na zaključak da su se između Istre i Epira u sjevernoj Grčkoj govorili različiti jezici: *histarski*, *liburnski*, *delmato-panonski* i *ilirski* u pravom smislu (na području povijesne države Ilira).

U području današnje Rumunjske i sjeverne Bugarske govorilo se *dačkim*, a južno od njega srodnim, ali različitim *tračkim* jezikom, od kojega je ostalo i nekoliko natpisa. U dolini Vardara uglavnom onomastički su

posvjedočeni *macedonski* i *peonski*. Macedonski neki lingvisti smatraju grčkim dijalektom, no vjerojatnije je da je to bio samostalan indoeuropski jezik. U Maloj Aziji razmjerno je velikim brojem natpisa posvjedočen *frigijski*, čiji spomenici se protežu od sredine 1. tisućljeća pr. Kr. do prvih stoljeća nove ere. *Sidetski* i *pisidijski* u Maloj Aziji vjerojatno su bili anatolijski jezici ili dijalekti. Indoeuropskim jezikom neki istraživači smatraju i *pelazgički*, jezik prastanovnika Grčke poznat iz posuđenica u grčkome i iz toponimije.

O fragmentarno posvjedočenim ie. jezicima drevne Italije (*venetski*, *sjevernopicenski*, *ligurski*, *mesapski*, itd.) bit će riječi poslije (§8).

ITALSKO-KELTSKA HIPOTEZA

§6 Teza o osobitoj dijalekatskoj bliskosti italjskih i keltskih jezika — i, u skladu s time, o postojanju italjsko-keltskoga prajezika — do šezdesetih godina ovoga stoljeća bila je, moglo bi se reći, gotovo općeprihvaćena. Ona se oslanjala na niz izoglosa za koje se pretpostavljalo da su zajedničke samo italjskim i keltskim jezicima:

- a) asimilacija $*p...k^w > *k^w...k^w$, usp. lat. *quīnque* »pet«, stir. *cóic* < ie. $*penk^we$;
- b) mediopasivni nastavci na $*-r$, usp. lat. *sequitur* »slijedi«, stir. *sechithir*;
- c) konjunktiv s formantom $*-ā-$, usp. lat. *canat* »pjeva« (konj.), stir. *:cana*;
- d) futur tvoren sufiksom $-b-$, usp. lat. *amābō* »voljet ću«, stir. *:léiciub* »pustit ću«;
- e) superlativ tvoren formantom $*-smmo-$, usp. lat. *-issimus*, stir. *-sam*;
- f) genitiv jednine o-osnova na $-ī$, lat. *uirī* »čovjeka«, stir. *fīr* < $*wirī$;
- g) leksičke podudarnosti, npr. lat. *nātrīx*: stir. *náthir* »vodena zmija«, lat. *salix*: stir. *sail* (gen. *sailech*) »vrba«, lat. *dē*: stir. *dí* »od, iz«, itd.

Pažljivo istraživanje⁵ svjedočanstava u prilog italjsko-keltskoj hipotezi pokazalo je, međutim, da *gotovo uopće nema* izoglosa ograničenih isključivo na italjske i keltske jezike.

5 Najveći korak u pobijanju italjsko-keltske hipoteze učinio je Calvert Watkins u svojoj studiji Watkins 1966. Od starijih rasprava o tom problemu v. Porzig 1954: 98 i dalje; od novijih radova najbolji prikaz čitave problematike je članak Wolframa Eulera (1994); kao suvremen pokušaj »rehabilitacije« italjsko-keltske hipoteze treba spomenuti članak Frederika Kortlandta (Kortlandt 1981).

ad a) Staroirski *deac* »deset« (u složenim brojevima od 11 do 19) dolazi od ie. *dwey-penk^we »2×5« s pravilnim keltskim nestankom *p, umjesto očekivanoga prelaska *p > *k^w > stir. c; to pokazuje da se u keltskom asimilacija nije dogodila beziznimno kao u italiskome; pored toga, radi se o tako jednostavnom fonetskom procesu da je vrlo vjerojatno da su se keltska i italska asimilacija dogodile neovisno, usp. obrnutu asimilaciju u germanskom, ie. *penk^we »5« > got. *fimf*.

ad b) Mediopasivni su nastavci s formantom *-r indoeuropskoga postanja, a ne zajednička italsko-keltska inovacija; mediopasiv s tim formantom imaju i anatolijski i toharski jezici, te frigijski.

ad c) Staroirski ā-konjunktiv najuvjerljivije se izvodi iz sigmatskoga konjunktiva (deziderativa) glagolskih osnova na ā: prakeltski *mārāseti »veliča« > *mārāeti > *mārāti > stir. *móraid*. U latinskom⁶ takvo izvođenje nije moguće, jer *s između samoglasnika ne bi ispalo kao u keltskom, već bi rotacizmom prešlo u r. Vjerojatnije usporednice latinski ā-konjunktiv pronalazi u toharskim jezicima, gdje *ā također funkcionira kao modalni sufiks (toh. A *kalkam* »išao bih«).

ad d) Glasovno povezivanje lat. b i stir. b/f vrlo je neuvjerljivo; u staroirskom f u sredini riječi dolazi od ie. *w, a u latinskom od ie. *b^h. Štoviše, b-futur nije općeitalski, jer nije posvjedočen u oskičko-umbrijskom. Staroirski se futur pak može uvjerljivo izvesti i iz deziderativnoga formanta *-sw- (Watkins 1966a).

ad e) Formant za najčešću tvorbu superlativa u italском i keltskom valja rekonstruirati kao *-ism-Ho (§139) što je složeni sufiks nastao aglutinacijom nekoliko elemenata. Sličan složeni sufiks za komparativ dijele i grčki i germanski (§139), pa ipak nitko ne govori o grčko-germanskom prajeziku.

ad f) Genitiv jednine o-osnova na *-ī nije ni općeitalski (nema ga u falisičkom i oskičko-umbrijskom), a kamoli italsko-keltski. Štoviše, i u latinskom se taj nastavak proširio razmjerno kasno, o čemu svjedoči nastavak -osio za g. jd. na arhajskom natpisu *Lapis Satricanus*. Među keltskim jezicima, nastavak -ī nije posvjedočen u keltiberskome, ali je zato posvjedočen i izvan keltskoga, npr. u venetskom, toharskom i mesapskom.

ad g) Što se leksičkih izoglosa tiče, prema Walteru Porzigu (1954) više je riječi zajedničko italским i germanskim nego italским i keltskim jezicima; među njima su i neke posve obične riječi koje se rijetko posuđuju, npr. lat. *caput* »glava« = steng. *heafod*, lat. *collus, collum* »vrat« = got. *hals*,

6 O lat. ā-konjunktivu v. Oettinger 1984.

lat. *tacēre* »šutjeti« = got. *þahan*, lat. *uermis* »crv« = got. *wurm*. Neke leksičke izoglose povezuju italiski, germanski i keltski, što prema mojem mišljenju samo potvrđuje da su ti jezici pripadali grupi *zapadnoindoeuropskih dijalekata* u koju se po svoj prilici svrstavao i venetski, usp. lat. *uāstus* »pust, prazan« = stir. *fās*, stvnj. *wuosti*, lat. *uerū* »ražanj« = stir. *bir* = got. *qairu* »kolac«, lat. *uātēs* »pjesnik, prorok« = stir. *fáith* = steng. *wōþ-bora*, itd.

Leksičke izoglose postoje i između italških i baltoslavenskih jezika (v. npr. Safarewicz 1976). Radi se u najvećoj mjeri o riječima koje se svrstavaju u poljodjelsku terminologiju, te ih vjerojatno treba tumačiti kao rezultat jezičnih dodira (posuđivanja) u pretpovijesnom razdoblju, usp. lat. *secūris* »sjekira« = stsl. *sekyra*, lat. *alnus* »joha« = lit. *alksnis*, lat. *mūsus* »mah« = stsl. *мышь*.

Iz svega toga zaključujem da italско-keltskoga prajezika nikada nije bilo, te da su italški i keltski samostalne grane ie. jezične porodice.⁷ *Quod erat demonstrandum*.

PROBLEM ITALSKOGA JEZIČNOG JEDINSTVA

§7 Premda sam do sada često govorio o italškim jezicima, njihova genetska jedinstvenost nije nipošto samorazumljiva. Dok neki istraživači vjeruju da su italški jezici samo jedna grana ie. jezične porodice, poput indoiranskih ili baltoslavenskih jezika, drugi — osobito talijanska škola predvođena Devotom⁸ — izražava mišljenje da su sličnosti među italškim jezicima nastale uslijed intenzivnih jezičnih dodira na tlu Italije. Iz prethodne genetske klasifikacije ie. jezika vidljivo je da ja prihvaćam prvu hipotezu. Ona se po mojem mišljenju temelji na sljedećim argumentima:

1) sličnosti nastale jezičnim kontaktima očituju se ponajprije u rječniku, kako nas poučava slučaj balkanskog jezičnog saveza. Među italškim jezicima nedvojbeno postoji velik broj zajedničkih riječi koje svjedoče o njihovim intenzivnim kontaktima. Međutim, tezu o genetskom zajedništvu italških jezika ne oslanjamo na *leksičke*, već na *gramatičke* izoglose. Štoviše, na području rječnika vrlo su izrazite *razlike* među italškim jezicima. Tako, naprimjer, umbrijski čuva indoeuropski heterokliton

7 — *Under these circumstances of both formal and functional disparity, we are led to the unavoidable conclusion that Italo-Celtic unity is a myth* »Pod tim okolnostima formalne i funkcionalne različitosti, dovedeni smo do zaključka da je italско-keltsko jedinstvo mit« (Watkins 1966: 43).

8 Usp. Devoto 1983; u genetsku jedinstvenost italških jezika prvi je ozbiljno posumnjao Alois Walde u svom rektorskom govoru na innsbruckškom sveučilištu 1917. Za diskusiju o genetskom statusu italških jezika v. Beeler 1966 i Campanile 1968.

utur »voda« (usp. het. *watar*), koji je u latinskom zamijenjen imenicom *aqua*; na sličan način, latinski i umbrijski očuvali su različite ie. riječi za »vatru«: u latinskom to je *ignis* (usp. skr. *agni-*), a u umbrijskom *pir* (usp. gr. $\pi\upsilon\rho$).

2) fonoloških izoglosa koje predstavljaju zajedničke inovacije među italiskim jezicima nema mnogo, ali među njima je djelomice moguće uspostaviti kronološki redosljed. Štoviše, te fonološke izoglose čine *snop*, odnosno svojstvene su svim italiskim jezicima i samo njima: u svim italiskim jezicima ie. aspirirani okluzivi prelaze u bezvučne frikative na početku riječi, a potom praitalsko *p prelazi u *f-*, usp. ie. **d^heh₁-* »činiti« > lat. *faciō*, osk. *fakiiad*, umb. *fačia*. Indoeuropski slogotvorni *ṛ i *ḷ u obje su grane italiskoga dali *or*, *ol* (usp. umb. *pepurkurent* = lat. *poposcerint* »zamoliše« < ie. **peprk'-sk'-*), što se moralo dogoditi prije ispadanja laringala, koji sa slogovnim sonantima daju *ā*, usp. lat. *grātus* »zahvalan«: osk. *brateis* < **g^wṛHto-*. U obje je grane italiskoga prevladao jak inicijalni naglasak, što se zacijelo dogodilo prije *sinkope*, ispadanja samoglasnika u nenaglašenim slogovima u sredini riječi.

3) jezičnim kontaktima posuđuju se iz jezika u jezik katkad izolirani gramatički morfemi (afiksi i nastavci), ali nikada čitave paradigme. Među italiskim jezicima najizrazitije su podudarnosti upravo u gramatičkim paradigmama konjugacije i deklinacije. U obje su se grane italiskoga stopili u istu paradigmu ie. perfekt i aorist, a deklinacije su se rasporedile u pet klasa, pri čemu je došlo do djelomičnoga miješanja konsonantskih i i-osnova. U deklinaciji, karakteristično je za sve italiske jezike proširenje nastavka za abl. jd. o-osnova (*-ed) na sve samoglasničke osnove; gerundiv tvoren formantom *-nd- (lat. *operandam* = osk. *úpsannam*) i imperfekt tvoren sufiksom *-fā- također su općeitaski i samo italiski. Nastanak toga praitalskog imperfekta morao je prethoditi nastanku konjunktiva imperfekta tvorenoga formantom *-sē- (lat. *amāret*, osk. *fusíd* »forēt«), koji je također samo italiski.

4) Postojanje razlika među italiskim jezicima ne može se poricati, no ono po sebi ništa ne dokazuje. Te su razlike većinom takve da su mogle nastati razmjerno kasno, dugo nakon raspada praitalskoga jezika. Različit odraz ie. labiovelara (očuvani su u latinsko-faliskičkom, a prelaze u labijale u oskičko-umbrijskom) fonološki je posve trivijalna razlika, jer se, primjerice, i grčki dijalekti razlikuju prema tome odrazu. U morfologiji, nastanak b-futura u latinskom i faliskičkom (futura 1. i 2. konjugacije tipa *amābō*, *monēbō*) dogodio se kasno, tek pošto su iz jezika počeli nestajati s-futur i konjunktiv očuvani u arhajskom latinskom (*faxō*, *faxim*). U oskičko-umbrijskom, s druge strane, s-futur je očuvan, te u jeziku nije nastala potreba za inovacijom. Perfekatske tvorbe na -l- i -nš- u umbrijskom doduše nisu posvjedočene u latinskom, ali im također

nema usporednice niti u oskičkom, gdje nalazimo perfekte s formantom *-tt-*; to pokazuje da te inovacije nisu pra-oskičko-umbrijske, već da su nastale u oskičkom i umbrijskom neovisno. Naposljetku, genitiv na *-ī* (*lupus, lupī*) koji postoji u latinskom nije posvjedočen u oskičko-umbrijskom, ali nema ga ni u faliskičkom; odatle slijedi da je latinski u tom pogledu inovirao razmjerno kasno, što samo potvrđuje otkriće starolatinskoga natpisa *Lapis Satricanus* na kojemu je posvjedočen nastavak za genitiv jednine o-osnova *-osio*, koji je općeindoeuropski (skr. *-asya*, gr. hom. *-οιο*).

5) Neke sličnosti među italiskim jezicima nedvojbeno su rezultat međusobnih utjecaja; to se prije svega odnosi na konvergenciju fonoloških sustava prema zajedničkom tipu, koji dijele i neki neindoeuropski jezici Italije (npr. etruščanski), te na neke pojave u sintaksi italiskih jezika. Neke su glasovne promjene nesumnjivo nastale neovisno u obje grane italiskih jezika, naprimjer rotacizam, prelazak *s* u *z*, odnosno *r*, između samoglasnika, što se u latinskom dogodilo u povijesno, a u oskičko-umbrijskom u pretpovijesno doba. Stoga osim o italiskim jezicima kao genetskoj zajednici ima smisla govoriti i o *staroitaliskome jezičnom savezu*, koji osim italiskih jezika uključuje i druge jezike drevne Italije.

6) Narav izoglosa zajedničkih italiskim jezicima upućuje na zaključak da se praitalski jezik govorio vrlo rano, zacijelo ne dugo nakon raspada ie. jezične zajednice.⁹ U tom je smislu »praitalski« različit lingvistička veličina od »prakeltskoga« ili »pragermanskoga«, jer se radi o puno starijem prajeziku. Italiski su jezici potomci jezika jednoga od prvih valova Indoeurolpljana, koji je kao takav ostao očuvan jedino na Apeninskom Poluotoku, budući da su ga kasniji valovi Kelta i Germana mimoišli.

Naposljetku, za problem genetske supklasifikacije italiskih jezika najvažniji je odgovor na sljedeće pitanje: postoji li među indoeuropskim jezicima takva skupina jezika za koju bi se moglo pokazati da je genetski bliža oskičko-umbrijskom ili latinsko-faliskičkom nego što su te dvije skupine jezika međusobno bliske? Sve dok je odgovor na to pitanje negativan, mislim da je vjerovanje u italisku granu ie. jezične porodice opravdano.

9 *The hypothetical »Proto-Italic« of 1500 B.C. can, in very many respects, have been little differentiated from Proto-Indo-European.* »Hipotetski 'praitalski' iz 1500 pr. Kr. mogao se, s obzirom na mnogo toga, vrlo malo razlikovati od indoeuropskoga prajezika« (Beeler 1966: 56).

INDOEUROPSKI I NEINDOEUROPSKI JEZICI DREVNE ITALIJE

§8 Nije poznato kada su prvi govornici indoeuropskih jezika stigli na Apeninski poluotok, niti koje su jezike ondje zatekli. Zna se da je glavni pravac kojim su pristizali indoeuropski osvajači bio preko sjeveroistoka Italije i nizine rijeke Po prema jugu, no pomorski putovi preko Jadrana također su bili otvoreni etničkim migracijama kao i trgovini. Gotovo je sigurno da su govornici indoeuropskih jezika u Italiju stizali u nekoliko valova, koji se ponekad mogu i arheološki identificirati.

Suvremena arheološka literatura odaje popriličnu bespomoćnost glede pitanja indoeuropeizacije Italije (v. Mallory 1989: 86–95). Kultura Rinaldone (od otprilike 2700 pr. Kr.), koja ima neka obilježja koja se pripisuju Indoeuropljanima, pojavljuje se upravo u području gdje se poslije govorio neindoeuropski etruščanski. Kultura Villanova (od otprilike 1000. pr. Kr.), s druge strane, obuhvaća čitavu Italiju i pokazuje kulturnu homogenost poluotoka u doba kada je on sigurno bio lingvistički posve nehomogen.

U 3. st. pr. Kr., neposredno prije ekspanzije Rima, u Italiji pronalazimo sljedeće jezike.¹⁰ Na sjeveroistoku, u današnjoj pokrajini Veneto, govorio se *venetski* jezik. Na venetskom je očuvano sasvim dovoljno kratkih natpisa da potakne zbrku oko genetske klasifikacije toga jezika, ali premalo da bi se taj problem mogao definitivno riješiti. Neki lingvisti smatraju venetski italiskim jezikom zbog toga što se u njemu aspirirani okluzivi odražavaju kao frikativi na početku riječi, a kao zvučni okluzivi u sredini riječi, kao u latinskome (usp. ven. *vhrateri* »bratu«, lat. *frātrī*, ven. *louderobos* »djeci«, lat. *liberīs*); s druge strane, postoje i izoglose koje venetski povezuju s germanskim jezicima (usp. ak. sg. osobne zamjenice 1. l. jd. *mexo*: got. *mik*). Na krajnjem sjeveru Italije, u Alpama, govorio se *retski*, koji većina istraživača smatra neindoeuropskim jezikom, možda srodnim etruščanskomu (v. dolje). Na susjednom području sačuvani su i spomenici *lepontijskoga*, jezika za koji je sedamdesetih godina definitivno dokazano da pripada keltskoj grani ie. jezika. Najstariji spomenici lepontijskoga sežu u 6. st. pr. Kr., te stoga predstavljaju najstarije tekstove na nekom keltskom jeziku. Južnije, u dolini rijeke Po, govorio se *galski*; Gali su u Italiju stigli početkom 4. st. pr. Kr., kada su zauzeli i Rim, no u sjevernoj Italiji uvijek su ostali tanak sloj vojne aristokracije prije negoli većinsko stanovništvo. Na galskom je u Italiji očuvano nekoliko natpisa, od kojih su neki dvojezični (npr. *Bilingua iz Vercellija*).

¹⁰ Svi su se jezici drevne Italije pisali blisko srodnim pismima, postalima od grčkoga alfabeta ili od pisma istoga podrijetla kao i grčki alfabet.

Iz galskoga su u latinski posuđeni neki izrazi vojne i kolarske terminologije (npr. *carrus*, *petorritum* »kola«, možda i *gladius* »mač«).

U ligurskom se zaljevu (oko današnje Genove) govorio *ligurski*. Taj nam jezik nije ostavio natpisa, pa se o njemu može zaključivati samo na osnovi onomastike. Horonimi kao (*mons*) *Porcobera*, (*mons*) *Berigiema* dozvoljavaju da se i ligurski smatra indoeuropskim jezikom.¹¹ Južno od ligurskoga veliko je područje *etruščanskoga*, jezika drevne kulture koji je na latinski izvršio utjecaj usporediv jedino s utjecajem grčkoga. Središte etruščanskoga područja današnja je talijanska pokrajina Toscana, koja je po tom antičkom narodu dobila ime;¹² kasnijom kolonizacijom etruščanski se proširio i na jug, osobito na područje plodne Campanije. O podrijetlu Etruščana i njihova jezika još u antičkom razdoblju postojale su različite teorije. Dok su ih jedni smatrali došljacima iz Male Azije,¹³ drugi su isticali autohtonost etruščanskoga naroda u Italiji.¹⁴ Obje su teorije prisutne i u suvremenom jezikoslovlju. Na ispravnost maloazijske teorije o podrijetlu Etruščana kao da ukazuje jezik *Stele s Lemna*, jezičnoga spomenika nađenog na otoku Lemnu blizu maloazijske obale, koji izgleda kao arhajski oblik etruščanskoga. Etruščanski jezik dosta je dobro poznat s razmjerno velikoga broja natpisa i tekstova, od kojih se najdulji čuva u Zagrebu (tzv. *Liber linteus Zagrabienensis*). Premda neki lingvisti ističu anatolijske elemente u etruščanskom jeziku, vjerojatno je još uvijek najsigurnije tvrditi da je to neindoeuropski jezik bez poznatih genetskih srodnika.

Za duge etruščanske vladavine Rimom, u latinski su iz etruščanskoga dospjele mnogobrojne posuđenice; sigurno su etruščanskoga podrijetla lat. *seruus* »rob«, *histriō* »glumac«, *spurius* »kopile«, *lanista* »zapovjednik gladijatora«, a i neke su grčke riječi u latinski dospjele kroz etruščansko posredovanje, npr. *persōna* »glumačka maska« << gr. *πρόσωπον* »lice«. Međutim, precizan popis etruščanskih posuđenica nemoguće je utvrditi zbog toga što je etruščanski još uvijek preslabo poznat.¹⁵

11 O mogućem preditalskom indoeuropskom supstratu u Italiji v. Schmid 1985, gdje se takav supstratni jezik (ili jezici) pretpostavlja na osnovi hidronimije.

12 Rimljani su Etruščane nazivali *Tusci*.

13 Usp. Herodot, I 94.

14 V. Dionizije Halikarnašanin, I 30.

15 Usp. Stolz, Debrunner & Schmid 1966: 59, *Wir wissen zu wenig von der etruskischen Sprache, um etwa ein Verzeichnis der etruskischen Lehnwörter im Lateinischen aufstellen zu können*. »Znamo premalo o etruščanskom jeziku da bismo, naprimjer, mogli sastaviti popis etruščanskih posuđenica u latinskome«. Takav popis etruščanskih riječi sačuvanih u latinskome predstavlja knjiga Gertraud Breyer (1993).

U Apuliji, nasuprot albanskoj i crnogorskoj jadranskoj obali, govorio se *mesapski*, koji su mnogi lingvisti smatrali ilirskim dijalektom. Premda je posve moguće da su govornici mesapskoga u Italiju stigli morem iz Ilirika, usporedba mesapskoga i ilirskoga usporedba je jezika o kojem se zna vrlo malo s jezikom o kojem se ne zna (gotovo) ništa. Na mesapskom je sačuvano tristotinjak kratkih natpisa, koji su u velikom broju slučajeva slabo čitljivi, te nekoliko glosa. U toj građi može se uočiti da mesapski neki elementi povezuju s italiskim i keltskim jezicima (npr. gentiv jednine na *-i*, dativ množine s nastavkom *-bas*), a neki svoje usporednice pronalaze u albanskome (npr. prelazak ie. *o u *a* koji nije karakterističan za druge jezike drevne Italije).

Na *južnopicenskom* jeziku, koji se govorio u Picenumu na jadranskoj obali, sačuvano je nekoliko natpisa koji se svrstavaju u najstarije spomenike pismenosti u Italiji (potječu iz 7. st. pr. Kr.). Jezik je tih natpisa indoeuropski, ali zacijelo neitalski (premda ima i mišljenja da se radi o arhaičnoj formi umbrijskoga); na *sjevernopicenskome* je također sačuvano nekoliko natpisa, od kojih je najvažnija *Stela iz Novilare*; taj je jezik najvjerojatnije neindoeuropski. Područje sjevernoga Picenuma i arheološki znatno odudara od čitavoga ostatka drevne Italije, prije svega zbog dugotrajnog zadržavanja neolitske kulture.

Na Siciliji su se, uz grčki i feničanski, govorila dva jezika čiji su nam kratki spomenici očuvani; na istoku je bilo područje *sikulskoga*, indoeuropskoga jezika koji neki smatraju vrlo bliskim italiskim jezicima (osobito latinskomu),¹⁶ dok se na zapadu otoka govorio *elimijski*, po svoj prilici neindoeuropski jezik. Linija razgraničenja tih dvaju antičkih jezika i danas se očituje kao granica dvaju talijanskih dijalekata koji se govore na Siciliji (usp. Solta 1974: 43). Na Sardiniji je iz onomastike jedva poznat *protosardski*, o kojem se može reći jedino to da je vjerojatno bio neindoeuropski.

Kontakti latinskoga i grčkoga jezika bili su vrlo intenzivni i dugotrajni. Grci su svoje kolonije osnivali u čitavoj južnoj Italiji i na Siciliji (tzv. *Magna Graecia*). Posuđenice iz grčkoga pronalazimo već na najstarijim latinskim spomenicima, npr. *triumpe* (vokativ) << gr. θρίαμβος »svečana povorka« u *Carmen Arvale*. Većina je najstarijih posuđenica u latinski dospjela iz dorskih grčkih dijalekata, koji su prevladavali na jugu Italije, npr. *māchina* »stroj« od dor. μάχανά (at. μηχανή); te su najstarije posuđenice pretrpjele brojne glasovne promjene karakteristične za latinski, te stoga pružaju vrijedne podatke za njihovu dataciju.

16 Usp. Devoto 1983.

Za razliku od ostalih spomenutih jezika, latinski nikada nije u potpunosti istisnuo grčki iz Italije. Nakon osvajanja Grčke sredinom 2. st. pr. Kr., u Rim je pristiglo mnoštvo grčkih robova, zarobljenika i talaca, od kojih su neki učinili mnogo za latinsku književnost i rimsku kulturu (npr. Livije Andronik, Polibije, Seksto Empirik, itd.). Od toga je razdoblja grčki jezik obrazovanih slojeva u Rimu, i uživa jednak prestiž kao i latinski, tako da je čak i jedan car (Marko Aurelije) svoja djela sastavljao na njemu. U isto vrijeme, grčkim su govorili i niži slojevi Rima i rimske države, zbog brojnih trgovaca, robova i doseljenika iz Grčke. To je vidljivo iz brojnih natpisa na grčkome u Rimu i u zapadnom dijelu Carstva, ali i iz riječi koje su iz grčkoga dospjele u romanske jezike, a nema ih u latinskome, npr. tal. *zio* »stric« < gr. *θεῖος*, fr. *pierre* »kamen« << gr. *πέτρα*, sufixs *-essa* u imenica ženskog roda u talijanskome i *-esse* u francuskome (gr. *-ισσα*) itd.

Nasuprot tomu, kontakti latinskoga i *feničkoga* (panskoga) bili su minimalni, usprkos nekoliko stoljeća zajedničke povijesti. Poput grčkoga na istoku Sicilije, fenički je u trećem stoljeću pr. Kr. zacijelo bio *lingua franca* na zapadu otoka. Premda su odnosi Rimljana i Feničana bili i trgovački, a ne samo vojni, iz feničkoga ima u latinskome zanemarivo malo posuđenica; pozdrav *auē* jedna je od njih.

IZVORI ZA PROUČAVANJE POVIJESTI LATINSKOGA

§9 Poredbeni lingvist mora proučavajući historijsku gramatiku latinskoga osobitu pažnju posvetiti vjerodostojnosti izvora. Najpouzdaniji izvori jezične građe su oni koji odražavaju govorni jezik razdoblja u kojem su nastali, a to su obično spomenici uklesani u kamenu ili kakvom metalu. Pri njihovoj prosudbi valja se osloniti na sud epigrafičara za točno čitanje i arheologa za dataciju. Manje su pouzdani tekstovi prenošeni rukopisima, osobito stoga što je vrlo malo latinskih rukopisa koji potječu iz antičkoga razdoblja; većina sačuvanih latinskih rukopisa na ovaj ili onaj način potječe iz skriptorija koje je osnovao Karlo Veliki u 9. stoljeću. Prepisivanjem su znatno izmijenjeni i iskvareni starolatinski tekstovi koje prepisivači nisu dobro razumjeli. Lingvist se u svojim prosudbama takvih izvora mora osloniti na mjerodavno mišljenje paleografa i filologa.

Manje su važan izvor za proučavanje povijesti latinskoga odrazi latinskih riječi u romanskim jezicima; međutim, odrazi u romanskim jezicima ponekad su jedini izvor iz kojega je moguće za neku latinsku riječ utvrditi je li sadržavala dug ili kratak samoglasnik; naprimjer, lat. *dictus* i *scriptus* u pjesništvu se jednako skandiraju, te jedino razlika između tal. *detto* i *scritto* pokazuje da je prva riječ imala kratko, a druga dugo *i*. S druge strane, valja imati na umu i činjenicu da je latinski utjecao na književne romanske jezike tijekom čitave njihove povijesti; stoga, primjerice, u talijanskom pronalazimo i učenu posuđenicu iz latinskoga *ditto*, koja ne odražava pravilan glasovni razvoj. Slične podatke o latinskim riječima mogu pružiti i latinske posuđenice u drugim jezicima; naprimjer, Cezarovo ime posuđeno je u germanski u doba kad se *Caesar* još izgovaralo *s/ay/* u prvom slogu, o čemu svjedoči i današnja njemačka riječ *Kaiser* »car«.

Naposljetku, u istraživanju povijesti latinskoga valja uzeti u obzir i ono što su rimski filolozi napisali o svojem jeziku. U djelima Varona, Cicerona, Festa, Kvintilijana, Servija i drugih sačuvani su komentari o izgovoru, oblicima, arhaičnim i rijetko upotrebljavanim riječima i mnogi

drugi podaci važni za povijesnu lingvistiku; i njih, međutim, valja uzeti *cum grano salis*, jer mišljenja antičkih autora o jeziku često više odražavaju pedanteriju profesionalnih izmišljača pravila negoli jezične činjenice; uostalom, i s mišljenjima suvremenih lingvista stvari slično stoje.

NAJSTARIJI SPOMENICI LATINSKOGA JEZIKA

§10 Za razliku od grčkoga, koji je od početka svoje povijesti posvjedočen velikim brojem natpisa na različitim dijalektima i lokalnim govorima, latinski su arhajski natpisi malobrojni i vrlo nam malo govore o dijalektalnim obilježjima jezika. Za razliku od grčke književnosti, koja je na samom početku predstavljena golemim remek-djelima Homera i Hesioda, počeci su latinske književnosti skromni i fragmentarno očuvani, budući da ih je kasnija dominacija helenističke učenosti učinila nezanimljivima obrazovanim Rimljanima.

Međutim, proučavanje oskudnih ostataka pretklasičnoga jezika odaje neobično veliku razliku između najstarijih tekstova, nastalih do početka četvrtoga stoljeća pr. Kr., i svih tekstova nastalih poslije toga. Razlika je tako velika, da je povjesničar latinskoga jezika Giacomo Devoto čak utvrdio: *il latino si è svolto più rapidamente, ed è mutato più profondamente, fra il 500 e il 350 a. C. che dal 350 a. C. al 1950. d. C.* »latinski se brže razvio i dublje promijenio između 500. pr. Kr. i 350. pr. Kr. nego između 350. pr. Kr. i 1950. po. Kr.« (Devoto 1964: 18).

Iako možda pretjeran, ovaj sud upućuje na važnu činjenicu povijesti latinskoga, koja mora naći svoj odraz i u periodizaciji: *starolatinским* ćemo nazivati jezik pretklasičnog razdoblja, dakle od početaka latinske pismenosti do, otprilike, početka 1. st. pr. Kr., a *arhajskim* latinskim zvat ćemo samo jezik spomenika nastalih do otprilike 350. godine pr. Kr.¹⁷

---

17 Velike razlike u njihovu jeziku spram arhajskog razdoblja bili su svjesni i učeni ljudi 2. st. pr. Kr; o tome svjedoči Polibije (3. 22. 3): Τελικαύτη γὰρ ἡ διαφορὰ γέγονε τῆς διαλέκτου καὶ παρὰ Ῥωμαίοις τῆς νῦν πρὸς τὴν ἀρχαίαν ὥστε τοὺς συνεωτάτους ἔνια μόλις ἐξ ἐπιστάσεως διευκρινεῖν »U Rimljana je nastala takva razlika između staroga i sadašnjeg jezika da i najmudriji neke stvari jedva razumiju nakon promišljanja«.

A) ARHAJSKI SPOMENICI

Najstarijim spomenikom latinskoga jezika dugo je smatrana *Fibula Praenestina*, navodno iz 7. st. pr. Kr. Na natpisu, koji glasi *Manios med fhefhaked Numasioi* (»Manije me je napravio za Numerija«) lingvisti su prepoznavali arhajske oblike latinskoga jezika: n. sg. o-osnova na -os umjesto klasičnoga -us, izostanak rotacizma i stariji nastavak za d. sg. u *Numasioi*, neobična reduplicirana tvorba perfekta glagola *faciō* u *fhefhaked*, koju su neki pripisivali oskičko-umbrijskome. Međutim, novija istraživanja pokazala su da je prenestinska fibula gotovo sigurno krivotvorina iz kasnoga 19. stoljeća, a ne izvorni spomenik arhajskoga latinskoga.¹⁸ Naslov najstarijega latinskog natpisa stoga vjerojatno pripada *Duenosovu natpisu*. Riječ je o jezičnom spomeniku urezanom na posudi za piće iz 6. ili 7. st. pr. Kr.¹⁹ Tekst se sastoji od oko 125 slova pisanih bez razmaka među riječima, a budući da se radi o magijskom tekstu, smisao mu je prilično nejasan; početak toga teksta glasi *Iouesat deiuos qoi med mitat*²⁰ »Zaklinje bogove onaj tko me prodaje«. *Natpis s Foruma* (zvan i *Lapis Niger*) potječe iz sredine 6. st. prije Krista i samo djelimice je čitljiv. Oblici kao *quoi sakros esed kalatorem* svjedoče o arhaičnosti toga teksta, no on je za povijesno-poredbenu gramatiku latinskoga od male koristi. *Lapis Satricanus*, sedamdesetih godina pronađen u Satricumu nedaleko od Rima, također je iz 6. st. pr. Kr. Taj je spomenik važan zbog iznenađujućeg otkrića genitiva jednine o-osnova s nastavkom -osio (*Ualesiosio*, usp. klas. lat. *Ualerī*), do tada nepotvrđenoga u latinskome, ali dobro posvjedočenog u sanskrtu (-asya) i grčkom (hom. -οιο).²¹ Od ostalih arhajskih latinskih natpisa valja spomenuti *Natpis iz Lavinija*, važan zbog potvrde starolatinskih nastavaka za dativ jednine i množine (*Castorei Podlouqueique quirois* »Kastoru i Poluksu, Dioskurima«), te teško čitljivi *Natpis iz Tivolija*.

18 Usp. Pfister 1983, Križman 1988; dok arheolozi smatraju gotovo dokazanim da fibula nije autentična, već krivotvorena koncem 19. st., lingvisti ne vjeruju da je navodni krivotvoritelj, njemački učenjak Helbig, mogao tako dobro rekonstruirati oblike i grafiju arhajskoga latinskoga jezika od kojih neki u doba objavljivanja fibule (1887) još nisu bili posvjedočeni na drugim spomenicima. Stoga je otvorena i mogućnost da je fibula krivotvorena, ali da je u nju urezan tekst s autentičnoga, ali izgubljenoga ili ukradenoga arhajskog latinskog spomenika.

19 Neki predlažu znatno kasniju dataciju toga spomenika, usp. Solta 1974: 69.

20 Glagola *mitāre* nema u klasičnom jeziku; u tumačenju te riječi slijedim Pisanija (1950).

21 O tom važnom starolatinskom spomeniku v. de Simone 1980, Prosdociami 1984, Lejeune 1989. Valja istaći da ima i mišljenja da taj tekst nije latinski; Robert Coleman (1986) pripisuje ga volščanskomu.

Neki su vrlo arhaični latinski tekstovi sačuvani u kasnijim prijepisima, što znatno otežava njihovu dataciju i interpretaciju. To se prije svega odnosi na *Carmen Arvale* i *Carmina Saliaria*, kultne pjesme dvaju svećeničkih redova. Izostanak rotacizma u *Carmen Arvale* (*Enos Lases iuuate* »pomozite nam, Lari«) pokazuje da je izvorni tekst morao biti sastavljen vrlo rano, prije 4. st. pr. Kr. Izvorni tekst »Zakona' dvanaest ploča« (*Leges XII tabularum*) također je sastavljen u 4. st. pr. Kr. (prema nekima u 5. st. pr. Kr.), ali je u kasnijem prenošenju jezično moderniziran.

B) OSTALI STAROLATINSKI TEKSTOVI

Mlađi od svih do sada navedenih natpisa, ali ipak vrlo važni za najraniju povijest jezika, jesu natpisi na grobnicama Scipionā, važne rimske obitelji političara, koja je na vrhuncu moći bila u 3. st. pr. Kr. (v. Dodatak 1, B). Zbog precizne datacije i dobre očuvanosti vrlo je važan izvor za proučavanje pretklasičnoga jezika i *Senatus Consultum de Bacchanalibus*, u brončanu ploču uklesana odluka Senata iz 186. pr. Kr. (v. Dodatak 1, D).

Rukopisnim su posredovanjem do nas došli fragmenti najstarijih latinskih pjesnika: Grka Livija Andronika, prevodioca Odiseje na latinski, Gneja Nevija, autora »Punskoga rata« (*Bellum Poenicum*), najstarijega latinskoga epa, i Kvinta Enija, čiji su »Anali« prvi pokušaj prilagodbe heksametra latinskomu jeziku. Djela rimskih komediografa Plauta i Terencija znatno su većega opsega; osobito su Plautove komedije važne kao izvor podataka o pučkome jeziku Rima krajem 3. st. pr. Kr. Za razliku od epskih i tragičkih pjesnika poput Enija, Akcija i Pakuvija, čiji je jezik katkada umjetno arhaiziran kako bi djelovao uzvišenije, morfološki su arhaizmi poput konjunktiva–optativa *faxim* ili *s–futura faxō* kod Plauta gotovo uvijek autentični (v. Dodatak 1, E). S druge strane, dok kod starolatinskih epičara i tragičara ima vrlo malo posuđenica iz grčkoga, Plautov je jezik u tom pogledu manje purističan.

Grčke posuđenice u Plauta nisu samo učene riječi poput *philosophia* ili *mathēmatica*, za koje nije bilo latinskoga ekvivalenta, već i riječi govornog jezika poput *sycophanta* »klevetnik«, *thensaurus* »blago«, *machaera* »mač«, itd. Grčke riječi Plaut katkada upotrebljava u odlomcima s komičnim učinkom, što pokazuje u kojoj je mjeri rimska publika u njegovo doba već bila prožeta helenizmom, usp. *Mercator* 290–1: *Quid tibi ego aetatis uideor? — Acherunticus senex, uetus, decrepitus* »Koje ti se čini da sam dobi? — Aherontski starac, star i izmožden«. Publika je sigurno razumjela grčke psovke (*edepol*) i uzvike poput *euge*, ali i obične grčke riječi, usp. *Miles Gloriosus*, 438: ᾄδικος *es tu, non δίκαια, et meo ero facis iniuriam* »ti si Nepravedna, a ne Pravedna, i činiš nepravdu mojemu gospodaru.« Zbog izrazita utjecaja govornoga jezika u Plauta su katkad

sačuvane riječi koje su rijetke u kasnijem književnom latinskome, ali su svoj odraz našle u romanskim jezicima, npr. *uetulus* »star« (odakle fr. *vieux* i tal. *vecchio*), pored klas. lat. *uetus*, ili *auricula* »uho« (fr. *oreille*), pored klas. lat. *auris*. Osobito su kod Plauta česti deminutivi (umanjenice) i ekspresivni glagoli, usp. *Paucula etiam sciscitare prius uolo* »Malčice bih se prvo htio raspitati« (Mercator, 386). Dok se kod Enija još pojavljuje arhaično *horior* »bodrim«, Plaut ima samo oblik izveden ekspresivno-intenzivnim sufiksom *-t-* *hortor*, koji je preuzet i u klasičnom latinskome. Sve to pokazuje kako u povijesnoj lingvistici osim pitanja datacije i vjerodostojnosti jezičnih oblika moramo uzimati u obzir i činioce poput *funkcionalnog stila* i *sociolekta* (jezika određene društvene skupine ili staleža) u kojem su ti oblici posvjedočeni.

Jezik je ostalih autora koji se obično ubrajaju u pretklasično razdoblje — osobito Katona i satiričara Lucilija — samo minimalno različit od klasičnog latinskoga, barem u pogledu fonologije i morfologije kojima se bavi ova gramatika. Ukoliko kasniji pisci, poput Vergilija, upotrebljavaju pretklasične jezične oblike, radi se o namjernom arhaiziranju, svjesnom pokušaju da se vlastitom jezičnom izrazu prida patina starine.

II.

POREDBENA FONOLOGIJA

OSNOVNI POJMOVI POREDBENE FONOLOGIJE

§11 *Fonologija* proučava plan izraza jezičnih jedinica, odnosno organizaciju glasovne strane jezika. Zadatak je fonologije utvrditi u kojoj se mjeri ta organizacija razlikuje u ljudskim jezicima, a u kojoj je mjeri podudarna. U tom je smislu *svaka* fonologija poredbena, jer se do generalizacija o glasovnoj organizaciji ljudskih jezika može doći samo njihovom (tipološkom) usporedbom. *Poredbenopovijesna fonologija*, s druge strane, bavi se proučavanjem glasovne organizacije genetski srodnih jezika i objašnjava zbog čega među njima postoje podudarnosti.

Glasovna strana jezika organizirana je pomoću *fonoloških reprezentacija* i *fonoloških pravila*.²² Fonološke reprezentacije predstavljaju mentalne strukture pohranjene u memoriji govornika nekoga jezika, dok su fonološka pravila mentalne operacije koje se odvijaju u svijesti govornika prilikom oblikovanja izraza neke jezične izreke. Temeljna fonološka reprezentacija je *leksička* reprezentacija. Ona sadržava jezične jedinice (morfeme i jedinice više razine, riječi) zajedno s onim podacima o njihovu izgovoru koji se ne mogu predvidjeti na osnovi nikakvih pravila. U strogom se smislu izraza samo ti podaci mogu smatrati *fonološki relevantnima*, dok su na osnovi pravila predvidivi podaci *zalihosni* (redundantni).

Podaci o izgovoru jezičnih jedinica organizirani su u fonološkim reprezentacijama na više razina. Budući da se ljudski govor odvija u vremenu, osnovna je *vremenska razina prikaza* (eng. *timing tier*). Na toj se razini prikaza govorni lanac rastavlja na niz vremenskih jedinica, označenih simbolom *x*, od kojih svaka odgovara najkraćem periodu u kojem je moguće ostvariti potpunu artikulaciju nekoga glasa. Jedinice vremenske razine prikaza crtama se povezuju s artikulacijama koje se u njima ostvaruju. Artikulacije, organizirane u snopove *distinktivnih obilježja*, prikazuju se na zasebnoj *melodijskoj razini prikaza* (eng. *melodic tier*).

---

22 Za uvod u suvremenu fonologiju vidi, primjerice, Mihaljević 1991, Carr 1993.

Budući da neke artikulacije mogu trajati dulje od minimalnoga perioda, podudaranje između jedinica na vremenskoj razini prikaza i jedinica

melodijske razine prikaza ne mora biti jednojednoznačno; to je slučaj npr. s dugim samoglasnicima (*ferō* »nosim«) i udvojenim suglasnicima (*ferre* »nositi«):

Jedinica vremenske razine prikaza povezana sa svim artikulacijama koje se u njoj ostvaruju naziva se *segmentom*; artikulacije organizirane u snopove distinktivnih obilježja nazivaju se *autosegmentima*. Distinktivna obilježja intuitivno odgovaraju elementima od kojih se sastoje glasovi; svako je obilježje definirano artikulacijski tako da određuje jednu klasu glasova, odnosno segmenata nekoga jezika. Obilježja u stvari predstavljaju obavijesti koje mozak šalje artikatorima prilikom proizvodnje nekog glasa.

§12 Premda sva obilježja ne moraju biti iskorištena u svakom jeziku, popis distinktivnih obilježja mora biti tako sastavljen da je pomoću njega moguće odrediti sve segmente u svim jezicima svijeta. Sljedećim distinktivnim obilježjima moguće je definirati sve segmente u latinskome (a s vrlo malim dopunama i u indoeuropskome):

- konsonantski: suglasnici *p, t, k, kʷ, b, d, g, f, s, h*, sonanti *m, n, l, r*
- sonorantni:²³ sonanti *m, n, l, r*, poluvokali *y, w*
- prekidni: okluzivi *p, t, k, kʷ, b, d, g*, sonanti *r, m, n*²⁴
- nazalni:²⁵ *n, m*.
- zvučni:²⁶ okluzivi *b, d, g*, svi sonanti, samoglasnici i poluvokali

23 Sonorantni glasovi tvore se tako da govorni organi ne ometaju spontano vibriranje glasnih žica i ne stvaraju šum (kao kod pravih suglasnika).

24 Tijekom artikulacije segmenata koji sadržavaju obilježje [+prekidni] nastaje potpun prekid zračne struje kroz usnu šupljinu.

25 Nazalni segmenti tvore se podizanjem mekog nepca, tako da zračna struja prolazi kroz nosnu šupljinu; u ovom pregledu možemo postrani ostaviti problem je li latinski velarni nazal (*ng*) bio fonološki relevantan ili nije.

26 Tijekom tvorbe zvučnih segmenata glasnice vibriraju.

- anteriorni:²⁷ okluzivi *p, b, t, d*, frikativi *f, s*, sonanti *m, n, l, r*, samoglasnici *e, i*, poluvokali *y* i *w*.
- koronalni:²⁸ okluzivi *t, d*, frikativ *s*, sonanti *n, l, r*
- stridentni: frikativi *s, ʃ*²⁹
- lateralni: sonant *l*³⁰
- zaobljeni: samoglasnici *o, u*, poluvokal *w*, konsonant *kʷ*
- visoki:³¹ samoglasnici *i, u*, poluvokali *y, w*, konsonanti *k, kʷ, g, h*

§13 Neka su obilježja *binarna*, a neka *privativna*. Binarna obilježja imaju dvije vrijednosti, označene znakovima + i –, a privativna samo jednu vrijednost. Neki segmenti mogu biti nespecificirani s obzirom na binarna obilježja — naprimjer, samoglasnici i sonanti nisu specificirani s obzirom na obilježje [zvučan]. Privativna obilježja imaju samo jednu vrijednost, te dijele skup mogućih segmenata na dvije klase — one koji sadržavaju dotično privativno obilježje, i one koji ga ne sadržavaju. Skup latinskih segmenata može se pomoću distinktivnih obilježja prikazati na sljedeći način:

	a	e	o	i	u	y	w	m	n	l	r	p	t	k ^w	k	b	d	g	f	s	h
konsonant.	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
sonorantan							+	+	+	+	+										
prekidan								+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-
nazalan								+	+												
zvučan												-	-	-	-	+	+	+	-	-	-
stridentan																			+	+	
anterioran		+		+		+	+	+	+	+	+	+	+			+	+		+	+	
koronalan									+	+	+		+				+			+	
visok	-	-	-	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	+	-	-	+
lateralan										+	-										
zaobljen			+		+		+							+							

§14 Fonološka pravila imaju dva osnovna oblika; mogu biti *ograničenja* protiv nedopuštenih struktura u fonološkim reprezentacijama ili *operacije* koje se primjenjuju na polaznim (dubinskim) fonološkim reprezen-

27 Segmenti koji sadržavaju obilježje [anterioran] tvore se u prednjem dijelu usne šupljine.

28 Koronalni segmenti tvore se vrškom jezika kao aktivnim artikulatom.

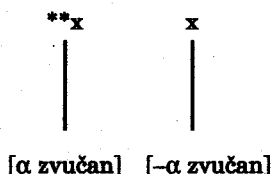
29 Stridentni segmenti obilježeni su šumom visoke frekvencije, koji se postiže stezanjem artikulatora tako da strujanju zraka ostane samo uzak prolaz.

30 Lateralni segmenti tvore se tako da zrak struji uz rubove jezika.

31 Segment sadržava obilježje [visok] ukoliko se tvori s tijelom jezika u povišenom položaju.

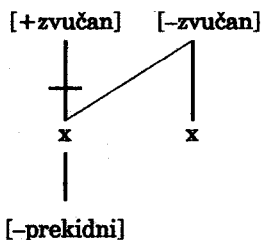
tacijama, a kao rezultate daju izvedene (površinske) fonološke reprezentacije.

A) pravilo kao ograničenje; u latinskom nisu moguće kombinacije dvaju pravih suglasnika koji se razlikuju po zvučnosti. To se ograničenje može izraziti na sljedeći način:

U ovom primjeru α stoji za bilo koju od dvije moguće vrijednosti obilježja »zvučan«, a $-\alpha$ za suprotnu vrijednost. Dvjestima zvjezdicama (**) označujemo da je skicirana struktura nemoguća u jeziku, tj. da nisu moguće riječi poput ***nigs*, ***scribtus*, ***rēgs* itd.

B) pravilo kao operacija; u latinskom, kao i u velikom broju drugih jezika, zvučni se okluziv obezvučuje ispred bezvučnoga suglasnika. U takvim jezicima treba formulirati sljedeće pravilo:

Ovim će se pravilom leksička fonološka reprezentacija **scribtus* »pisan« (usp. 1. l. prez. *scribō*) pretvoriti u posvjedočeni pravilni oblik *scriptus*, a **rēgs* »kralj« u *rēx*.³²

Obratite pažnju na konvenciju kojom se *operacija* u fonološkom pravilu (tj. promjena koju pravilo izaziva) označuje tankom crtom, dok se veza između jedinica vremenske i melodijske razine prikazivanja, koja se pravilom dokida, prekrižuje.

³² Bilabijalni zvučni okluziv (b) u lat. pravopisu se bilježi i ispred s, usp. *urbs*, *urbis* »grad«.

GLASOVNE PODUDARNOSTI

§15 Pojam *glasovne podudarnosti* temeljni je pojam poredbenopovijesne fonologije. Postojanje *sustava glasovnih podudarnosti* smatra se jednim od dva temeljna dokaza genetske srodnosti jezika. Između dva jezika, A i B, postoje glasovne podudarnosti ukoliko se u riječima ista ili slična značenja u istim glasovnim okolinama pojavljuju isti segmenti. Važno je uočiti da segmenti koji se podudaraju ne moraju biti *slični* u fonetskom smislu, već jedino predvidivo podudarni. Naprimjer, latinskom segmentu *s* na početku riječi u grčkom odgovara oštri hak (').³³ Ta se pravilnost očituje u sljedećim primjerima riječi istoga značenja: lat. *sequor* »slijedim«: gr. ἑπομαι, lat. *somnus* »san«: gr. ὕπνος, lat. *sal* »sol«: gr. ἄλς. Važno je da primjera u kojima se takve glasovne podudarnosti pojavljuju ima što više, tj. da su podudarnosti *rekurentne*. Rekurentnost glasovnih podudarnosti čini hipoteze o njima *opovrgljivima*, a opovrgljivost je osnovni uvjet koji se postavlja pred znanstvene hipoteze. Opovrgljivost u praksi znači ovo: postavivši znanstvenu hipotezu, moramo imati metodu kojom ćemo, ukoliko smo u krivu, utvrditi njezinu pogrešnost. Tako, naprimjer, upravo izrečenu pretpostavku prema kojoj latinskome *s* u grčkom odgovara oštri hak možemo testirati na većem broju primjera; znamo li da se u latinskom »sunce« kaže *sōl*, iz naše će pretpostavke slijediti da će u grčkom riječ za »sunce« počinjati oštrim hakom. Provjera hipoteze pokazuje da je uistinu tako, jer se u grčkom za »sunce« kaže ἥλιος.

Pokušamo li obrnuti polaznu pretpostavku, i tvrditi da grčkomu oštroj haku u latinskome uvijek odgovara *s* provjera će lako opovrći tu hipotezu: oštroj haku koji imamo u gr. ἥπαρ »jetra« odgovara *i*, a ne *s*, u lat. *iecur*. Poredbenopovijesna metoda zasnovana je na ovakvom argumentiranju, koje se mora držati strogih pravila glasovnih podudarnosti kako ne bi postalo proizvoljno. Posao se poredbenoga lingvista u najvećoj mjeri sastoji u tome da pokušava opovrgnuti prethodno pretpostavljene glasovne podudarnosti. Glasovne podudarnosti za koje nema poznatih opovrgavajućih protuprimjera nazivat ćemo *glasovnim zakonima*.³⁴

§16 Činjenicu da među genetski srodnim jezicima postoje glasovne podudarnosti poredbenopovijesna lingvistika objašnjava postuliranjem

33 Premda je pojam glasovnih podudarnosti otkriven tek u 19. stoljeću, intuitivno su ga bili svjesni i antički filolozi; gramatičar Festo pisao je o Grcima »ὕλας dicunt et nos silvas, item ἑξ et nos sex, et ἑπτά septem«: »Govore ὕλας (»šume«), a mi silvas, nadalje ἑξ (»šest«), a mi sex, i ἑπτά (»sedam«) septem« (Festus, ed. Lindsay, 392).

34 Iz te definicije slijedi da su svi glasovni zakoni beziznimni, tj. da nemaju iznimaka.

zajedničkoga prajezika iz kojeg su se ti jezici razvili. Za svake dvije riječi *a* i *b* u jezicima A i B između kojih postoje glasovne podudarnosti, u zajedničkom prajeziku C postojala je riječ *c* iz koje su *a* i *b* nastale predvidivom zamjenom segmenata među kojima postoje glasovne podudarnosti. Naprimjer, u slučaju podudarnosti lat. *sal*: gr. ἄλς »sol« pretpostavljamo da je u prajeziku postojala riječ *sal-, iz koje su predvidivim promjenama segmenata (*s- > lat. *s*-, gr. ' , *a > lat. *a*, gr. *α*, itd.) nastale obje posvjedočene riječi. S druge strane, u slučaju podudarnosti između gr. ἦπαρ »jetra« i lat. *iecur*, pretpostavljamo postojanje ie. riječi *yēkʷ iz koje su latinska i grčka riječ također nastale odgovarajućim nizom glasovnih promjena. Postupak uspostave pretpostavljenoga prajezika naziva se *rekonstrukcija*.

REKONSTRUKCIJA

§17 Proces rekonstrukcije zajedničkoga prajezika neke jezične porodice moguće je promatrati na tri razine. Na prvoj, *formalnoj* razini, rekonstrukcije shvaćamo kao apstraktne simbole koji nam omogućuju da sažeto zapišemo podudarnosti među posvjedočenim jezicima. Postupak rekonstrukcije na toj je razini posve mehanički, a dobiveni rezultati su sigurni, premda nam o prajeziku govore samo to da je morao biti *takav da je iz njega jednoznačno izvediv naš rekonstrukt*.³⁵ Tako, naprimjer, u rekonstrukt uvodimo dva simbola, *y i *s, iz kojih izvodimo latinske *i* i *s*, odnosno grčko ' na početku riječi u riječima srodna značenja. Uočite da u rekonstrukt ne možemo pretpostaviti samo jedan simbol (npr. samo *s), jer tada ne bismo mogli iz njega izvesti podudarnosti koje postoje na početku riječi ἦπαρ i *iecur*. Uočite, također, da nema nikakva razloga zašto u rekonstrukt pretpostaviti više od dva simbola, sve dok se ne suočimo sa sljedećim skupom podudarnosti: lat. *iūs* »juha«: gr. ζυμή, lat. *iugum* »jaram«: gr. ζυγόν, u kojima latinskomu *i* odgovara grčki ζ. Na takve primjere možemo odgovoriti na dva načina: pretpostaviti treći simbol u prajeziku, recimo *j, iz kojega izvodimo *i* i ζ na početku riječi, ili formulirati *pravilo*, koje bi moglo ovako glasiti: iz *y se izvodi lat. *i* i gr. ζ na početku riječi ispred *u* (gr. υ). Oba su postupka ispravna, sve dok pomoću njih možemo jednoznačno izvoditi opažene glasovne podudarnosti.³⁶

35 Usp. Holzer 1995.

36 Zanimljivo je da suvremena indoeuropeistika najčešće ne primijenjuje niti jedan od ta dva postupka, već radije priznaje da je problem odraza ie. *y u grčkome neriješen (v. Rix 1976).

Drugu razinu rekonstrukcije možemo nazvati *materijalnom*. Materijalna rekonstrukcija fonološki i fonetski interpretira simbole pretpostavljene u rekonstrukt; pri tome rekonstruirane simbole interpretiramo kao segmente prajezika, a pravila izvođenja kao *glasovne promjene* kojima su iz segmenata prajezika nastali segmenti posvjedočenih jezika. Pravilo prema kojemu indoeuropsko *s daje u grčkome oštri hak na početku riječi interpretiramo kao glasovnu promjenu koja se dogodila između nestanka ie. prajezika i prvih posvjedočenih grčkih tekstova, a simbol *s tumačimo kao bezvučni koronalni stridentni frikativ, dakle segment u fonološkom sustavu ie. prajezika.

U fonološkoj i fonetskoj interpretaciji rekonstruiranih segmenata i fonološkoga sustava rekonstruiranog prajezika služimo se *tipološkim filtrima* kako bismo izbjegli pogreške. *Sinkronijska tipologija* poučava nas koje su rekonstrukcije usporedive s pojavama posvjedočenim u većem broju jezika svijeta; *dijakronijska tipologija* poučava nas koje su jezične promjene dobro posvjedočene u jezicima čija nam je čitava povijest poznata. U našim se rekonstrukcijama rukovodimo, dakle, sljedećim načelom: od dviju mogućih interpretacija neke prajezične pojave bolja je ona koja je dobro posvjedočena u većem broju jezika svijeta. Naprimjer, kada indoeuropski segment *s interpretiramo kao /s/, tj. kao koronalni stridentni bezvučni frikativ, u tome ulogu igra spoznaja sinkronijske tipologije da je među jezicima svijeta koji imaju samo jedan frikativ to najčešće upravo /s/ (a ne, recimo, /š/ ili /ʷ/), kao i spoznaja dijakronijske tipologije da se promjena /s/ > /h/, kakvu pretpostavljamo u grčkom, često događa u jezicima čije su nam povijesti poznate. Da to ne znamo, mogli bismo ie. *s posve legitimno interpretirati kao /ɣʷ/ (labijalizirani zvučni velarni frikativ), ili čak /tʰ/ (glotalizirani cerebralni bezvučni okluziv).

Treća razina rekonstrukcije najspekulativnija je s obzirom na svoje rezultate, a najrealističnija s obzirom na pitanja kojima se bavi. Na toj razini, koju možemo zvati *prostorno-vremenskom*, pokušavamo rekonstruirani prajezik interpretirati u prostoru i vremenu, odnosno utvrditi kada se i gdje govorio, te kako se tijekom svoje povijesti razvijao. Budući da je jezik kulturna i društvena pojava koja postoji u prostoru i vremenu, na trećoj razini rekonstrukcija nužno zadire i u probleme rekonstrukcije kulture govornika rekonstruiranoga prajezika,³⁷ međutim, budući da je ova knjiga samo manjim dijelom posvećena rekonstrukciji indoeuropskoga prajezika, s tim ćemo se pitanjima rijetko susretati na stranicama koje slijede.

37 Više o metodologiji rekonstrukcije, osobito o rekonstrukciji kulture, vidi u mojoj knjizi Matasović 1996d.

ANALOGIJA I UJEDNAČIVANJE

§18 Glasovni zakoni interpretirani kao jezične promjene djeluju, kao što smo vidjeli, bez iznimaka (po definiciji). Oni, međutim, nisu *jedini* činilac jezičnih promjena. Druga su dva važna činioca analogija i ujednačivanje (eng. *leveling*, njem. *Ausgleich*). Analogija je proces kojim jedan jezični element biva zamijenjen drugim na osnovi neke proporcije odnosa, koja se algebarski može izraziti kao $a:b = c:x$, pri čemu x biva zamijenjen odgovarajućim novim oblikom. Naprimjer, u latinskome s prelazi po glasovnom zakonu u r između samoglasnika (tzv. »rotacizam«, v. §34); zbog te promjene imenica *arbōs* »stablo« ima kose padeže *arbōris*, *arbōrem*, itd. Međutim, analogijom prema imenicama poput *genitor*, *genitōris*, *genitōrem* u latinskom je i *arbōs* dobila novi nominativ jednine *arbor*, koji prividno proturječi glasovnom zakonu. Algebarski se proporcija te analogije može izraziti ovako: $genitōrem:genitor = arbōrem:x$ iz čega izlazi $x = arbor$.

Ujednačivanje je proces kojim jedan jezični element biva zamijenjen drugim kako bi se postigla ujednačenost neke morfološke paradigme (§94). Naprimjer, prema jednom glasovnom zakonu qu u latinskom prelazi u c ispred o i u (§25), te bi stoga paradigma glagola *sequi* »slijediti« trebala glasiti **secor, sequeris, sequitur, sequimur, sequimini, *secuntur*. Međutim, djelovanjem ujednačivanja ta je paradigma preoblikovana u posvjedočenu, s posljedicom da 1. l. sg. i 3. l. pl. imaju oblike koji prividno proturječe glasovnomu zakonu (*sequor, sequuntur*).

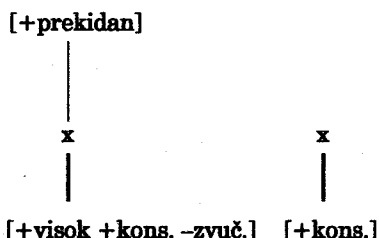
Neki autori, npr. Beekes 1995: 72, smatraju ujednačivanje samo osobitom vrstom *neproporcionalne analogije*.

SINKRONIJSKA PRAVILA
I DIJAKRONIJSKE PROMJENE

§19 U opisu glasovnih promjena služimo se istim formalizmom kao i u prikazivanju fonoloških pravila koja djeluju u nekom jeziku u neko određeno doba. Često jedno te isto pravilo može imati dvije interpretacije: sa stanovišta jezičnoga opisa interpretirat ćemo ga kao *sinkronijsko* fonološko pravilo, a sa stanovišta jezične povijesti kao *dijakronijsku* glasovnu promjenu. Naprimjer, *rotacizam*, prelazak latinskoga s u r između samoglasnika, moguće je protumačiti kao fonološko pravilo koje je djelovalo u klasičnom latinskome, i koje je »odgovorno« za brojne nepravilnosti u morfologiji (prijelaz s u r u kosim padežima imenica *genus, generis* »rod«, *tempus, temporis* »vrijeme«, itd.). Međutim, to pravilo ima i dijakronijsku interpretaciju, stoga što se radi o glasovnoj

promjeni koja se dogodila u 4. stoljeću pr. Kr. (na arhajskim latinskim natpisima rotacizma još nema, npr. oblik *Numasioi* na *Fibuli Praenestini*, klas. lat. *Numeriū*).

S druge strane, ponekad sinkronijska pravila nemaju ništa zajedničko s dijakronijskim promjenama; naprimjer, u klasičnom latinskom djeluje fonološko pravilo prema kojemu *h* prelazi u *c* ispred suglasnika, usp. *uehō* »vozim«: pf. *uēxī*: part. pf. pas. *uctus*, *trahō* »vučem«: pf. *trāxī*: *tractō* »potežem«. To pravilo moguće je autosegmentalno formulirati na sljedeći način:

Kao što ćemo vidjeti poslije, ovo pravilo prikazuje upravo suprotan proces od glasovne promjene koja se dogodila u navedenim riječima; u indoeuropskom prajeziku na mjestu latinskoga *h* stajao je aspirirani okluziv **g^h*, dakle prekidan glas koji je u latinskom prešao u frikativ u svim položajima osim ispred konsonanata.

KONSONANTIZAM

§20 Indoeuropski sustav suglasnika bio je znatno složeniji od latinskoga. Postojale su tri *serije* i pet *redova* okluziva,³⁸ što je znatno više od latinske dvije serije i četiri reda. Ie. prajezik imao je i četiri frikativa (tri laringala i *s) dok latinski ima tri (s f h). Kao ni latinski, ni ie. prajezik nije imao afrikata.

Indoeuropski okluzivi

	bezvučni	zvučni	aspirirani
labijali	p	(b)	b ^h
dentali	t	d	d ^h
velari	k	g	g ^h
palatalizirani	k'	g'	g' ^h
labiovelari	k ^w	g ^w	g ^{wh}

Velare, palatalizirane i labiovelare zajedno nazivamo *guturalima*.³⁹

Ima vrlo malo primjera odraza ie. bilabijalnoga zvučnog okluziva (*b). Neki autori stoga smatraju da taj segment uopće nije postojao u ie. prajeziku. Vjerojatnijom se, međutim, čini pretpostavka⁴⁰ da je *b u kasnoindoeuropskom bio vrlo rijedak segment, koji je u jezik ušao s posuđenicama iz neindoeuropskih jezika (npr. *kanabis »konoplja« > gr.

38 Serije okluziva razlikujemo s obzirom na način tvorbe, a redove s obzirom na mjesto njihove tvorbe u govornom traktu.

39 Neki lingvisti smatraju da je indoeuropski prajezik imao samo dva reda guturala, a ne tri kao što se u ovoj knjizi tvrdi. To je sasvim moguće za neku raniju fazu ie. prajezika, no u razdoblju neposredno prije raspada ie. jezične zajednice postojanje tri reda guturala može se utvrditi cijelim nizom argumenata (usp. Mayrhofer 1987, Tischler 1990); u albanskom, štoviše, tri reda ie. guturala dali su različite odraze ispred prednjih samoglasnika (tzv. »Pedersenov zakon«), usp. ie. *kēso- > alb. *kohë* »vrijeme« (stsl. *časъ*), ie. *penk^we > alb. *pesë* »pet« (lat. *quīnque*), ie. *k'ens- > alb. *thom* »kažem« (lat. *censeō*), v. Huld 1984.

40 O tome v. moj članak Matasović 1994.

κávvaβις, steng. *hænep*) te nekim glasovnim promjenama (ie. **pip*h₃ey »pije« > **pi*bey > skr. *pi*bati, lat. *bibit*). U ranom indoeuropskome *b nije postojalo u fonološkom sustavu.

Ta je činjenica osobito važna za fonetsku interpretaciju (rano)indoeuropskoga sustava okluziva. Naime, među jezicima svijeta nema jezika koji bi imao bezvučni bilabijal /p/, a da istovremeno nema zvučni /b/. S druge strane, obratni slučaj sasvim je moguć: u klasičnom arapskom, naprimjer, postoji /b/ ali ne i /p/. Tipološka istraživanja pokazuju da su među jezicima koji imaju glotalizirane okluzive⁴¹ osobito česti oni u kojima nema glotaliziranoga bilabijalnog okluziva. Ta je spoznaja, zajedno s nekim ograničenjima u strukturi indoeuropskoga korijena (§87), dovela do *glotalne teorije*, koju su početkom sedamdesetih godina neovisno formulirali P. Hopper i T. Gamkrelidze i V. Ivanov.⁴² Prema toj teoriji, ie. zvučne okluzive treba fonetski interpretirati kao glotalizirane; ta nova interpretacija ie. sustava okluziva ima i neke posljedice za historijsku gramatiku latinskoga, osobito za tzv. Lachmannov zakon (§74). U svjetlu onoga što je prije rečeno, čini se vjerojatnije da je za kasni indoeuropski prajezik (krajem 4. tisućljeća pr. Kr.) tradicionalna rekonstrukcija u pravu, tj. ie. *b, *d, *g, itd. bili su fonetski zvučni okluzivi. U ranijem razdoblju razvoja ie. prajezika, međutim, držim posve mogućim, čak i vjerojatnim, da je interpretacija koju pruža glotalna teorija ispravna.

Fonetska interpretacija serije okluziva koju smo nazvali »aspirirani« također je sporna; tradicionalna indoeuropeistika smatra okluzive te serije zvučnim aspiriranim, što je tipološki neuvjerljivo, jer nema jezika na svijetu koji bi imao zvučne aspirirane okluzive a da istovremeno nema i bezvučne aspirirane. Razlika između zvučnih i bezvučnih aspiriranih, koja postoji u staroindijskom i u mnogim novoindijskim jezicima, gotovo sigurno nije naslijeđena iz indoeuropskog prajezika: staroindijski bezvučni aspirirani nastali su na različite načine, a osobito često iz bezvučnih okluziva i laringala (§34). Zbog toga se čini najvjerojatnijim da su ie. okluzivi koje tradicionalna indoeuropeistika smatra zvučnim aspiriranim (i koje, slijedeći tradiciju, i mi tako bilježimo) bili distinktivno aspirirani, a fonetski zvučni ili bezvučni zavisno od položaja unutar riječi. Nažalost nije više moguće utvrditi u kojim su položajima u riječi okluzivi te serije bili zvučni, a u kojima bezvučni. Možda njihovi odrazi u latinskome i italiskim jezicima (§25) upućuju na zaključak da su na početku riječi bili bezvučni, a u sredini riječi zvučni.

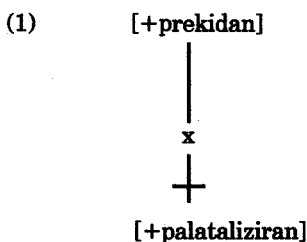
41 Glotalizirani okluzivi tvore se tako da potpunom prekidu zračne struje na artikulatu u usnoj šupljini slijedi još jedan prekid u glotidi (glasnice se potpuno zatvore i potom naglo otvore). Glotalizirani okluzivi česti su u američkim indijanskim jezicima i u kavkaskim jezicima (npr. u gruzijskom).

42 O glotalnoj teoriji v. Gamkrelidze & Ivanov 1984, Salmons 1994.

U latinskome je, kao i u grčkome, germanskom i armenskome, očuvana fonološka razlika između triju serija indoeuropskih okluziva, no promijenila se njihova fonetska interpretacija. Aspirirani okluzivi stopili su se sa zvučnima u sredini riječi, a prešli su u bezvučne frikative na početku riječi (§24); kao i u grčkom, keltskom, germanskom i anatolijskome, očuvana je razlika između labiovelara i velara (§25), dok su se palatalizirani guturali stopili s velarnima. Indoeuropsko *s je očuvano, no između samoglasnika prešlo je u r (»rotacizam«), dok su laringali nestali gotovo bez traga, kao u većini ie. jezika (§36). U skladu sa značajnim promjenama slogovne strukture (§91) u latinskome je došlo do pojednostavljenja mnogih suglasničkih skupina (§48 i dalje).

ODRAZI IE. OKLUZIVA U LATINSKOME

§21 Indoeuropski bezvučni okluzivi u latinskom su očuvani bez promjene, samo što se izgubila razlika između velara i palataliziranih (kao i u grčkom, germanskom, keltskom, toharskom i anatolijskom). Palatalizirani su se okluzivi u tim jezicima depalatalizirali tj. izgubili su dodatno artikulacijsko obilježje palataliziranosti (1):

§22 Odrazi se ie. bezvučnih okluziva u latinskom mogu prikazati tablicom:

bezvučni	lat.	gr.	skr.	stsl.
*p	p	π	p	p
*t	t	τ	t	t
*k	c	κ	k, c	k, č, c
*k'	c	κ	ś	s
*k ^w	qu	π, τ, κ	k, c	k, č, c

*p:

ie. *ph₂tēr »otac« > lat. *pater*, gr. πατήρ, skr. *pitā*, got. *fadar*, stir. *athir*.

ie. *prek'– »moliti« > lat. *precor*, stsl. *prosi*, lit. *prašyti*, got. *fraihnan*.

ie. *peysk–/*pisk– »riba« > lat. *piscis*, stir. *lasc*, got. *fisks*.

*t:

ie. *treyes »tri« > lat. *trēs*, gr. τρεῖς, skr. *trayas*, stsl. *trъje*, lit. *trys*.

ie. *wertoh₂ »okrećem« > lat. *uertō*, skr. *varṭāmi*, stsl. *vrōtēti se*, stir. *ad:fert* »preokreće«, got. *wairþan* »postati«.

ie. *tep- »topao« > lat. *tepeō* »topao sam«, skr. *tapāmi*, stsl. *toplъ*.

*k:

ie. *kreh₂s »sirovo meso, krv« > lat. *cruor*, gr. κρέας, skr. *kraviṣ*, stsl. *krōvъ*, lit. *kraujas*, srir. *crú*.

ie. *klnis »brijeg« > lat. *collis*, steng. *hyll*, lit. *kalnas*.

ie. *kerp- »brati, kositi« > lat. *carpō*, gr. καρπός »plod«, steng. *haerfest* »žetva«, lit. *kerpu* »sijećem«.

*k':

ie. *dek'm »deset« > lat. *decem*, gr. δέκα, skr. *daśa*, stsl. *desętъ*, lit. *dešimt*, got. *taihun*.

*ie. *k'lews »slava« > lat. *clur*, gr. κλέος, skr. *śravas*, stsl. *slovo* »riječ«.

*k'erh₂s- »glava« > lat. *cerebrum* »mozak« (< *kerh₂srom), skr. *śiras*, gr. κάρα, stvnj. *hirni* »mozak«.

*k^w:

ie. *k^wi-/k^wo- »tko, što« > lat. *quis, quid*, gr. τίς, τί, skr. *kas, kim*, stsl. *kъto, čto*, lit. *kas*, stir. *cía*.

ie. sek^w- »slijediti« > lat. *sequitur*, gr. ἑπεται, skt. *sacate*, lit. *sekti*, stir. *sechid*.

ie. *k^weloh₂ »okrećem (se)« > lat. *colō* »štujem«, hom. πέλομαι, skr. *carāmi*.

§23 Indoeuropski zvučni okluzivi također su očuvani u latinskome. Jedino je, kao i kod bezvučnih, došlo do stapanja palataliziranih i velara (pravilo (1)).

zvučni	lat.	gr.	skr.	stsl.
(*b)	b	β	b	b
*d	d	δ	d	d
*g	g	γ	g, j	g, ž, z
*g'	g	γ	j	z
*g ^w	u-, g-, -gu-	β, δ, γ	g, j	g, ž, z

*b

ie. *bel- »snaga« > lat. *dē-bilis* »slab, sakat«, gr. βέλτερος »jači, bolji«, skr. *balam* »snaga«, stsl. *bolji* »veći«;

ie. *terHb- »nastamba« > lat. *trabs* »greda, balkon«, gr. τέραμνα, velš. *tref*, steng. *dorp*, lit. *troba*.

?ie. *bak- »štap« > lat. *baculum*, gr. βάκτρον.

*d

ie. *deh₃- »dati« > lat. *dō, dare*, gr. δίδωμι, skr. *dadāmi*, stsl. *dati*, lit. *duoti*;

ie. *h₁ed- »jesti« > lat. *edō*, gr. ἔδομαι, skr. *admi*, stsl. *ěsti*, steng. *itan*.

ie. *dak'ru »suza« > lat. *dacrima* (Livije Andronik), *lacrima*, gr. δάκρυ, stir. *dér*, got. *tagr*.

*g

ie. *yugom »jaram« > lat. *iugum*, gr. ζυγόν, skr. *yugam*, stsl. *igo*, got. *juk*, het. *iukan*;

ie. *ger- »skupljati« > lat. *grex* »stado«, gr. ἀγείρω »skupljam«, stsl. *grěstb* »pregršt«, lit. *gurgulys* »zadebljanje«, stir. *graig* »krdo konja«.

ie. *geh₂u- »biti radostan« > gr. γηθέω, lat. *gaudeō*, lit. *džiaugiuos* < *gaudžiuos.

*g'

ie. *g'neh₃- »znati, doznati« > lat. (co-) *gnōscō*, gr. γινώσκω, skr. *jñānam* »znanje«, stsl. *znati*, lit. *žinoti*, got. *kunnan*.

ie. *h₂eg'- »voditi« > lat. *agō*, gr. ἄγω, skr. *ajāmi*, stir. *agid*.

*h₂melg'- »musti« > lat. *mulgeō*, gr. ἀμέλω, stsl. *mlęza*, lit. *melžti*.

*g^w

ie. *g^werh₃- »piti, žderati« > lat. *uorō*, gr. βιβρώσκω, ved. *girati*, stsl. *žbra*, lit. *gerti*;

ie. *g^wem- »koračati, ići« > lat. *ueniō*, gr. βαίνω, skr. *gacchati*, got. *qiman* »doći«.

*nog^w- »nag« > stsl. *nagb*, steng. *nacod*, gr. γυμνός < *nog^wmos (lat. *nūdus* < *nog^wo-d^ho-).

U nekim latinskim riječima, vjerojatno pod utjecajem pučkoga ili dijalektalnog izgovora, umjesto očekivanoga *d* stoji *l*, usp. lat. *lingua* < *d_ŋg'^huH- »jezik« (got. *tuggō*, stir. *tengae*), *lēuir* < *deh₂iwēr »djever« (gr. δαίρ, lit. *dieveris*), *oleō* »mirišem« uz *odor* »miris« (gr. ὀζω »mirišem« < *h₃edyoh₂).

Završno -*d* otpalo je iza dugog samoglasnika u 2. st. pr. Kr., usp. stlat. *Gnaiuod* (CIL I² 7) > *Gnaeō* (abl. jd.); iza kratkoga je samoglasnika *d* očuvano, usp. *quod* »što« < ie. *k^wod, usp. steng. *hwaet*.

§24 Indoeuropski aspirirani okluzivi pretrpjeli su dalekosežne promjene u praitalskome i pralatinaskome. Kao i kod ostalih serija okluziva, palatalizirani su se stopili s velarima.

aspirirani	lat.	gr.	skr.	stsl.
*b ^h	f-, -b-	φ	bh	b
*d ^h	f-, -d-, -b-	ϑ	dh	d
*g ^h	h	χ	gh, jh	g, ž, z
*g' ^h	h	χ	(jh), h	z
*g ^{wh}	f-, -v-, -gu-, -b-	φ, ϑ, χ	gh, jh	g, ž, z

*b^h

ie. *b^heroh₂ »nosim« > lat. *ferō*, gr. φέρω, skr. *bharāmi*, stsl. *bera*, got. *baira*, stir. *berid*.

ie. *neb^hos »oblak« > lat. *nebula*, gr. νέφος, skr. *nabhas*, stsl. *nebo*, het. *nepiš*.

ie. *b^her-/b^hor- »raniti« > lat. *feriō*, stsl. *borja* »boriti se«, lit. *baru*, stvnj. *berjan* »udariti«.

*d^h

ie. *d^heh₁- »činiti« > lat. *fēcī* »učinio sam«, gr. τίθημι, skr. *dadhāmi*, stsl. *děti*, steng. *dōn*.

ie. *b^hed^h- »bosti« > lat. *fodiō* »kopati«, stsl. *bosti*, lit. *bedu* »bodem«.

ie. *d^heg^{wh}-/d^hog^{wh}- »gorjeti« > lat. *foueō* »grijem«, skr. *dahati*, gr. τέφρα »pepeo«.

*g^h

ie. *g^hostis »gost« > lat. *hostis* »neprijatelj«, stsl. *gostb*, got. *gasts*.

ie. *h₃nog^h- »nokat« > lat. *unguis*, gr. ὄνυξ, ὄνυχος, stsl. *nogb*, lit. *nagutis*, stvnj. *nagal*.

ie. g^hor- »strašiti se« > lat. *horreō*, skr. *ghṛṣuṣ* »uzbuden«, arm. *garšim* »bojim se«.

*g'^h

ie. *weg^hoh₂ »vozim« > lat. *uehō*, skr. *vahāmi*, stsl. *veza*, lit. *vežu*;

ie. *h₃meyg^h- »mokriti« > lat. *mingō*, gr. ὀμείχω, skr. *mehati*, lit. *męšti*.

ie. *h₂eng^hu- »uzak« > lat. *angustus*, stsl. *qzrk*, got. *aggwus*.

*g^{wh}

ie. *g^{wh}en- »ubiti« > lat. *dē-fendō* »braniti«, gr. θείνω, skr. *hanti*, stsl. *goniti*, lit. *ganyti* »pasti (stoku)«, stir. *gonid*, het. *kuenzi*.

ie. *sneyg^{wh}- »snijeg« > lat. *nix*, *niu-em*, gr. νίφα (ak. sg.), stsl. *sněg*, got. *snaiws*.

ie. *g^{wh}iHslo- »nit, žila« > lat. *filum* »nit«, stsl. *žila*, lit. *gysla*.

U grčkom je odraz ie. labiovelara dosta složen; u pra-grčkom i mikenskom bili su očuvani kao labiovelari, glasovi za koje u linearu B postoje posebni znakovi, usp. mik. *qa-si-re-u* »kralj« = at. βασιλεύς < *g^watileus. U atičkom labiovelari se odražavaju kao bilabijali (π, β, φ) osim ispred prednjih samoglasnika (ε, ι), kada daju dentale: ie. *k^wetwores »četiri« (skr. *catvāras*) > gr. τέτταρες.⁴³ Ispred u labiovelari se odražavaju kao velari, usp. ie. *g^weneh₂ »žena« (stsl. *žena*, stir. *ben*) > gr. γυνή. U eolskom labiovelari daju bilabijale u svim položajima, usp. eol. πίσιρες »četiri«.

U staroindijskome, ie. velari i labiovelari palatalizirali su se ispred ie. *e i *i: ie. *k^wetwores »četiri« > skr. *catvāras* (umjesto *katvāras), ie. *k^wek^wore »učinio je« (perfekt) > skr. *cahāra*. Ta se promjena naziva *arijskom palatalizacijom*.

U staroslavenskome, kao i u drugim slavenskim jezicima, djelovale su tri slavenske palatalizacije. *Prvom palatalizacijom* ie. *k (i *k^w) je prešlo u č, a *g (i *g^w) u ž ispred ie. *e, *ē i *i (ie. *g^weneh₂ > stsl. *žena*); *drugom palatalizacijom* ie. *k je prešlo u c, a *g u ž ispred ie. *oy, *h₂ey (*ay), usp. ie. *k^woyneh₂ »cijena, kazna« > stsl. *cěna* (gr. ποινή > lat. *poena*). *Treća palatalizacija* imala je iste rezultate kao i druga, ali se događala *iza* prednjih samoglasnika (*atikos > stsl. *otъcъ* »otac«). Ta glasovna promjena nije do kraja dosljedno provedena u slavenskim jezicima.

U germanskim jezicima, odraz ie. okluziva određen je dvama glasovnim zakonima — Grimmovim i Vernerovim. Prema *Grimmovu zakonu*, ie. bezvučni okluzivi u germanskom postaju bezvučni frikativi, ie. zvučni okluzivi postaju bezvučni, a ie. aspirirani okluzivi postaju zvučni frikativi ili okluzivi: ie. *b^hreh₂tēr > got. *brōþar* (lat. *frāter*), ie. *h₁ed- »jesti« > got. *itan* (lat. *edō*).

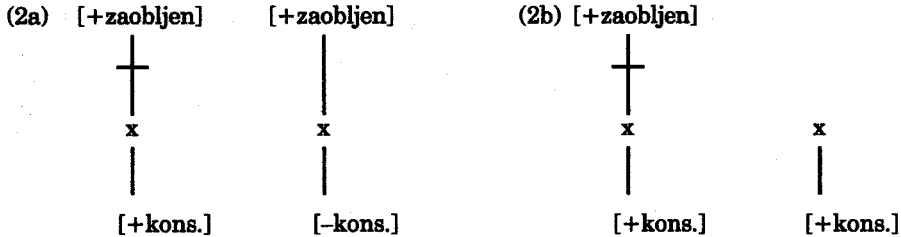
Vernerovim zakonom ie. bezvučni okluzivi postaju zvučni frikativi u sredini riječi ukoliko neposredno ispred njih u indoeuropskom nije stajao ton. Mjesto indoeuropskoga tona utvrđuje se prema vedskom, a ponekad i grčkome, usp. ie. *sept^hṛ > got. *sibun*, gr. ἑπτά, ved. *saptá*, ie. *ph₂t^hēr > got. *fadar*, gr. πατήρ, ved. *pittá*.

LABIOVELARI

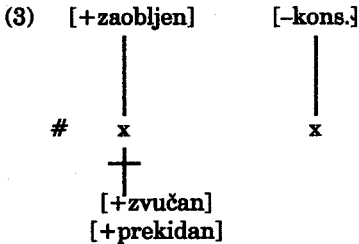
§25 U latinskom ie. *k^w prelazi u c ispred zaobljenoga vokala (o, u) i konsonanta (2 a, b). Ie. *sek^w- > lat. *sequitur* »slijedi«, ali *secundus* »slijedeći«. Često je analogijom i ujednačivanjem odraz *qu* prevladao i u oblicima gdje se očekuje c, npr. *sequor*, *coquō* »kuham«, spram pravilnoga *coquit*, *coctus*. Na sličan način, analoškim ujednačivanjem paradigme katkada je c prevladalo i u položajima gdje se očekuje *qu*, npr. lat. *uōx*,

43 To pravilo ne vrijedi za ie. *g^w, koje i ispred i daje β, usp. ie. *g^wiHwos »živ« > lat. *uiuus* gr. βίος »život«.

uōcis u svim padežima ima *c*, iako dolazi od ie. **wek^w*–/**wok^w*– »riječ« (usp. gr. ἔπος, skr. *vacas* »riječ«).

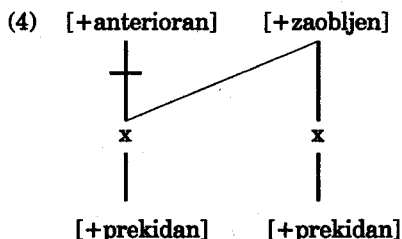
Ie. **g^w* dalo je u praitalskom **g^w*, koje je u latinskom ostalo očuvano samo iza nazala: ie. **ng^wen* > lat. *inguen* »slabine«, gr. ἄδην »žlijezda«. U oskičko–umbrijskom **g^w* je u svim položajima dalo *b*: osk. *brateis* »*gratus* (g. sg.)«. U pralatskom, pak, isprva je **g^w*– prešlo u *w– ispred samoglasnika: ie. **g^wihwos* »živ« > lat. *uiuus*. Budući da je u ie. od svih konsonanata na početku riječi *w moglo prethoditi jedino konsonantima *r i *l, očekivali bismo da će **g^wr*– i **g^wl*– u latinskom dati *vr– i *vl–; međutim, ie. *wr– i *wl– prešli su u lat. u *r*– i *l*– (v. §48), te su *vr– i *vl– u latinskom postali nemogući pristupi sloga (v. §91). Stoga je došlo do neočekivane promjene **g^wr*– > *gr*–, **g^wl*– > *gl*–: ie. **g^wṛHu*– »težak« (gr. βαρύς, skr. *guru*–, got. *kaurus*) > lat. *gravis*, ie. **g^wl_{h2}n*– »žir« (gr. βάλανος, stsl. *želadъ*) > lat. *glāns*.

Ie. **g^{wh}* dalo je u lat. *f*– na početku riječi: ie. **g^{wh}ermos*–/**g^{wh}ormos*– »topao« > lat. *formus* »topao«, usp. gr. θερμός, skr. *gharmas* »vrućina«, steng. *wearm*. U sredini riječi **g^{wh}* u latinskom prelazi u *–u*–; prividan je izuzetak položaj iza *n*, kada **g^{wh}* > *–gu*–, jer *–ngu*– se izgovaralo kao *nɥ*, s velarnim nazalom *ŋ*. Ie. **snig^{wh}ŋ* »snijeg (ak. sg.)« > *niuem*, **snig^{wh}*– »sniježiti« > *ninguit*. Ispred *s* na kraju riječi odraz je u latinskome *g > *c*, kao što pokazuje n. sg. *nix*. U sredini riječi ispred *r* odraz je *b*, usp. ie. **d^heg^{wh}ris* > *febris* »groznica« (od korijena **d^heg^{wh}*– »paliti« > skr. *dahati*, lit. *degti*).

ie. *perk^wus »hrast« > lat. *quercus*, usp. steng. *furh* »žir«, lit. *Perkūnas* »ime poganskog božanstva«.

§27 Ie. *g^hw i *g^hw odrazili su se potpuno isto kao i *g^{hw}: ie. *g^hwēr »zvijer« > lat. *ferus* »divlji«, gr. θῆρ »zvijer«, stsl. *zvěř*; ie. *g^hwHk^w- > lat. *fax* »baklja«, lit. *žvakė* »baklja«. S druge strane, odraz ie. *kw (i *k^w) nije sigurno utvrđen. U sredini riječi izgleda da je pravilan odraz *qu*, usp. *equus* »konj« < ie. *h₁ek^wos (skr. *ašvas*), no na početku riječi imamo *c* u *cāseus* »sir« < *kweh₂s- (usp. stsl. *kvasъ*) i *canis* »pas« < *k^won-, usp. stind. *švā*. S druge strane, i na početku riječi pronalazimo odraz *qu* u *queror* »jadikujem« < ie. *k^wes-, usp. skr. *śvasati* »uzdiše, jeca«. Moguće je da je ispred *e pravilan odraz *qu*, a ispred *a i *ā *c*, no primjera je premalo da bi se to definitivno utvrdilo.

ASPIRIRANI OKLUZIVI

63

- ie. $*b^h > *f-$, $*\beta-$
 $*d^h > *p-$, $*\delta-$
 $*g^h$, $*g'^h > *h-$, $*\gamma-$
 $*g^{wh} > *h^w-$, $*\gamma^w-$

(5) [+prekidni]

[+aspirirani]

U svim italjskim jezicima vrlo su rano eliminirani interdentalni frikativi $*p$ i $*\delta$; u oskičko-umbrijskom oni su se stopili s $*f$ i $*\beta$. U latinskom je razvoj bio nešto složeniji. Zvučni frikativi postali su homorganim okluzivima, tj. $*\beta > b$, $*\delta > d$, dok je $*h$ očuvano u svim položajima osim ispred $*l$ i $*r$: ie. $*g^hlad^h(ros)$ »gladak« > lat. *glaber*, stsl. *gladъkъ*, stvnj. *glat*. Prethodni primjer pokazuje još jednu karakterističnu promjenu koja se dogodila u latinskom: italjsko $*\delta$ prešlo je u b u dodiru s r i l (6a), i iza u (6b): ie. $*h_1rud^hros$ »crven, crvenokos« > lat. *ruber*, usp. gr. *ἐρυθρός*, skr. *rudhiras*, stsl. *rdъrъ* (lat. *rufus* »riđ« iz istog ie. korijena ima odraz karakterističan za oskičko-umbrijske dijalekte, što pokazuje da se radi o posuđenici); ie. $*peh_2d^hlom$ > lat. *pābulum* »krma«. Praitalsko $*h < ie. *g^h$ (i $*g'^h$) prešlo je u $f-$ na početku riječi ispred u , usp. ie. $*g'^hew-$ »lijevati« (gr. *χέω*) > lat. *fu-n-dō*; u ostalim položajima $*g^h$ (i $*g'^h$) dali su $*h$ neovisno o kontekstu u riječi, budući da pralat. $*\gamma$ nije poput ostalih zvučnih frikativa prešlo u zvučni okluziv g u sredini riječi (usp. *uehō* »vozim« < $*weg^hoh_2$). Praitalsko $*\gamma^w$, koje je dolazilo samo u sredini riječi, u latinskom je prešlo u $-u-$, a iza $*r$ prešlo je u b (v. §25).

(6) a) [+koron.]

x

[+koron.]

x

[+sonorant]

b) [+visoki]
[+zaobljen]

x

[+koron.]

x

§29 Neke su riječi u latinskom posvjedočene sa i bez h na početku: *hanser* < ie. $*g^hans-$ »guska« (lit. *žasis*, stir. *géiss*, skr. *hamsas*) i *anser*; *harena* i *arena* »pijesak«. Inačice bez h u pravilu odražavaju pučki izgovor, u

kojem je taj glas rano nestao, kao i u romanskim jezicima, gdje latinsko *h* nije ostavilo traga.

Neke riječi koje sadržavaju etimološko *f*-posvjedočene su s početnim *h*, i obratno, npr. *haba* i *faba* »bob« < ie. *b^hob^ho- (stsl. *bobъ*), *hircus* i *fircus* »jarac«, *fedus* i *haedus* »jare«; čak se i grčka posuđenica *Heracles* pojavljuje kao *Fercles* (CIL I² 564). Čini se da takvi primjeri odražavaju osobitosti faliskičkoga i latinskomu susjednih italjskih dijalekata, usp. falisk. *foied* = lat. *hodie* »danas«.

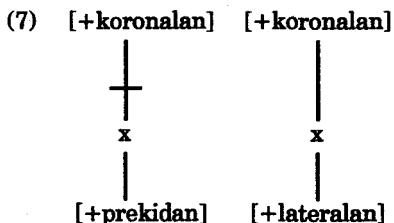
THURNEYSENOV ZAKON

§30 Ovaj glasovni zakon zove se po švicarskom lingvistu Rudolfu Thurneysenu. Prema tom zakonu pralatinjski bezvučni velarni okluziv ozvučuje se ispred nazala, tj. *kn > gn, *km > gm: *dignus* »dostojan« < *deknoš (usp. *decet* »dolikuje«), *segmentum* »segment« < *secentom (usp. *secō* »sjeći«). Thurneysenov zakon djelovao je prije *anaptikse*, što se vidi po imenicama sa sufiksom -gō / -ginis < *-kōn / *-knes, usp. *uoragō*, *uoraginis* »ždrijelo, ponor«: *uorax*, *uoracis* »proždrljiv«.

DISIMILACIJA DENTALA

§31 Ie. *-tl- > *-kl- > -cl- (s *anaptiksom*) > -culu-: ie. *peh₃tlom »vrč« > lat. *pōclum* (Plaut), *pōculum* (usp. gr. πῶνω »piti«).⁴⁴

Ista se disimilacija dogodila u oskičko-umbrijskom, ali i u baltijskom, usp. umb. *sakaraklūm* »hram« < *sakro-tlom (lat. *sacer* »svet«), lit. *arklas* »ralo« < *h₂erh₃tlom (usp. gr. ἄροτρον, lat. *arātrum*). Autosegmentalno se disimilacija dentala može prikazati na sljedeći način:

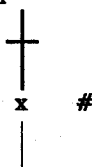
Disimilacija se nije dogodila s ie. *d^hl > *ōl > bl (v. §24), niti s ie. *dl > ll: ie. *peh₂d^hlom > lat. *pābulum* »krma« (usp. lat. *pāscō* »pasti«), ie. *sedleh₂ »sjedalo« > lat. *sella*, usp. *sedeō* »sjedim«.

⁴⁴ Moguće je da je ie. *tl u latinskom dalo ll iza nenaglašena sloga (u pralatinjskome), usp. *capit-los > *capillus* »kosa, dlaka« (Nyman 1982).

OZVUČIVANJE OKLUZIVA NA KRAJU RIJEČI

§32 Na kraju riječi su u pralatinškome svi bezvučni okluzivi postali zvučni (8); ie. *h₂epo »od« > lat. *ab* (s apokopom završnoga samoglasnika), usp. gr. ἄπο, ie. *-t (sekundarni nastavak 2. jd. aorista) > stlat. -d (stlat. *fēced* »učinio je« na Duenosovu natpisu, klas. lat. *fēcit*); poslije je završno -d u 3. l. sg. prošloga vremena izjednačeno sa završnim -t (< *-ti) prezenta, tj. obezvučilo se. Iza dugih samoglasnika završno -d je otpadalo (stlat. abl. sg. *lupōd* »vuka« > klas. *lupō*).

(8) [+prekidan]

[+zvučan]

Ova je promjena možda praitalska, usp. osk. *deded* = lat. *dedit* < *dedh₃et. Završni bezvučni okluzivi u latinskom uvijek su nastali kao rezultat nestanka završnog samoglasnika (*apokope*), usp. nastavak 3. sg. perf. -t < *-ti, veznik *ut* »da« < *uti (*utei*, *SC de Bacch.*).

FRIKATIVI

§33 Indoeuropski prajezik imao je četiri frikativa: *s i laringale *h₁, *h₂ i *h₃. U tipološkom smislu, neobično je postojanje samo jednoga stridentnog frikativa — *s, budući da jezici obično razlikuju barem dva takva segmenta, npr. /s/ i /š/.

Odraze ie. *s prikazuje sljedeća tablica:

	lat.	gr.	skr.	stsl.
*s	s, VrV	V-, σC, -ς	s, š	s, x

*s

ie. *sek^w- »slijediti« > lat. *sequor*, gr. ἑπομαι, skr. *sacate*, stsl. *sočiti* »tražiti«, lit. *sekti*, stir. *sechithir*.

ie. *sed- »sjediti« > lat. *sedeō*, gr. ἕζομαι, stsl. *sěděti*, eng. *sit*.

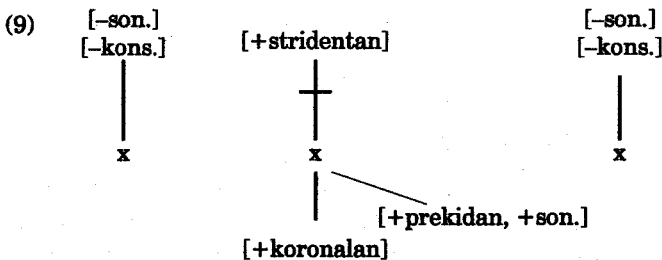
ie. *serpoh₂ »puzim« > lat. *serpō*, gr. ἑρπω, skr. *sarpa-* »zmija«.

U grčkom je *s prešlo u *h osim ispred konsonanata i na kraju riječi (ie. *sth₂tos »postavljen« > gr. στατός, lat. *status*). U mikenskom je to *h očuvano u svim položajima, no u atičkom i ostalim dijalektima se izgubilo između samoglasnika,

usp. ie. *neb^hesos »oblaka, g. sg.« > hom. νέφεος, at. νέφους, skr. *nabhasas*, stsl. *nebesē*. Na početku riječi ispred samoglasnika *h* se piše kao oštri hak (*spiritus asper*).

U indoiranskom, staroslavenskom i litavskom *s prelazi u š iza *r, *u, *k i *i;⁴⁵ po tim glasovima to se pravilo naziva *RUKI-pravilo*: ie. *muhs (*mūs) »miš« > skr. *mūš-*, stsl. *myšt*, usp. lat. *mūs*; u slavenskom to je *š prešlo u *x u doba prve palatalizacije, a u litavskom RUKI-pravilo nije posve dosljedno provedeno: beziznimno je djelovalo jedino iza *r, usp. ie. *wřs- stsl. *vrъxъ*, lit. *viršus* »vrh«, lat. *uerrūca* »bradavica« < *wers-, ali lit. *ausis* »uho« spram lat. *auris*, stsl. *uxo* (ie. *h₂ewsi-, *h₂ewsos).

§34 U latinskom *s prelazi u *r* između samoglasnika (9). Ta promjena naziva se *rotacizmom*: ie. *g'en^hesos »roda, g. sg.« > lat. *generis*, hom. γένεος, skr. *janasas*. Katkad ujednačivanjem s kosim padežima *s prelazi u *r* i na kraju riječi, usp. *arbor*, *arboris* »stablo« umjesto starijega *arbōs*, *arboris* (još kod Vergilija). Promjene slične rotacizmu dogodile su se u svim italjskim jezicima, ali međusobno neovisno, tj. znatno poslije praitalskoga razdoblja. U oskičkom je međusamoglasničko *s prešlo u *z*, a u umbrijskom u *r*, usp. osk. nastavak za g. pl. -*azum* = lat. -*ārum*. U umbrijskom je *s* prešlo u *r* i na kraju riječi, usp. umb. *plener* = lat. *plēnīs* »punima«. U latinskom se rotacizam dogodio vjerojatno sredinom 4. st. pr. Kr; Ciceron (Epist. IX, 21. 2) tvrdi da je L. Papirije Kras, konzul u 338. pr. Kr., prvi počeo pisati *Papirius* umjesto starijega *Papisius*. S druge strane, rotacizam se morao dogoditi prije intenzivnih dodira Rimljana s Keltima u 4. st. pr. Kr., budući da je riječ *aurum* »zlatu« u keltske jezike dospjela nakon prijelaza *s- > *r*, usp. stir. *ór*, lit. *auksas* < *h₂ewsom.

Sačuvani su i arhajski latinski spomenici iz vremena prije rotacizma, kao i svjedočanstva antičkih filologa o jezičnim oblicima iz vremena prije djelovanja toga pravila, usp. npr. *Lasēs* »Lares« u *Carmen Arvale*, *asa* »oltar« > klas. *āra* (Varon, fr. 128).

⁴⁵ Također iza dugih *ū, *ī i ȳ, koji su postali od *uh, *ih i *řh; to pokazuje da je RUKI-pravilo u baltoslavenskom djelovalo nakon gubitka laringala u tim položajima.

Iscrpan popis riječi koje potječu iz razdoblja prije djelovanja rotacizma navodi Radke (1981: 46–48).

Prividne iznimke rotacizmu su posuđenice (npr. *rosa* »ruža«, usp. gr. ῥόδον) ili riječi u kojima je *s* postalo od *ss, npr. *nāsum*, *nāsus* »nos«, *causa* »uzrok« (starolatinski *caussa*, *Leges XII tab.*).

§35 U sredini riječi **-sr-* prešlo je isprva u *pralat*. **-ōr-*, a potom se razvilo kao i **-ōr-* postalo od **-d^hr-*, tj. prešlo je u *-br-*, usp. *fūnus* »sprovod« prema *fūnebris* »sprovodni« < *fūnesris, *crabrō* »stršljan« < **k^ʰrHsrōn*, lit. *širšuo*.

Na početku riječi **-sr-* je prešlo u *fr-*, usp. *frīgus* < *sriHgos (gr. ῥίγος »mraz, studen«). Promjena je možda već praitalska (Buck 1905: 51).

U riječi *uēr* »proljeće« odraženo je ie. *wesr (usp. gr. ἔαρ, stisl. *vár*, stsl. *vesna*, av. *var̥har-*); **-sr* se vjerojatno odrazilo kao **-r* uz kompenzatorno duljenje prethodnoga samoglasnika prije pravilnoga prijelaza **-sr-* u *-br-*.

**-rs-* je prešlo u *-rr-*, usp. ie. **wers-* »mužjak« > lat. *uerrēs* »nerast, vepar«, skr. *vṛšan-* »mužjak«, gr. ἄρσεν.

**swe-* je prešlo u lat. u **so-*, usp. ie. **swek'uros* > *socer* (gr. ἐκυρός, skr. *śvaśuras*, lit. *šešuras*).

Na spomenicima 3. st. pr. Kr. završno *s* se ne bilježi iza kratkih samoglasnika, usp. *Cornelio* (CIL I² 8) = *Cornelius*. Na natpisima Scipionā, na kojima se završno *-m* ne bilježi, završno *-s* se redovito piše. Po svoj prilici radi se o sinkronijskom pravilu prema kojemu je završno *-s* ispadalo nakon samoglasnika, pravilu koje je u svjesno arhaizirajućoj ortoepiji i pravopisu Ciceronova doba napušteno.

LARINGALI

§36 Laringali su glasovi o čijim se odrazima u ie. jezicima, pa i u latinskom, još uvijek među lingvistima vode sporovi. Te glasove pretpostavio je iz teorijskih razloga švicarski lingvist Ferdinand de Saussure 1879, ali njihovo postojanje u ie. prajeziku potvrđeno je tek 1927, kada je Jerzy Kuryłowicz otkrio njihove nedvojbene odraze u hetitskome. Premda još uvijek ima i drukčijih mišljenja,⁴⁶ najprihvaćenija je pretpostavka prema kojoj su u indoeuropskome postojala tri laringala. Budući da nema ni najmanje sloga među lingvistima o njihovoj fonetskoj

46 Za uvod u problematiku ie. laringala v. Lindeman 1987; o odrazima laringala u latinskome temeljna je literatura Schrijver 1991 i Mayrhofer 1986.

interpretaciji, najprikladnije je ta tri segmenta označavati algebarski, kao $*h_1$, $*h_2$ i $*h_3$.

Premda to nije mišljenje većine lingvista (jer takvoga mišljenja, kao što sam već rekao, nema) sklon sam pretpostavci da je $*h_1$ bio palatalizirani velarni frikativ (x'), $*h_2$ velarni frikativ (x), a $*h_3$ labijalizirani velarni frikativ (x^w). Sustav laringala bio bi u tom slučaju posve usporedan sustavu guturala (stražnjonepčanih okluziva). Budući da zvučnost nije bilo distinktivno obilježje za frikative u ie. prajeziku laringali su u nekim položajima unutar riječi mogli biti i (fonetski, ne fonološki) zvučni.

§37 Laringali su kao posebni glasovi očuvani samo u anatolijskim jezicima i, možda, u armenskome i gatha-avestičkome (v. Kuiper 1978, Beekes 1989). Međutim, o prisutnosti laringala u nekoj rekonstruiranoj ie. riječi može se zaključivati na osnovi čitavog niza međusobno neovisnih kriterija:

A) Potvrda u anatolijskim jezicima; u hetitskom, $*h_2$ je očuvano kao *h*: ie. $*h_2$ enti »ispred« > het. *hanti*, lat. *ante*, gr. ἀντί, lit. *ant*, het. *pahzi* »čuva« < $*peh_2$ -, usp. lat. *pāscō* »pasti«, skr. *pāti* »čuva«. U svim anatolijskim jezicima $*h_1$ se gubi, dok je $*h_3$ vjerojatno očuvano u luvijškome, usp. luv. *hawi*- »ovca« < ie. $*h_3$ owis (> lat. *ouis*, skr. *aviš*, stsl. *ovbca*, lit. *avis*, usp. arm. *hoviw* »pastir«).

B) Dug vokal u indoeuropskim jezicima u morfološkim kategorijama koje prema rekonstruiranim morfonološkim pravilima redovito imaju kratak vokal (prijevajnu puninu, v. §92), npr. jednina indikativa aktivnoga, ie. $*dideh_3$ mi »dajem« > gr. δίδωμι, skr. *dadāmi*. Ie. $*seh_2$ gyoh₂ »tražim« > lat. *sāgiō*, got. *sokjan*, stir. *saigid*, gr. ἡγέομαι »predvodim, mislim«. Takvi neočekivani dugi samoglasnici obično se smjenjuju s kratkim samoglasnikom u morfološkim oblicima koji su u prajeziku imali prijevojnu prazninu. Bez laringala takve »atipične« samoglasničke alternacije ostaju neobjašnjene.

C) Duljenje samoglasnika u prvom elementu morfološki složenih izraza ispred laringala u vedskom: ie. $*\eta$ - »negativni prefiks« u staroindijskom se odražava kao *a-*, npr. u imenici *ahimsā*- »neozljeđivanje« (sveti pojam budističke religije); međutim, ispred morfema $*h_1$ snt- (particip prezenta glagola »biti«), koji počinje laringalom, prefiks se odražava kao *ā-*, pa složenica »nebitak« glasi *āsat-*.

D) Grčki protetski samoglasnici: u grčkom, $*h_1$ > *ē-*, $*h_2$ > *ā-*, $*h_3$ > *ó-* na početku riječi, obično ispred sonanata: ie. $*h_2$ melg'oh₂ »muzem, vučem« > gr. ἀμέλω, ved. *mārṣti* njem. *melken*, lat. *mulgeō*; ie. $*h_1$ lewd^heros »slobodan« > gr. ἐλεύθερος, lat. *liber*, stsl. *ljud^hje* »ljudi«, lit. *liaudis* »narod«; ie. $*h_3$ ligo- »lagan, mali« > gr. ὀλίγος, stsl. *lg^hkt*.

Bez laringala nije moguće predvidjeti kada će se u grčkom pojaviti protetski samoglasnici i koji će se samoglasnik pojaviti.

E) Grčki ε, α i o koji odgovaraju glasu i u staroindijskome i a u drugim ie. jezicima. Laringalna teorija objašnjava prividno nejasnu distribuciju odraza samoglasnika ε, α i o u grčkom, tvrdeći da je to jedini ie. jezik koji je u potpunosti očuvao razliku sva tri laringala; u dodiru s ie. epentetskim samoglasnikom (§40) laringali *h₁, *h₂ i *h₃ odrazili su se u grčkom kao ε, α i o: ie. *d^h₁tos »napravljen, sastavljen« > gr. θετός, skr. *hitas*, lat. *fa-c-tus*; ie. *dh₃tos »dan« > gr. δοτός, skr. *ditas*, lat. *datus*, ie. *sth₂tos »postavljen« > lat. *status*, gr. στατός, skr. *sthitas*.

F) U baltoslavenskom, laringali u zatvorenu slogu »proizvode« akutsku intonaciju na tom slogu:⁴⁷ ie. *seh₁- »sijati« > lit. *sėti* (s akutom), stsl. *sěmę* = hrv. *sjěme* (s kratkosilaznim naglaskom), lat. *sēmen* »sjeme«, stir. *sīl* »sjeme«, ie. *deh₃- »dati« > lit. *dūoti*, hrv. *dati* (lat. *dōnum* »dar«), het. *da-* »uzeti«.

G) »Pojačavanje« suglasnika u germanskome (*Verschärfung*). U german-skim jezicima laringali izazivaju prijelaz susjednih *y i *w u *ddj*, *ggw* (got.), *ggj*, *ggw* (stnord.): ie. *woyh- > stnord. *veggr* »zid«, got. *waddjus*, usp. lat. *uiēre* »vezati, plesti«, ie. *priHo- »drag, mio« > stnord. *Frigg* »poganska božica«, skr. *priyā* »draga«, *prīṇāti* »zadovoljan je«.

H) Bezvučni aspirirani okluzivi u staroindijskome: bezvučni okluzivi postaju bezvučni aspirirani ispred laringala u staroindijskome. Ie. *pl^h₂u- »širok« > skr. *prthu-*, gr. πλατύς, ie. *ponteh₂/p^hth₂o- »put« > skr. *panthās*, gr. πόντος »more«, lat. *pōns* »most«, stsl. *patъ*. Laringali su u indoiranskome aspirirali i prethodne zvučne okluzive, usp. skr. *mahi-* »velik« spram gr. μέγας < ie. *meg'h₂- (i lat. *magnus* < *mag'nos), ie. *eg'h₂om »ja« > skr. *aham* (lat. *ego* < *eg'oh₂).

I) »Dugi slogovni sonanti«: u nekim riječima koje sadržavaju morfem koji završava sonantom u prijevojnoj praznini (v. §93) umjesto očekivanih odraza slogovnoga sonanta u ie. jezicima imamo odraze koji sadržavaju dug samoglasnik. Ti se odrazi najlakše objašnjavaju pretpostavkom da je u prajeziku iza slogovnog sonanta stajao suglasnik — laringal — koji je prije iščeznuća izazvao duljenje prethodnoga segmenta, usp. skr. *sanoti* < *senh₂-ewti »postize« spram *sātas* < *s^hh₂tos »postignut« (umjesto **satas, što bismo očekivali da u korijenu nema laringala, usp. i het. *śanhzi* »traži, nastoji«).

47 Akutska intonacija bilježi se akutom (´) u litavskome, i označava *padajuću* intonaciju (slijed visokoga i niskog tona). U praslavenskom, akutska intonacija bila je *uzlazna* (slijed niskog i visokog tona), a odrazila se kao kratkosilazni naglasak u hrvatskome.

Za razliku od rane faze razvoja laringalne teorije, kada su mnogi lingvisti pomoću laringala pokušavali objasniti gotovo sve neriješene probleme poredbene fonologije, danas je takvih *ad hoc* objašnjenja sve manje. Laringalistička objašnjenja osobito su uvjerljiva kada na postojanje laringala u nekoj rekonstruiranoj riječi ili korijenu neovisno upućuje nekoliko različitih kriterija. Pogledajmo nekoliko primjera: (1) Pretpostavku da je ie. korijen $*h_2ner-$ »snaga« počinjao laringalom potvrđuje grčki protetski vokal u riječi ἀνὴρ »muž, muškarac« (kriterij D), ali i duljenje elementa *su-* »dobar« u ved. *sūnara-* »lijep« < $*h_1suh_2nero-$ (kriterij C); u drugim ie. jezicima laringal u toj riječi nije ostavio traga, usp. stir. *nert* »snaga«, lat. *Nerō* (ime). (2) Laringal u ie. riječi za zvijezdu, $*h_2stēr$, rekonstruiramo na osnovi het. *hašterza* (kriterij A); prema predviđanju laringalne teorije (kriterij D), ta riječ u grčkom ima protetski vokal *ā* u gr. ἀστήρ. Ponovo laringalu nema traga u drugim ie. jezicima, usp. lat. *stēlla*, bret. *sterenn*, njem. *Stern* itd. (3) U ie. riječi za »kćer«, $*d^hugh_2tēr$, laringal rekonstruiramo na temelju aspiracije u skr. *duhitā* (kriterij H) i podudarnosti gr. α (Θυγάτηρ) spram sanskrtškoga *i* (kriterij E). (4) U lat. *felō* »sisam«, gr. (hom.) θῆσθαι imamo neočekivan dug samoglasnik (kriterij B); postojanje laringala u ie. korijenu $*d^heh_1i-$ potvrđuje »pojačavanje« u got. *daddjan*, starošvedski *deggia* »sisati« (kriterij G). (5) Naposljetku, het. *palhiš* »širok« neposredno potvrđuje postojanje laringala u korijenu $*pelh_2-$ (kriterij A), čiju prijevodu prazninu pronalazimo u lat. *plānus* »ravan« < $*pl^h_2nos$. Postojanje laringala potvrđuje akutska intonacija u lit. *plónas* »tanak«, *plóti* »izravnavati« < $*pleh_2-$ (kriterij F). Takve rekonstrukcije zasnovane na međusobno neovisnim argumentima pridonose *kumulativnom svjedočanstvu* u prilog laringalne teorije. Mogućnost testiranja rekonstrukcija različitim, neovisnim testovima dokazuje *opovrgljivost* hipoteza laringalne teorije koja je stoga neizostavan element svake suvremene poredbene gramatike indoeuropskih jezika, pa tako i latinskoga.

§38 U latinskom su se laringali izgubili gotovo bez traga (10).⁴⁸

- ispred samoglasnika: ie. $*h_2ostH$ »kost« > lat. *os*, skr. *asthi*, het. *haštai*;
- ispred suglasnika: ie. $*h_1rud^hros$ »crven« > lat. *ruber*, skr. *rudhiras*, gr. ἔρυθρός.

(10) [+laringalan]⁴⁹

48 Sporao je, i po mojem mišljenju malo vjerojatan, odraz ie. $*-Hs$ kao lat. $-x$, koji zastupaju neki lingvisti, npr. Calvert Watkins (1965) i Pierre Monteil (1970). Jedini primjer koji donekle uvjerljivo upućuje na takav odraz laringala je alternacija u lat. *senex* »star« (? < $*seneh_2s$), g. sg. *senis* (? < $*senh_2es$) u usporedbi s imenicom *senātus* »senat« (? < $*seneh_2-tu-$), usp. stir. *sen* »star«, skr. *sanas*.

49 Budući da ne znamo kako su se laringali izgovarali, obilježje [+laringalan] treba shvatiti kao konvenciju.

Osobite odraze laringali u latinskom daju samo u dodiru sa slogovnim sonantima; naprimjer, ie. slogovno * l u latinskome daje *ol* (* $\text{k}_{\text{l}}\text{n}$ is »brežuljak« > lat. *collis*, steng. *hyll*); međutim, ukoliko iza * l slijedi laringal, odraz je *lā*, usp. ie. * $\text{w}_{\text{l}}\text{h}_2\text{neh}_2$ »vuna« > lat. *lāna*, het. *hulana*. O tim će odrazima laringala riječi biti poslije (§54).

VOKALIZAM I SUSTAV SONANATA

§39 Indoeuropski je prajezik imao samo dva fonološki relevantna samoglasnika: *e i *o. U latinskom su oba očuvana samo u prvom slogu riječi. U morfološki određenim uvjetima, prema pravilima ie. prijevoja (v. §92), oba su vokala mogla biti duga, tj. zauzeti dva mjesta na vremenskoj razini prikaza.

Fonetska interpretacija indoeuropskih samoglasnika neriješen je problem porredbene lingvistike. Sustav s dva samoglasnika suprotstavljena po obilježju [+/-anterioran] tipološki nije uvjerljiv; sjeverozapadnokavkaski jezici (npr. abhaski), koji jedini imaju dvovokalske sustave, redovito suprotstavljaju visoki samoglasnik (obično /ə/) niskome /a/. Vjerojatno je tako bilo i u indoeuropskome prajeziku.⁵⁰

Uz grčki, latinski je jezik koji je najbolje očuvao indoeuropski samoglasnički sustav. Ta se teza u prvom redu odnosi na odraze indoeuropskih samoglasnika u prvom slogu riječi. U srednjim i završnim slogovima pralatiniski su samoglasnički sustav zahvatile korjenite promjene (§60). Dvoglasni (diftonzi), koji su u starolatinском još očuvani, većinom su se monoftongizirali u klasičnom i postklasičnom razdoblju. Težnja monoftongiziranju dvoglasa zacijelo je u vezi s već spomenutom težnjom latinskoga otklanjanju složenih suglasničkih skupina.

Odrazi ie. samoglasnika (u prvom slogu riječi):

	lat.	gr.	skr.	stsl.
*e	e	ε	a	e
*o	o	ο	a	o
*ē	ē	η	ā	ě
*ō	ō	ω	ā	a

*e:

ie. *b^heroh₂ »nosim« > lat. *ferō*, gr. φέρω, skr. *bharāmi*, stsl. *bera*, got. *baira*, stir. *berid*;

⁵⁰ V. moj članak Matasović 1996a.

ie. *weg'hoh₂ »vozim« > lat. *uehō*, skr. *vahāmi*, stsl. *veza*, lit. *vežu*, got. *ga-wigan*.

*o:

ie. *domh₂os »kuća« > lat. *domus*, gr. δόμος, skr. *damas*, stsl. *domъ*;

ie. *b^hod^h- »kopati« > lat. *fodiō*, stsl. *boda*, *bosti*, toh. A *pat-* »orati«.

*ē:

ie. *Hrēg's »kralj« > lat. *rēx*, ved. *rāt*, stir. *rí*.

ie. *ph₂tēr »otac« > lat. *pater*, gr. πατήρ, skr. *pitā*, got. *fadar*, stir. *athir*.

*ō:

ie. *nepōts »nećak« > lat. *nepōs*, skr. *napāt*, steng. *nefa*

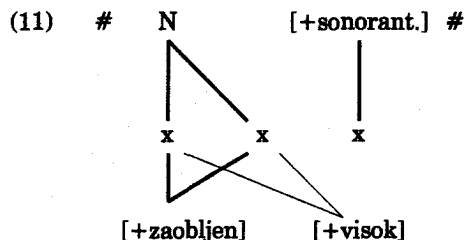
ie. *h₂ewsōs »zora« > lat. *aurōra*, hom. ἠώς, skr. *uśās*

Ie. *o daje u skr. *ā* u otvorenu slogu. To pravilo naziva se *Brugmannovim zakonom* po njemačkom lingvistu Karlu Brugmannu: ie. *g'onu »koljeno« > gr. γόνυ, skr. *jānu*; ie. *doru »drvo« > gr. δόρυ, »koplje«, skr. *dāru*. U litavskom i germanskom *o se odrazilo kao *a*, usp. ie. *domh₂os > lit. *namas* (s asimilacijom *d > n).

U baltoslavenskome ie. samoglasnici su se produljili ispred ie. zvučnih okluziva u zatvorenu slogu, usp. ie. *h₁edtey »jesti« > lit. *ėsti*, stsl. *jasti* (usp. lat. *edō*), ie. *h₂eg^wno- »janje« > stsl. *agne* (lat. *agnus*); to se pravilo naziva *Winterovim zakonom*.⁵¹

U grčkom *o prelazi u u između labijala i sonanta: ie. *b^holyom »list« > gr. φύλλον, lat. *folium*; *mol- »mljeti« > gr. μύλη »mlin«, lat. *molīna*, ie. *morm- »mrv« > gr. μύρμεξ, lat. *formīca* (s disimilacijom *m...m > f...m), ie. *nok^wts »noć« > gr. νύξ, lat. *nox*, *noctis*. To pravilo poznato je pod imenom *Cowgillov zakon*.

U jednosložnim riječima ie. *ō prelazilo je u latinskom u ū ispred sonanta (11), usp. *b^hōr »kradljivac« (gr. φώρ) > lat. *fūr*, *fūris*, *sum* »jesam« < *sōm < *h₁soh₂m.

(N označuje jezgru sloga, a # granicu riječi)

51 V. moj članak Matasović 1966b.

Sredinom 2. st. pr. Kr. početno *uo-* je prešlo u *ue-* ispred koronalnih segmenata (*r, s, t*): lat. *uespa* < *uospa < ie. **wob^hseh₂* »osa« (stsl. *osa*, lit. *vapsa*, stvnj. *wafsa*). Plaut još ima oblike *uostrum* »vas«, *uortō* »okrećem« spram klasičnoga *uestrum*, *uertō*.

EPENTETSKI SAMOGLASNIK

§40 Osim navedena dva fonološki distinktivna samoglasnika, u indoeuropskom je postojao i *epentetski samoglasnik*, čije je pojavljivanje bilo predvidivo na osnovi slogovne strukture prajezika. Zbog toga ga ne smatramo posebnim segmentom u fonološkom sustavu ie. prajezika.

Epentetski samoglasnik bilježiti ćemo znakom *a; taj samoglasnik pojavljivao se između konsonanata koji bi činili nemoguće suglasničke skupine, slično kao »šva« /ə/ u suvremenom francuskom ili njemačkom. U većini indoeuropskih jezika taj samoglasnik odrazio se kao *a*, no u stsl. njegov je odraz *o*. Osobito često *a je dolazilo između laringala i nekog drugog suglasnika, budući da su suglasničke skupine s laringalima bile teške za izgovor, odnosno nedopuštene s obzirom na slogovnu strukturu prajezika. Laringali u dodiru s *a su se u svim ie. jezicima odrazili isto kao *a, no u staroindijskom odraz je *i*; u baltoslavenskome, a najčešće i u germanskom i keltskom, samoglasnik nastao od ie. *Ha / *aH* ispaao je, osim u prvom slogu:

ie. *ph₂atēr »otac« > lat. *pater*, gr. πατήρ, skr. *pitā*, got. *fadar*, stir. *athir*;

ie. **d^hugh₂atēr* »kći« > skr. *duhitā*, gr. θυγάτηρ, stsl. *děšti*, got. *dauhtar*.

ie. **h₂enHt-* »patka« > lat. *anas*, gr. νῆσσα, skr. *āti-* (< **h₂ṇHti-*), hrv. *utva*, lit. *antis*, stvnj. *anut*.

ie. *h₁erh₁tmos, *h₁erh₁tlom »veslo« > gr. ἑρემόν, skr. *aritrām*, lit. *irklas* (lat. *rēmus* < *h₁reh₁tmos).

U grčkom, odraz *a u dodiru s laringalom zavisi od toga o kojem se laringalu radi. *h₁a > ε, *h₂a > α, *h₃a > ο: ie. *h₂enh₁mos »dah, povjetarac« > gr. ἄνεμος, lat. *animus* < *anamos, ali ie. *dh₃tos »dan« > gr. δότης, lat. *datus*.

Ispred dentala, ukoliko nije u dodiru s laringalom, *a u grčkom daje ι, usp. eol. πίσυρες »4« < **k^watwores* (lat. *quattuor*), πίτνημι »širim« < *patneh₂mi (lat. *pandō* < *patnyoh₂).

§41 U tradicionalnoj indoeuropeistici samoglasnik *a u dodiru s laringalom naziva se »šva« i piše *ə. Zastupnici laringalne teorije uglavnom taj samoglasnik uopće ne bilježe; budući da je njegovo pojavljivanje iza laringala u okolini *-CHC- posve predvidljivo, bilježenje toga samogla-

snika uistinu je zalihosno, te ga stoga u preostalom dijelu ove knjige nećemo nikako označavati u toj okolini.

U drugim okolinama, npr. između dvaju okluziva, pojavljivanje samoglasnika *a također je predvidljivo, no zavisi od poznavanja dosta složenih pravila silabifikacije u indoeuropskome; *a se umetalo kako bi se »razbile« nemoguće slogovne strukture. Zbog toga ćemo nastaviti bilježiti samoglasnik *a kada on nije u dodiru s laringalima. Naprimjer, ie. *b^hreg'– »razbiti« daje pravilno *brikan* »lomiti« u gotskome (steng. *brecan*), te (s prijevojnomo duljinom) *frēg*– u latinskom perfektu *frēgī*; u prezentu, pak, korijen je bio u prijevojnoj praznini, a pridodan mu je nazalni infiks –n– koji je u ie. prajeziku bio uvijek neslogotvoran; dobivena struktura *b^hrngoh₂ — nije se mogla silabificirati kao *b^hɾn–goh₂ jer je to proturječilo slogovnoj strukturi prajezika. Stoga je između *r i *n umetnut epentetski samoglasnik *a, te smo posve pravilno dobili lat. 1. l. sg. *frangō*. U lat. *quattuor* < *k^wtwores »četiri« a je umetnuto da se izbjegne nemoguć pristup sloga **k^wtw–.

U terminima suvremene fonologije, *a je u indoeuropskome bio neodređeni samoglasnik, eng. *default vowel*, samoglasnik bez distinktivnih obilježja, odnosno segment određen jedino povezanošću s jezgrom sloga. To potvrđuje i činjenica da *a ne igra nikakvu ulogu u morfologiji i tvorbi — nema gramatičkih nastavaka i sufiksa s tim samoglasnikom, koji se isključivo pojavljuje u prvom slogu riječi, između konsonanata koji ne mogu činiti pristup sloga prema pravilima indoeuropske silabifikacije.

Pretpostavci o identitetu ie. *a i epentetskog samoglasnika koji se pojavljivao u dodiru s laringalima između konsonanata proturiječili bi jedino primjeri u kojima staroindijskom *a* odgovara *a* u gr., lat. i drugim europskim jezicima. Međutim, takvih je primjera malo, uglavnom su etimološki nepouzđani ili objašnjivi kontekstom (*a* se pojavljuje u dodiru s ie. velarom i vjerojatno je sekundarno).⁵²

LARINGALI U DODIRU SA SAMOGLASNICIMA

§42 U gotovo svim indoeuropskim jezicima (osim u anatolijskima) laringali su produljivali prethodni samoglasnik *e i mijenjali mu »boju«. Odrazi *e i laringala u ne-anatolijskim ie. jezicima podudaraju se s odrazima odgovarajućih dugih samoglasnika:

*eh₁ odražava se kao *ē

*eh₃ odražava se kao *ō

*eh₂ u skoro svim ie. jezicima daje ā, u litavskom o, a u gotskome ō.

52 Za diskusiju o problemu ie. *a v. Lubotsky 1989, Schmitt–Brandt 1973: 92–114.

	lat.	gr.	skr.	stsl.
*eh ₁	ē	η	ā	ě
*eh ₂	ā	ᾱ, η	ā	a
*eh ₃	ō	ω	ā	a

*eh₁

ie. *d^heh₁ »činiti« > lat. *fēcī* »napravio sam«, gr. τίθημι, skr. *dadhāmi*, stsl. *děti*.

ie. *weh₁ros »istinit« > lat. *uērus*, stir. *fīr*, stvnj. *wâr*, stsl. *věra*.

*eh₂

ie. *meh₂tēr »mati« > lat. *māter*, gr. μήτηρ, dor. μᾶτηρ, skr. *mātā*, stsl. *mati*, got. *mōþar*, stir. *máthir*;

ie. *peh₂- »čuvati (osobito stoku)« > lat. *pāscō*, skr. *pāti*, stsl. *pasti*.

*eh₃

ie. *deh₃nom/*deh₃rom »dar« > lat. *dōnum*, gr. δῶρον, skr. *dānam*, stsl. *darъ*, stir. *dán*;

ie. *g'neh₃- »znati« > lat. *gnōscō*, gr. γινώσκω, skr. *jñānam* »znanje«, stsl. *znati*.

U grčkom, ie. *eh₂ dalo je α, koje je očuvano osim u jonsko-atičkome. U jonsko-atičkome to α prešlo je u η, koje je u atičkom ponovno prešlo u ᾱ iza glasova ε, ι, ρ: usp. at. καρδιά: jon. καρδίη »srce« < ie. *kṛdyeh₂.

§43 Ukoliko je laringal prethodio samoglasniku *e, nije ga duljio, ali je na nj djelovao:

*h₁e odrazilo se u ie. jezicima isto kao *e

*h₂e odrazilo se isto kao *a, epentetski vokal

*h₃e odrazilo se isto kao *o;

	lat.	gr.	skr.	stsl.
*h ₁ e	e	ε	a	e
*h ₂ e	a	α	a	o
*h ₃ e	o	ο	a	o

*h₁e

ie. *h₁esti »jest« > lat. *est*, gr. ἐστὶ(v), skr. *asti*, stsl. *jestъ*, got. *ist*, stir. *is*

ie. *h₁ek'wos »konj« > lat. *equus*, skr. *aśvas*, lit. *ašva* »kobila«, steng. *eoh*, stir. *ech*.

*h₂e

ie. *h₂eg'oh₂ »tjeram, vodim« > lat. *agō*, gr. ἄγω, skr. *ajāmi*, stir. *agid*

ie. *h₂elyos »drugi« > lat. *alius*, gr. ἄλλος, stir. *aile*.

*h₃e

ie. *h₃er- »ptica, orao« > gr. ὄρνις, het. *haraš*, stsl. *orblъ*.

ie. *h₃erb^hos — »siročće« > lat. *orbus*, gr. ὀρφάνος, got. *arbi*, arm. *orb*.

§44 Premda se o tome još uvijek vodi živa diskusija,⁵³ čini se da laringali nisu mijenjali boju samoglasnika *o:

ie. *b^hoh₂neh₂ »glas« > gr. φωνή; usp. ie. *b^heh₂- »govoriti« > lat. *fārī*.

ie. *h₂og'mos »brazda« > gr. ὄγμος, usp. ie. *h₂eg'- »tjerati (osobito stoku)« > gr. ἄγω, lat. *agō*.

ie. *h₂ōwyom »jaje« > lat. *ōuum*, gr. ὠόν, velš. *wy*, hrv. *j-aje*, od istog korijena kao ie. *h₂ewi- »ptica« (lat. *avis*).

Posebno je pitanje kako su laringali djelovali na susjedno dugo *ē. Prema Heineru Eichneru (1988) — nikako, tj. ie. *ēh₂ odrazilo se kao *ē, *ēh₃ također kao *ē, itd, usp. het. *mehur* »vrijeme« < *mēh₂wṛ (lat. *mētior* »mjerim«, skr. *māti* »mjeri«). Neki to pravilo odraza dugih samoglasnika u dodiru s laringalima nazivaju »Eichnerovim zakonom«. Budući da ne mogu ulaziti u diskusiju vrlo složenog pitanja valjanosti toga zakona, u ovoj gramatici ga ostavljam otvorenim (v. i Mayrhofer 1987, Polomé 1987).

SONANTI

§45 Indoeuropski prajezik imao je sljedeće sonante: *m, *n, *l, *r, *y i *w. U tipološkom smislu to je razmjerno oskudan popis sonanata, ograničen na segmente koji rijetko nedostaju u jezicima svijeta. U indoeuropskom prajeziku sonanti su bili osobita skupina glasova; za razliku od samoglasnika, koji su uvijek slogotvorni, i konsonanata, koji su uvijek neslogotvorni, sonanti su u indoeuropskom mogli biti i slogotvorni i neslogotvorni.

neslogotvorni

*m

*n

*l

*r

*y

*w

slogotvorni

*ṁ

*ṇ

*ḷ

*ṛ

*i

*u

53 V. Beekes 1972, 1988, Polomé 1987, Eichner 1988.

§46 Pojavljivanje slogotvorne, odnosno neslogotvorne varijante sonanta u indoeuropskom je prajeziku zavisilo od slogovne strukture prajezika. Pojednostavljeno za sada možemo reći da se slogotvorna varijanta pojavljivala između dvaju suglasnika (–CSC–), na početku riječi ispred suglasnika (#SC–), na kraju riječi iza suglasnika (–CS#). Morfološkim je pravilima, međutim, moglo biti određeno da neki sonanti u nekim gramatičkim kategorijama nikad nisu slogotvorni (npr. nazalni infiks –n– kod glagola uvijek je neslogotvoran, v. §159c).

Sonanti su u indoeuropskim jezicima davali različite odraze u slogotvornom i neslogotvornom položaju. Jednostavniji i pravilniji su njihovi odrazi u neslogotvornom položaju.

§47 Odrizi sonanata u neslogotvornom položaju:

	lat.	gr.	skr.	stsl.
*m	m	μ, –v	m	m
*n	n	v	n	n
*l	l	λ	r	l
*r	r	ρ	r	r
*y	i	ι, ζ	y	j
*w	u	F, 0	v	v

*m

ie. *meh₂tēr »mati« > lat. *māter*, gr. μήτηρ, skr. *mātā*, stsl. *mati*, got. *mōþar*

ie. *wemh₁–/*womh₁– »povraćati« > lat. *uomō*, gr. ἐμέω, skr. *vamiti*, lit. *vemti*.

ie. *mus– »muha« > lat. *musca*, gr. μύα, stsl. *muxa*.

*n

ie. *newos »nov« > lat. *nouus*, gr. νέος, skr. *navas*, stsl. *novъ*, lit. *naujas*, stir. *núa*.

ie. *k'ens– »cijeniti, hvaliti« > lat. *cēnseō*, skr. *śaṃsati* »hvali«, stsl. *setъ* »reče«.

ie. *nisdos »gnijezdo, sjedište« > lat. *nīdus*, skr. *nīḍas* »sjedište«, stvnj. *nest*.

*l

ie. *leyk^w– »ostavljati« > lat. *linquō*, gr. λείπω, skr. *riṇakti*, stsl. *at-lěkъ* »ostatak«, stir. *léicid*.

ie. *mel–/mol– »mljeti« > lat. *molō*, gr. μύλη »mlin«, skr. *mṛṇāti*, stsl. *melja*, stir. *melid*.

ie. *leyseh₂/loyseh₂ »brazda« > lat. *līra*, stsl. *lěxa*, stprus. *lyso*.

*r

ie. *b^hreh₂tēr »brat« > lat. *frāter*, gr. φρήτηρ »član fratrije«, skr. *bhrātā*, stsl. *bratrъ*, lit. *brolis*, got. *brōþar*, stir. *bráthir*.

ie. *Hrēg's »kralj« > lat. *rēx*, ved. *rāt*, stir. *rí*.

ie. *Hroth₂o- »kotač, kola« > lat. *rota*, skr. *ratha-* »kola«, lit. *ratai* »kola«, stir. *roth* »kotač«.

*y

ie. *yēk^wŕ »jetra« > lat. *iecur*, gr. ἥπαρ, skr. *yakṛt*, lit. *jeknos*;

ie. *yugom »jaram« > lat. *iugum*, gr. ζυγόν, skr. *yugam*, stsl. *igo*, got. *juh*.

*w

ie. *wid^heweh₂ »udova« > lat. *uidua*, gr. ἰδέως, skr. *vidhavā*, stsl. *vdova*, got. *widuwō*, stir. *fedb*.

ie. *werd^hom »riječ« > lat. *uerbum*, got. *waurd*, lit. *vardas* »ime«.

Kao što se iz primjera vidi, sonanti su u neslogotvornom položaju očuvani gotovo u svim ie. jezicima; u sanskrtu *l prelazi u *r, i taj proces potpuno je dovršen u vedskom (kao i u iranskim jezicima), no ima iznimaka u klasičnom sanskrtu. U grčkom, odraz ie. *y do danas je neriješen problem poredbene lingvistike. U nekim riječima *y prelazi u ζ, a u nekima u *spiritus asper*, no glasovni zakon koji bi utvrdio točne uvjete odraza još nije otkriven. Neki lingvisti vjeruju da je *y davalo ζ samo iza laringala, no ta pretpostavka za sada je nedokazana. Ie. *w očuvano je u mikenskom (mik. *wa-na-ko* = at. *ávaξ* »gospodar«) i u drugim gr. dijalektima, no u atičkom se rano gubi. Na arhajskim natpisima glas koji je postao od ie. *w bilježio se posebnim slovom F koje se naziva *digama*. U do nedavno živom *cakonskom* grčkom dijalektu *digama* je očuvano do današnjih dana. Na kraju riječi *-m u grčkom prelazi u -v, usp. ie. *yugom »jaram« > gr. ζυγόν.

KONTEKSTOM UVJETOVANE PROMJENE IE. SONANATA U LATINSKOME

§48 U latinskom ie. *y nestaje između samoglasnika: ie. *treyes »tri« > lat. *trēs*, usp. skr. *trayas*, stsl. *troje*.

Ie. *w- nestaje ispred l i r: ie. *wŕh₂d- »korijen« > lat. *rādx*, gr. ῥίζα, stir. *frén*, got. *waurts*; ie. *wŕh₂neh₂ »vuna« > lat. *lāna*, got. *wulla*, lit. *vilna*.

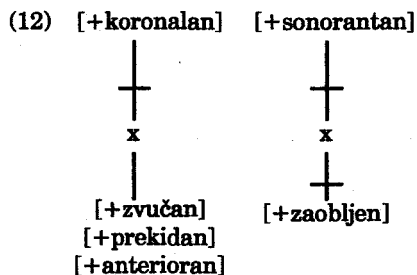
*wr metatezom prelazi u -ru- u sredini riječi, usp. lat. *neruus* »tetiva, žila«, gr. νεῦρον < ie. *newro-, lat. *paruus* »malen« spram gr. παῦρος < ie. *ph₂wros (usp. i lat. *paucus* »malen, malobrojan«. Riječ *taurus* »bik«, u kojoj se nije dogodila metateza, posuđenica je iz nekoga neindoeurop-

skog jezika koja se proširila Europom (usp. arap. *twr*): gr. ταῦρος, stir. *tarb*, lit. *tauras*, stsl. *turъ* »divlji bik« (usp. hrv. toponim *Turopolje*).

Na starolatinskim spomenicima 3. i 2. st. pr. Kr., *-m* se na kraju riječi ne bilježi, usp. natpis iz grobnice Scipionā (CIL I² 7), *Taurasia Cisauna Samnio cepit* > klas. lat. *Taurasiam Cisaunam (in) Samniō cepit*. Vjerojatno je u latinskom djelovalo fonetsko pravilo kojim je *m* na kraju riječi prelazilo u nazalizaciju prethodnog samoglasnika, ili u nazalizirani bilabijalni frikativ; ponovno uvođenje završnoga *-m* u pismu u klasičnom razdoblju valja pripisati svjesnom arhaiziranju rimske jezične politike.

Ie. **d^hw* prelazi u pretpovijesnom razdoblju u lat. *f-* na početku riječi, a u sredini riječi u **ð* (> *-d-*), usp. lat. *forēs* »vrata«, gr. θύρα, lit. *durys*, steng. *duru*, stir. *dorus* < **ie. d^hwor-*, lat. *arduus* »strm«, skr. *ūrdhvas* »uspravan«, stir. *ard* »visok« < **h₂r(H)d^hwo-*, usp. gr. ὀρθός »uspravan« < **h₂ord^hwos*. Posljednji primjer pokazuje da je **-ðw-* još bilo očuvano u vrijeme promjene **ð* > *b* iza *r* (§28); **-rðw-* nije dakle prelazilo u *** -rbw-*.

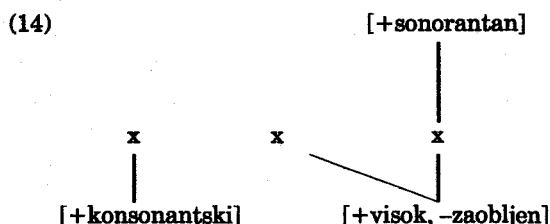
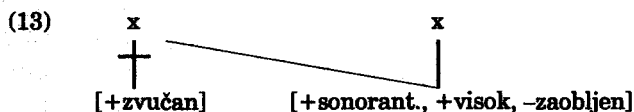
Ie. **dw-* tijekom arhajskoga latinskog razdoblja prelazi u *b-* (12), usp. **dwis* »dva puta« > *bis* (gr. δῖς), *duenos* (»Duenosov natpis«) > *bonus*. U sredini riječi **-dw-* prelazi u *u*, usp. ie. **sweh₂du-* »sladak« (gr. ἡδύς) > pralat. **swādwis* > lat. *suāuis*.

Usporedno s odrazom ie. **dw-*, ie. **tw-* vjerojatno u latinskome daje *p-*, usp. *pariēs* »zid«, lit. *tveriu* »obuhvaćam, ograđujem«, stsl. *tvoriti* < **twer-/twor-*.

Ie. **dy-* prelazi u *i-*, usp. ie. **dyew-* »nebo, bog neba« > lat. *Iu-ppiter*, gr. Ζεύς; u sredini riječi **y* se udvaja iza zvučnih suglasnika: **magyōs* »veći« > **mayyōs* > lat. *māior* (fonološki /mayyor/), **pedyōs* »gori« > lat. *pēior* /peyyor/ (13); ie. **ny* u latinskom prelazi u *nd*: ie. **tenyoh₂* »natežem« > *tendō* (gr. τείνω), ie. **g^{wh}enyoh₂* »ubijam« > *dē-fendō* »branim« (gr. θείνω). Iza svih drugih suglasnika **y* u latinskom prelazi u (slogotvorno) *i* (14): ie. **g^wmyoh₂* »koraćam, dolazim« > lat. *ueniō*, gr. βαίνω, got. *qiman*, ie. **h₂elyos* »ini, drugi« > lat. *alius*, gr. ἄλλος, ie.

*med^hynos »srednji« > lat. *medius*, skr. *madhyas*; osk. *mefiai* sadržava konsonantsko /y/ (usp. Buck 1905: 43). U oskičko-umbrijskom *y je katkada udvajalo prethodni suglasnik, usp. osk. (dijalekt iz Bantije) *allo* = lat. *alia*.

§49 *mr- u latinskom prelazi u br-: usp. *brevis* »kratak« < *mreg^{wh}is (usp. av. *mərəzu-*); u sredini riječi odraz je -mbr- (s anaptiksom b), usp. *september* < *septem-ris.⁵⁴

*ml pravilno daje mpl (anaptiksa), usp. *templum* »hram« < *temlom (gr. τέμενος), *exemplum* »primjer« < *ex-emplom (usp. *emō* »uzimam«).

*ln prelazi u ll, usp. *kl̥nis »brežuljak« > *kolnis > *collis* (steng. *hyll*). Riječi s konsonantskom skupinom ln, kao *uulnus* »rana«, pretrpjele su sinkopu samoglasnika (praoblik je *welanos < *welh₂-, usp. het. *walhmi* »udaram«).

*nl prelazi u ll, usp. *corōlla* »vjenčić« < *korōnlā (usp. *corōna* »vijenac, kruna«).

*nm se disimilira u rm, usp. *carmen* »pjesma« < *kanmen, *germen* »klica, pupoljak« < *genmen (skr. *janma*); u riječima složenim s prefiksom in- -nm- se asimilira u mm: *immōtus* »nepokretan« < *in-mōtus.

*rl prelazi u ll usp. *stēlla* »zvijezda« < *h₂stēr-leh₂ (gr. ἀστὴρ, het. *hašterza*), *agellus* »njivica« < *agerlos.

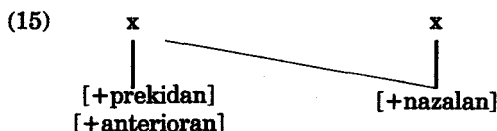
*nr prelazi u rr, usp. *irrigāre* »navodnjavati« < *in-rigāre, *corrēctio* »ispravljanje« < *con-rēctio.

⁵⁴ Drukčije misli Leumann (1977): *september* izvodi iz *septem-mēns-ris »sedmi mjesec«, što mi izgleda nategnuto, a kao odraz *-mr- daje -rr-, navodeći *corruō* »rušim se« < *com-ruō.

Odraz kombinacija sonanata u latinskom možemo prikazati tablicom:

1. sonant 2. sonant	*m	*n	*l	*r
*m	?mm	rm	lm	rm
*n	mn	?nn	ll	rn
*l	mpl	ll	?ll	ll
*r	-mbr-, br-	rr	rr	?rr

§50 *p prelazi u *m* ispred nazala (15), usp. *supmos »najviši« > *summus* (usp. *superus* »gornji«), *swepnos »san« > *somnus* (gr. ὕπνος, skr. *svapnas*). Ista promjena se vjerojatno neovisno dogodila u umbrijskom, usp. umbr. *somo* = lat. *summum*.

gn- prelazi u *n-* tijekom 2. st. pr. Kr., usp. stlat. *gnoscier* (*SC de Bacch.*), klas. lat. *nōsci*. U pismu se *gn-* zadržalo dulje nego u izgovoru (v. Stephens 1980).

*bn prelazi u *mn*, usp. *amnis* »rijeka« < *abnis, stir. *abainn* (ie. *h₂eph₃ōn).

*tn prelazi u *nn*, usp. ie. *h₂etnos »godina« > lat. *annus*, got. *apn*, umbr. *acnu* »annos«. Neki lingvisti misle da *-tn- daje lat. *-nd-*, te izvode lat. *pandō* »razapinjem« iz ie. *patnoh₂, usp. gr. πίτνημι »širim«; međutim, lat. *pandō* se može izvesti i iz ie. *patn-yo-h₂, jer *-ny- pravilno daje *-nd-* (§48).

Ie. *-dn- dalo je lat. *-nd-, usp. *unda* »val« < *udn- (osnova kosih padeža imenica *wodr »voda«, usp. het. *watar*, g. sg. *wetenaš*).

*sn- prelazi u *n-*, usp. ie. *sneh₂mi »plivam«, lat. *nō*, *nāre*, skr. *snāmi* »kupam se«, stir. *snáid* »pliva«; u sredini riječi *s nestaje ispred *n uz duljenje prethodnog samoglasnika, usp. *cānus* »sijed« < *kasnos, peli-gnijski *kasnar* »starac«, stvnj. *hasan* »sjajan, lijep«.

*-sm- prelazi u *m* uz duljenje prethodnog samoglasnika, usp. *dismota* (*SC de Bacch.*) > *dīmōta* »rastjerana«.

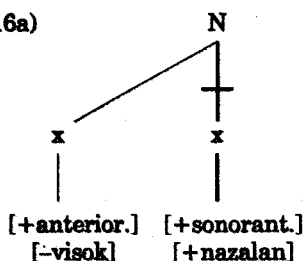
*stl- i *tl- prelaze u *l-*, usp. *locus* »mjesto« < *stlocos, *lātus* »nošen« < *tleh₂tos (dor. τλατός).

*gl-, *g^wl- i *g^bl prešli su u lat. u *gl-*, usp. ie. *glewb^h- »urezivati, dupsti« > lat. *glūbō* »guliti«, gr. γλύφω, stvnj. *klioban* »ljuštiti«, lat. *glaber* »gladak« < *g^hlad^hro-, usp. stvnj. *glat*; ie. *glh₂k- »mlijeko« dalo je disimilacijom velara lat. *lac* (usp. gr. γάλα).

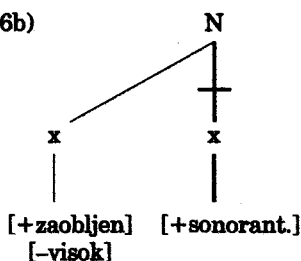
*-dr- je prešlo u tr: *taeter* »truo« < *taedros (usp. *taedet me* »gadi mi se«).

§51 Sonanti *m, *n, *l, *r koji su u ie. prajeziku bili u slogovnom položaju izgubili su slogotvornost u svim ie. jezicima; jedino je u staroindijskom očuvano slogotvorno *r* < ie. *r, *l. Sonanti *i i *u u svim ie. jezicima fonetski su očuvani, a fonološki su dobili ulogu visokih samoglasnika. U latinskome nazalni slogotvorni sonanti dobivaju vokalsku protezu *e* (16a), a nenazalni *o* (16b).

(16a)

(16b)

§52 Odrazi sonanata u slogotvornom položaju:

	lat.	gr.	skr.	stsl.
*m	em	α	a	ę
*n	en	α	a	ę
*l	ol	αλ, λα	ř	lb, lb
*r	or	αρ, ρα	ř	rb, rb
*i	i	ι	i	ь
*u	u	υ	u	ъ

*m

ie. *dek'm(t) »deset« > lat. *decem*, gr. δέκα, skr. *daśa*, stsl. *desętę*

ie. *k'mptom »sto« > lat. *centum*, gr. ἑκατόν, skr. *śatam*.

ie. *podm ili *pedm »stopalo« (ak. sg.) > lat. *pedem*, gr. πόδα.

*n

ie. *mptis »misao, um« > lat. *mēns, mentis*, gr. αὐτόματος »koji se sam kreće (od svoje volje)«, skr. *matiś*, stsl. *pa-meťb*, lit. *mintis*, got. *ga-munþs*.

ie. *tpwis »tanak« > lat. *tenuis*, usp. stsl. *tnękъ*.

ie. *tptos »napet« > lat. (*in-*)*tentus*, gr. τατός, skr. *tatas*.

*l

ie. *młdu- »mek« > lat. *mollis* < *moldwis, gr. βλαδεῖς ἄδύνατοι, skr. *mṛdu-*;

ie. *włkʷos »vuk« > skr. *vṛkas*, stsl. *vlbkъ*, got. *wulfs*. Latinski *lupus* i gr. λύκος imaju nepravilne odraze ie. *l.

ie. *tłneh₂- »ponijeti« > lat. *tollō* »uzimam«, stir. *tlenaid* »podići«, got. *ṗulan* »podnijeti«.

*r

ie. *kʷrd- »srce« > lat. *cor, cordis*, gr. καρδία, skr. *hṛd-*, stsl. *srъdъce*, lit. *širdis*, stir. *cride*.

ie. *prkʷ-skʷoh₂ »pitati, moliti« > lat. *poscō* (< *porkskō), skr. *pr̥cchati*.

ie. *prtu- »gaz« > lat. *portus* »luka«, stvnj. *furt*, avest. *pərətu-*, galski *Ritu-*.

*i

ie. *widʰeweh₂ »udovica« > lat. *uidua*, gr. ἡίδεος, skr. *vidhavā*, stsl. *vdova*, got. *widuwō*.

ie. *wikʷ- »selo, naselje« > skr. *viś-*, stsl. *vsъ* (lat. *uīcus* < *woykʷos).

*u

ie. *yugom »jaram« > lat. *iugum*, gr. ζυγόν, skr. *yugam*, stsl. *igo* < *jъgo, got. *juh*.

ie. *h₁rudʰros »crven« > lat. *ruber*, gr. ἐρυθρός, skr. *rudhiras*.

Odrazi ie. slogovnih sonanata u baltoslavenskome su međusobno posve podudarni; u litavskome, ie. slogovni sonanti daju *im, in, il, ir, i, u*, što najbolje odražava baltoslavensko stanje.⁵⁵ U praslavenskom su odrazi bili *ym, *yn, *yl, *yr, *b i *r; zbog zakona otvorenih slogova *ym i *yn prešli su u *e, a *yl i *yr u slogovne /l/ i /r/, koji se u pismu bilježe *lb, lb*, odnosno *rb, rb*, u staroslavenskome. Gotski su odrazi *um, un, ul, ur, u, i*.

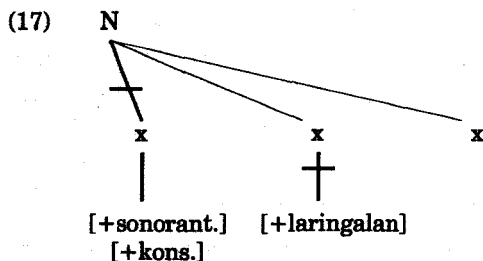
§53 Slogotvorni sonanti na početku riječi u latinskom katkad se odražavaju kao *ma, na, ra, la*, usp. ie. *lep- »kamen« > gr. λέπας, *lp- > lat. *lapis*; ie. *megʰ₂ »velik« > gr. μέγας, ie. *mgʰ(h₂)-no- > lat. *magnus*, možda i ie. *lmboh₂ »ližem« > lat. *lambō* (*lob- > steng. *lapiān*, arm. *lapcem*); lat. *lacus* »jezero«, gr. λάκκος »bunar« < ie. *lku- (*loku- > stsl. *loky*, stir. *loch*). Ispred slogovnog sonanta na početku riječi može stajati *h₁ ili *s, usp. ie. *h₁nekʷ- »nositi« > gr. ἐνεγκεῖν, stsl. *nesti*, ie. *h₁nkʷ- > lat. *nanciscor* »naći, dobiti«; ie. *h₁rep- »ugrabiti« > gr.

⁵⁵ Mogući su, ali još nerazjašnjeni, i odrazi *um, un, ur, ul*, usp. lit. *turgus* »trg«, prasl. *turgъ < ie. *tṛgus.

ἐρέπτομαι, alb. *rjep*, ie. $*h_1rp-$ > lat. *rapīō*; ie. $*smek'-$ »brada« > stir. *smech*, skr. *śmaśru-*, $*smk'sleh_2$ > lat. *māla*.⁵⁶ Možda ti primjeri daju povoda za formulaciju pravila prema kojemu ie. $*r$, $*l$, $*m$, $*n$ u latinskom daju *ra*, *la*, *ma*, *na* iza # (granice riječi), $*h_1$ i $*s$. Međutim, ima još dosta nejasnoća povezanih s odrazima slogovnih sonanata u latinskome. Neki primjeri kao da upućuju na odraze *ar* i *al* od ie. $*r$, $*l$, usp. lat. *salix* »vrba« < $*s_l-$ (usp. i stir. *sail*, gen. *sailech* spram gr. ἐλίκη), lat. *pariō* »rađam« < ie. $*pryh_2$ (lit. *periu* < $*per-$), lat. *carō* »meso« < $*kr-$ (usp. gr. κείρω »režem«).

IE. SLOGOTVORNI SONANTI ISPRED LARINGALA

§54 U praitalskom laringali su nestali iza slogovnih sonanata, ali su ostavili trag u vidu dugoga $*ā$ koje se razvilo procesom kompenzatornoga duljenja (to pravilo ne odnosi se na ie sonante $*i$ i $*u$ koji u latinskom postaju samoglasnici):⁵⁷

(N označuje jezgru sloga, nukleus)

$*mH$

ie. $*dmh_2to-$ particip od $*demh_2-$ »krotiti«: gr. ἄδμητος »neukroćen«, skr. *dāmtas* »ukroćen«. Za odraz $*mH$ u latinskome nema sigurnih primjera (Sihler 1995: 105), no s velikom vjerojatnošću može se pretpostaviti da bi pravilan odraz bio *mā* na osnovi potpunog paralelizma odraza drugih sonanata.

56 U nekim slučajevima $*a$ je možda kao epentetski samoglasnik umetano još u ie. prajeziku, v. Kuryłowicz 1968: 246.

57 Schrijver (1991: 161–172) nastoji pokazati da je u položaju $*\#SHC$ (kada je slogovni sonant stajao na početku riječi) pravilan odraz laringala u lat. $\#SaC-$, s kratkim *a*, usp. lat. *macer* »mršav« < $*mh_1 k'ro-$ (gr. μήκος »duljina«), lat. *ratus* ($*Hrh_1to-$) spram *rēri* »misлити« < $*Hreh_1$. Rix (1996: 157) ograničuje to pravilo na slučajeve u kojima je C pravi konsonant (tj. nije sonant, usp. *rārus* »rijedak« < $*Hrh_1ro-$ spram stsl. *řědkъ*).

*l̥H

ie. *w̥l̥h₂neh₂ »vuna« > lat. *lāna*, gr. ληνός, skr. *ūrṇā*, prasl. *v̥lna, lit. *vilna*, got. *wulla*.

*r̥H

ie. *g̥r̥Hnom »zrno« > lat. *grānum*, skr. *jīrṇa-*, stsl. *zrno*, lit. *žirnis*, got. *kaur̥n*.

Odraze kombinacija slogovnih sonanata i laringala prikazat ćemo tablicom na sljedeći način:

	lat.	gr.	skr.	stsl.
*ṁH	mā	μη, μω, μᾶ	ām	e
*ṃH	nā	νη, νω, νᾶ	ā	e
*l̥H	lā	λη, λω, λᾶ	īr, ūr	l̥b, l̥b
*r̥H	rā	ρη, ρω, ρᾶ	īr, ūr	r̥b, r̥b
*iH	o	ι	ī	i
*uH	ū	υ	ū	y

*iH

ie. *g̥^wiHwos »živ« > lat. *uīuus*, gr. βίος »život«, skr. *jīvas*, stsl. *živъ*, lit. *gyvas*;

*uH

ie. *muHs »miš« > lat. *mūs*, gr. μῦς, skr. *mūś-*, stsl. *myšb*, steng. *mūs*.

U grčkom različiti laringali sa slogovnim sonantima daju različite odraze. Ako sa S označimo bilo koji slogovni sonant, *Sh₁ > Sη, *Sh₂ > Sα, *Sh₃ > Sω, usp. gr. γνήσιος »zakonita roda« < *g̥^wṁh₁ti- (usp. stind. *jāti-* »rođene«): γνώσις »spoznaja« < *g̥^wṁh₃ti- (lat. *gnārus* »vješt, poznat«), *ṁ-h₃nomos »bezimen« > νόνυμος, usp. ὄνομα < *h₃nomṁ »ime« (lat. *nōmen*), ie. *st̥^wṁh₃tos »prostr« > gr. στρωτός (lat. *strātus*), *g̥^wi-g̥^wṁh₃-sk'-oh₂ > βιβρώσκω »žderem« (usp. lit. *gérti* »piti«, lat. *uorāre* »proždirati«). U još ne posve razjašnjenim uvjetima, međutim, grčki odrazi mogu biti i ενε, ανα, ονο, ερε, αρα, ορο, εμε, αμα, ομο, ελε, αλα, ολο, usp. γένεσις »rođenje, nastajanje« < *g̥^wṁh₁ti, θνητός »smrtnik« i θάνατος »smrt«, oboje od ie. *d̥^wṁh₂to-. Te se razlike obično objašnjavaju različitim položajem naglasaka u pragrčkom. Pitanje odraza ie. *y i *w ispred laringala u grčkom presloženo je da bi bilo ovdje razmatrano.⁵⁸

U italском, keltskom i germanskom, u ne sasvim razjašnjenim uvjetima ie. *iH, *uH odražavaju se kao *kratki i* i *u*, usp. ie. *wiHros »muž, muškarac« > lat. *uir*, ved. *vīrás*, lit. *vyras*, stir. *fer*. Neki lingvisti vjeruju da je do kraćenja došlo neposredno ispred ie. naglasaka.⁵⁹

58 O tom problemu v. Beekes 1969, Peters 1980.

59 Ta je teza pomalo preuranjeno već nazvana »Dybovim zakonom« prema ruskom lingvistu koji ju je prvi predložio; usp. Kortlandt 1981.

§55 Odrazi ie. slogovnih sonanata *iza* laringala na početku riječi nisu sa sigurnošću utvrđeni za latinski. Najvjerojatnijom mi se čini teza prema kojoj je u latinskom u toj okolini očuvana razlika među laringalima:⁶⁰ ie. *h₂mb^hi »oko« > lat. *ambi-* (gr. ἀμφι-, stir. *imb-*), ali ie. *h₃ng^{wh-} »nokat« > lat. *unguis* < *onguis (usp. gr. ὄνυξ, stsl. *nogъtъ* < *h₃nog^{wh-}), *h₃mb^hōn > *umbō* »pupak (na štitu)«, usp. gr. ὀμφαλός, stir. *imliu*), *h₂rti- > lat. *ars, artis* »vještina«, ved. *rti-* »kretanje«. S druge strane, tomu pravilu izgleda da proturječe primjeri poput lat. *ursus* < *h₂rk'tos (ved. *rkšas*, het. *hartagga-*) i lat. *ēnsis* »mač«, ukoliko je ta riječ u vezi s palajskim *hašira-* »bodež« < *h₂nsi- (usp. i ved. *asiš* »mač«). Ako je trag laringala *h₂ očuvan u latinskom ispred sonanta kao samoglasnik *a*, nije jasno zašto te riječi ne glase **arsus, odnosno *ānsis. Primjera je, u svakom slučaju, premalo za konačan sud o tom problemu (v. i §53).

DVOGLASI (DIFTONZI)

§56 U indoeuropskom su prajeziku sonanti s prethodnim samoglasnikom činili dvoglase ili *diftonge*. Oni predstavljaju složenu jezgru sloga s dva elementa od kojih bi svaki i za sebe mogao predstavljati jezgru sloga. Indoeuropski su dvoglasi:

*ey	*oy
*ew	*ow
*em	*om
*en	*on
*el	*ol
*er	*or

Zbog osobitosti odraza u pojedinim indoeuropskim jezicima, tom popisu treba pridodati i sljedeći niz, koji u strogom smislu sadržava troglase (*triftonge*):

*h ₂ ey
*h ₂ ew
*h ₂ em
*h ₂ en
*h ₂ el
*h ₂ er

60 Za diskusiju v. Greppin 1973, Hamp 1976, Mayrhofer 1986, Schrijver 1991, Sihler 1995.

Ukoliko je u određenim morfološkim uvjetima izazvanim prijevojem prvi element diftonga ispadao, drugi je preuzimao na sebe ulogu jezgre sloga (v. §93).

§57 Odrazi dvoglasa u ie. jezicima mogu se u najvećem broju slučajeva predvidjeti na osnovi poznavanja odraza njihovih sastavnih elemenata; naprimjer, odraz diftonga *ol u latinskom predvidiv je iz pravila *o > o, *l > l (usp. ie. *b^holyom »list« > lat. *folium*, gr. φύλλον, stir. *bile*). Međutim, za dvoglase koji sadržavaju *y i *w potrebno je navesti posebna pravila odraza:

	lat.	gr.	skr.	stsl.
*ey	ei > i	ει	e	i
*oy	oe > ū	οι	e	ě, i
*h ₂ ey > *ay	ai > ae	αι	e	ě, i
*ew	ou > ū	ευ	o	(j)u
*ow	ou > ū	ου	o	u
*h ₂ ew > *aw	au	αυ	o	u

*ey

ie. *deyk'oh₂* »pokazujem« > lat. *dīcō* »kažem«, gr. δέικνυμι, ved. *dideśāmi*, got. *ga-teihan* »najaviti«.

ie. *leyboh₂ »lijem (žrtvu)« > lat. *lībō*, gr. λείβω.

*oy

ie. *k^woyneyoh₂ »kažnjavam« > lat. *pūniō* (usp. gr. ποινή »odšteta, kazna«, av. *kaēnā*).

ie. *oynos (ili *h₃eynos) »jedan« > lat. *ūnus*, stsl. *jed-inъ*, lit. *vienas*, got. *ains*.

*h₂ey

ie. *h₂eydh₂ »paliti« > lat. *aestus* »vruć«, gr. αἶθω ved. *edhas* »drva (za ogrijev)«, stir. *áed* »vatra«.

*kh₂eykos »slijep« > lat. *caecus*, got. *haihs*, stir. *cáech*.

*ew

*dewkoh₂ »vučem« > lat. *dūcō*, got. *tiuhan*.

*h₁ewsoh₂ »gorim, palim« > lat. *ūrō*, gr. εὔω, skr. *ošati*.

*ow

*lowkos »svjetlost, osunčano mjesto« > lat. *lūcus* »gaj«, skr. *loka-* »prostor, svijet«, lit. *laukas* »polje« (izvorno »proplanak«).

*k'lounis »bok, guz« > lat. *clūnis*, lit. *šlaunis*, skr. *śroniṣ*,

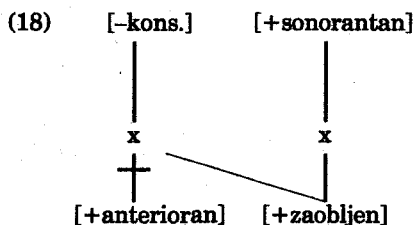
*h₂ew > *aw

*h₂ewg- »rasti, povećavati« > lat. *augeō*, gr. αὐξάω, skr. *ojas* »snaga«, lit. *augti*, got. *aukan*.

*h₂ews- »uho« > lat. *auris*, stsl. *uxo*, lit. *ausis*, stir. *au*.

Kao što se vidi iz tablice i primjera, diftonzi su najvjernije očuvani u grčkom, dok su se u ostalim ie. jezicima dogodile različite monoftongizacije. U staroin-dijskom je monoftongizacija diftonga razmjerno kasna pojava (očuvani su u avestičkom); indijska gramatička tradicija glasove *e* (od ie. diftonga s elementom *y) i *o* (od diftonga s elementom *w) smatra dvoglasima. U staroslavenskome, praslavensko *ay (od ie. *oy i *h₂ey) pravilno daje *ě* (usp. ie. *k^woyneh₂ »cijena« > stsl. *čěna*, gr. ποιμή); međutim, u nekim morfološkim kategorijama (n. pl. o-osnova, imperativ 2. l. sg.) odraz je *i* (usp. stsl. *beri* < ie. *b^heroys, *vlbci* »vukovi« < *w_lk^woy); neki lingvisti taj odraz pripisuju utjecaju praslavenske cirkumfleksne intonacije.

*ew je u praitalskom ispred samoglasnika prešlo u *ow > lat. *ou*, kao i u keltskom i baltoslavenskom: *newos > *nouus* (gr. νέος, skr. *navas*, stsl. *novъ*, stir. *núa*). Međutim, u položaju ispred samoglasnika *ew nije bio diftong u smislu gornje definicije, budući da nije činio jezgru sloga. Tijekom arhajskoga razdoblja *eu* prelazi u *ou* i ispred suglasnika (18); *eu* je očuvano u obliku *Leucesie* u *Carmen Saliare*.

§58 U starolatinskom mnogi su diftonzi još očuvani, usp. *SC De Bacch. deicant* (> *dīcant* 3. pl. konj. prez. od *dīcō* »kažem«), *coirauerunt* (> *cūrāvērunt*), stlat. *loidos* (CIL I² 364) > *lūdus*; *eu* i *ou* stopili su se u arhajskom latinskom u *ou*, koje je posvjedočeno na spomenicima: *loucom* (CIL I² 366) > *lūcum*, *doucīt* > *dūcīt*.

U vulgarnolatinskome se monoftongiziraju i dvoglas *ae*, *au*. U Vespazijanovo doba (kraj 1. st.) pučki je izgovor klasičnoga dvoglasa *au* već bio *o*, o čemu nas poučava anegdota sačuvana kod Svetonija,^{60a} međutim, taj

60a Navodno je gramatičar Flor ispravljao cara kako ne valja izgovarati *clostra* već *claustra* (»brava«), *plostrum* već *plaustrum* (»teretna kola«). Na to je car, koji očito nije razumio zakone historijske gramatike, Florovo ime stao izgovarati *Flaurus* umjesto *Flōrus*.

je izgovor zacijelo bio dijalektalan, budući da je *au* očuvano u nekim romanskim jezicima (sardski, rumunjski, južnotalijanski dijalekti), dakle prijelaz *au* > *o* nije općevulgarnolatinski. Nadalje, *ae* se možda još izgovaralo /ai/ u Cezarovo doba, budući da je njegovo ime u germanski posuđeno kao *kaysar > njem. *Kaiser* »car«. Na starolatinskim natpisi-
ma umjesto *ae* piše se *ai*, usp. *praidad* (CIL I² 49) > *praedā* »od plijena«, *praitor* (CIL I² 40) > *praetor*.

Neki lingvisti vjeruju da je *ai* prešlo u otvoreno /e/ još u 2. st. pr. Kr. (Blümel 1972, Sihler 1995). Na to možda upućuje pisanje *ae* umjesto *e* u grčkim posuđenicama poput *scaena* << gr. σκηνή »pozornica«. S druge strane, čini se da još Varon (*De lingua Latina* 5. 97, sredinom 1. st. pr. Kr.) smatra izgovor *ae* kao *e* dijalektizmom.

Iza **w-* ie. *oy u latinskome daje *ī*, usp. **woyk'os* »kuća« > lat. *uīcus* »selo« (gr. οἶκος), **woyno-* »vino« > *uīnum* (gr. οἶνος), *woydh₂e »znam« > *uīdī* (skr. *veda*, gr. οἶδα, stsl. *vědě*).

U nekim slučajevima u latinskome je *oe* ostalo očuvano do u klasično razdoblje (usp. *moenia* »zidine«: *mūniō* »obzidati«, *poena* »kazna«: *pūniō* »kazniti«). Ti primjeri obično se objašnjavaju kao arhaizmi očuvani konzervativnošću učenoga jezika.

ZAKON THURNEYSENA I HAVETA

§59 Ovaj glasovni zakon otkrili su neovisno jedan o drugome Švicarac Thurneysen i Francuz Havet krajem 19. stoljeća;⁶¹ prema tom zakonu ie. *o prelazi u latinskom u *a* ispred *w* i samoglasnika;⁶² pravilo jednako djeluje i na dugo *ō koje prelazi u *ā*: ie. *lowoh₂ »perem« > lat. *lauō* (usp. gr. λούω), ie. *koweyoh₂ > lat. *caueō* »pazim« (gr. κοέω »opažam«), ie. *(H)ok'teh₃wos »osmi« > *oktōwos > *octāuus* (usp. gr. ὀκτοός). Pravilo ne vrijedi na apsolutnom početku riječi, usp. *h₃ewis »ovca« > *ouis* umjesto **auis; također, pravilo ne vrijedi za *ou* koje je postalo od ie. *ew, usp. *nouus* »nov« < *newos (gr. νέος).

U brojnim je latinskim perfektima s formantom *-u-* potrebno pretpostaviti ujednačivanje samoglasnika *ō* umjesto *ā prema prezentu, npr. perf. (g)*nōuī* »doznao sam« (umjesto *(g)*nāuī*) prema prezentu (co-)g*nōscō*, možda i *fōuī* »zagrijao sam« (umjesto *fāuī) prema prezentu *foueō*, spram

61 Za diskusiju zakona v. Collinge 1985: 193 i dalje.

62 Schrijver (1991) smatra da ie. *o prelazi u lat. *a* i iza labijala, usp. *mare* »more« < *mori, *canem* »psa« < **k'wonp*, *pariēs* »zid« < **twor-* (lit. *tveriu* »ograđujem«), *margō* »rub« < **morg-* (got. *marka* »granica«, stir. *mruig* »pograničje«). To pravilo zahtijevalo bi da pretpostavimo da je u velikom broju slučajeva *o* očuvano analoški.

fauilla »vruć pepeo« (ie. *d^heg^{wh}-/d^hog^{wh}-). Na sličan način, *ou* je ostalo očuvano i u kauzativnih glagola, gdje je samoglasnik *o* u korijenu stajao prema morfološkom pravilu, usp. *moueō* »pokrećem«, lit. *maúju* »navlačim« < ie. *mew(H)-/*mow(H)-.

SAMOGLASNICI U SREDNJIM SLOGOVIMA

§60 U latinskom je, uslijed jakog naglaska na prvom slogu u praitalskom (§76), u srednjim slogovima riječi dolazilo do *zatvaranja* artikulacije samoglasnika, ili čak do njihova ispadanja (*sinkope*). Tipološki su takve promjene u vokalizmu dobro posvjedočene, primjerice u ruskom i irskom.

EXONOV ZAKON; SINKOPA

§61 Exonovim zakonom određeni su uvjeti u kojima se u pralatskome (možda i u praitalskome) pravilno događa ispadanje samoglasnika (*sinkopa*). Taj zakon djeluje na riječi od četiri sloga, u kojima su srednja dva sloga kratki, tj. na strukture oblika x[~]x. U takvim riječima prema Exonovu zakonu ispada drugi vokal, usp. *k^wink^wedekem »petnaest« > *quīndecim*, *dek'siteros »desni« > *dexteros > *dexter* (gr. δεξιτερός). Katkad je nakon djelovanja Exonova zakona slijedila *anaptiksa*, umetanje samoglasnika da bi se izbjegle nedopuštene konsonantske skupine: *sepelitos »pokopan« > *seplitos > *sepltos > (s anaptiksom) *sepultus* (usp. ved. *saparya-* »štovati« < ie. *sepel-).

Kao što se vidi iz prethodnoga primjera, samoglasnici su u latinskome mogli ispadati i u drugim okolinama.⁶³ Osobito je česta sinkopa samoglasnika iza *r, usp. lat. *pergō* »nastaviti istim smjerom« < *per-regō (perf. *perrēxi*), *surgō* »uspraviti« < *sub-regō (perf. *surrēxi*). Pravilno je ispadanje samoglasnika *o između *r i *s u posljednjem slogu iza konsonanta; *rs se potom asimiliralo u *rr, što je zatim prešlo u *ər, a potom pravilno u -er: *h₁rud^hros »crven« (gr. ἐρυθρός) > *rubros > *rubrs > *ruber*, *d^hHb^hros »kovač« > *fabros > *fabrs > *faber* (usp. ie. *d^hHb^h- > stsl. *po-dobiti* »učiniti prikladnim«, lit. *daba* »narav«, arm. *darbin* »kovač«). Ta je promjena nastupila vjerojatno u 5. st. pr. Kr., jer na Natpisu s Foruma čitamo *sakros* > lat. *sacer* »svet«.

63 Sinkopa u latinskome po svojoj prilici nije posve pravilna i predvidiva glasovna promjena, iako ima i drukčijih mišljenja (npr. Rix 1966).

U oskičkom i umbrijskom djelovanje sinkope bilo je još izrazitije nego u latinskome: usp. osk. *embratur* = lat. *imperātor*, osk. *akkatus* = lat. *aduocātī*.

KRATKI SAMOGLASNICI

§62 Exonov zakon djelovao je na četverosložne riječi. Njegovo djelovanje eliminiralo je najveći broj četverosložnih riječi iz jezika; ako je nakon toga u trosložnoj ili četverosložnoj riječi ostao još jedan kratak samoglasnik u srednjem slogu, gotovo uvijek se nalazio neposredno iza početnoga naglaska. U tom je slučaju dolazilo do slabljenja (odnosno »sužavanja«) toga samoglasnika.⁶⁴ Promjene su se odvijale najvjerojatnije ovim redoslijedom:

A) pralat. *e, *a, *o, *i, *u prešli su u otvorenu slogu u samoglasnik koji se vjerojatno izgovarao kao »šva«,⁶⁵ *ə; to »šva« poslije se redovito u latinskom razvilo u i, osim u slučajevima koje ćemo posebno navesti:

*ad-teneyō »zadržavam« > *attēneyō > *attineō*, usp. *teneō* »držim«;

*ad-kapyō »prihvaćam« > *akkəpyō > *accipiō*, usp. *capiō* »hvatam«;

*memonay »sjećam se« > *memənay > *meminī*, usp. *moneō* »upozoravam«;

*ad-itus »prilaz« > *adətōs > *aditus*, usp. *itum*, supin od *ire* »ići«;

*kornu-ges- »koji nosi rogove« > *kornəges- *corniger*, usp. *cornu* »rog«.

Na spomenicima 3. st. pr. Kr. *ə se obično bilježi kao e, usp. *tempestatebus* (CIL I² 9) »dobima« (klas. *tempestatibus*). U otvorenim slogovima u sredini riječi, dakle, kratki samoglasnici se u jednom razdoblju razvitka latinskoga jezika uopće nisu razlikovali. Tipološki je takvo stanje posve podudarno stanju u suvremenom irskom jeziku, gdje razlike među kratkim samoglasnicima postoje samo u prvom, naglašenom slogu.

64 Slabljenje samoglasnika dogodilo se samo u latinskome, ne i u faliskičkome (Giacomelli 1962: 127), usp. falisk. *cuncaptum* = lat. *conceptum* (supin od *con-cipiō* »začeti«). S druge strane, ta se promjena morala dogoditi vrlo rano, još u arhaiskom razdoblju, jer su je pretrpjele i najstarije grčke posuđenice, usp. gr. dor. *μαχανά* > lat. *māchina*.

65 »Šva« je naziv preuzet iz gramatike hebrejskoga jezika, gdje »šva« označuje samoglasnik neutralan s obzirom na opozicije prednjih/stražnjih, visokih/niskih i zaobljenih/nezaobljenih samoglasnika. »Šva« je samoglasnik koji se čuje u izgovoru engleskoga člana *the*.

B) U *zatvorenu slogu* (tj. obično ispred dva suglasnika) pralat. *e i *a stopili su se u *ə, *u i *o u u. Za razliku od otvorenih slogova, *ə je u zatvorenu slogu poslije dalo e.

*ad-kaptos »prihvaćen« > *adkəptos > *acceptus*;

*in-faktos »neučinjen« > *infəktos > *infectus*;

*ferontor »bivaju nošeni« > *feruntur*;

*onostos »natovaren« > *onustus*;

*ad-duktos »doveden« > *adductus*;

*anti-stats »predstojnik« > *antistes*.

U zatvorenim slogovima u to doba postojao je kontrast između *ə, u i i. Tako stvoren sustav (jedan kratak samoglasnik u otvorenim, tri u zatvorenim postakcenatskim slogovima) ubrzo je narušen novim promjenama.⁶⁶

C) Ispred r, *ə, *u, i *i prešli su u e (19):

*peparay »rodio sam« > *pepəray > *peperi* (usp. falisk. *peparai*);

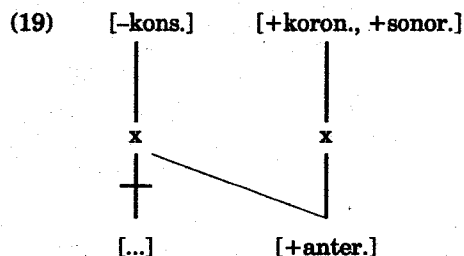
*kinises gen. sg. »pepela« > *kinires (rotacizmom) > *kineres > *cineris* (usp. gr. κόνις »prah«).

*sish₁oh₂ »sijem« > *sisō > *serō*. Ovi primjeri pokazuju da se promjena C) dogodila nakon rotacizma.⁶⁷

*swek'uros »svekar« > *sokəros > *sokeros > *socer* (usp. gr. ἑκυρός, lit. *šešuras*, skr. *śvaśuras*).

*wetusinos »starost« > wetərinos > *ueternus* (sinkopom), usp. *uetus*, *ueteris* »star«.

Lat. *fore* (infinitiv futura glagola *esse*) dolazi od *fuse, što možda pokazuje da je u prvom slogu riječi *u pravilno prelazilo u o ispred *r.

⁶⁶ Za diskusiju promjena kratkih samoglasnika u latinskome i njihove kronologije v. Godel 1973.

⁶⁷ V. Parker 1988.

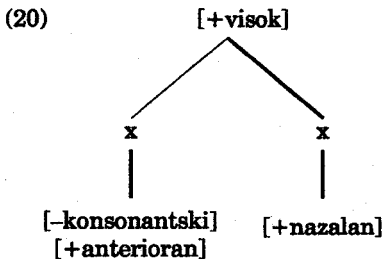

D) *ə je prešlo u *i* u otvorenom, u *e* u zatvorenom slogu (v. gore A i B).

E) *ə i *o* prešli su u *u* ispred *l-pinguis*:⁶⁸ ie. *ob-kltos > »skriven« (usp. stir. *celid* »skrivati«, steng. *helan*) > *okkoltos > *occultus*. Ista se promjena dogodila i na početku riječi: *olenā > olnā (sinkopom) > *ulna* »lakat« (gr. ὀλένη). Na starolatinskim natpisima posvjedočeno je i stanje prije te promjene, npr. *consoluerunt* »posavjetovali su se« (*SC de Bacch.*).

§63 Ostale promjene koje su zahvatile latinske samoglasnike u svim slogovima:

Pralat. *e prešlo je ispred *ng* i *nc* (tj. ispred velarnog nazala) u *i*, a *o u *u* (20): *ad-tangō »dotičem« > attengō (§62) > *attingō*; *onguis »nokat« > *unguis*, *onkos > *uncus* »kuka« (gr. ὄγκος < ie. *h₂onkos). Ta je promjena zahvatila i velarni nazal ŋ koji se piše *gn*, usp. *dignus* »dostojan« /diŋnus/ < *deknos, po Thurneysenovu zakonu (usp. *decet* »dolikuje«).

Iza *Cw- (i *k^w) *e je prešlo u *o*, usp. *dwenos > stlat. *duenos* > *bonus* »dobar«, *k^weloh₂ > *k^welō > *colō* »obrađujem«.

Ispred labijala, *ə, *i i *u prelazili su u /ü/, koje se u različitim razdobljima pisalo kao *i* i kao *u*; ispred labijala u srednjim slogovima nije dakle postojao kontrast između *i* i *u*, usp. *optimus* i *optumus* »najbolji«, *pessimus* i *pessumus* »najgori«; to potvrđuje i Kvintilijan (1. 4. 8: *medius... quidam u et i litterae sonus* »neki glas između *u* i *i*«).

Starolatinsko *ə prešlo je u *e* iza *i*, usp. *parietis* »zida« (g. sg.), *abietis* »jele« < *pariētes, *abiētes (usp. nominative *pariēs*, *abiēs*), *pietās* »pobožnost« < *piētās < *piotāts.

68 U latinskoj gramatičkoj tradiciji *l-pinguis* označava *l* ispred stražnjih samoglasnika i konsonanata (osim još jednog *l*).

DVOGLASI U SREDNJIM SLOGOVIMA

§64 Dvoglasni se uglavnom odražavaju upravo kao i njihovi sastavni dijelovi razmatrani u prethodnom odjeljku:

*ei > ī, kao i u prvom slogu riječi, usp. *indīcō* »oglašavam« (*dīcō* < *deikō »kažem«).

*oi > ū, kao i u prvom slogu riječi, usp. *commūnis* »zajednički« (stlat. ak. jd. *comoinem*, *SC de Bacch.*).

*ai > *əi > ī, usp. ke-kayd-ay »posjekoh« > *cecīdī*; u arhajskom latinskom *əi je vjerojatno očuvano, a piše se kao *ei*: *incederetis* (*SC de Bacch.*) 2. pl. konj. impf. od *incidō* »upasti«.

*eu > ou > ū (kao i u prvom slogu riječi), usp. *ēdūcō* »izvodim« (*dūcō* < *deukō »vodim«).

*ou > ū kao i u prvom slogu riječi;

*au > *əu > ū: *en-klawdō »obuhvaćam« > *inclūdō*; *ad-caussō > *accūsō* »optužujem«.

SAMOGLASNICI U ZADNJEM SLOGU

§65 Zadnji slog u praitalskom je vjerojatno nosio sekundarni naglasak, te stoga samoglasnici u njemu nisu pretrpjeli tako korjenite promjene kao samoglasnici u srednjim slogovima.

Valja razlikovati dva slučaja:

- a) samoglasnici u zadnjem otvorenom slogu
- b) samoglasnici u zadnjem zatvorenom slogu.

a) u otvorenu slogu

Samoglasnici *a, *e, *i > *ə > -e: *lege »čitaj« > *lege* (gr. λέγε »reci«), ie. *mori »more« > lat. *mare* (stir. *muir*), ie. *h₂enti »ispred« > lat. *ante*, gr. ἀντί; za samoglasnike *o i *u malo je relevantnih primjera koji bi pokazali njihove odraze. Vjerojatno i *-o > *ə > -e, usp. 2. sg. pas. ipv. *legere*, gr. hom. λέγεο < *legeso (usp. i stind. sekundarni medijalni nastavak 2. sg. -sa). Iz primjera proizlazi da su odrazi kratkih samoglasnika u otvorenu slogu na kraju riječi *posve isti* kao i odrazi u srednjim

slogovima, samo što je u srednjim slogovima prijelazno *ə dalo i, a ne e kao u zadnjem slogu.⁶⁹

b) u zatvorenu slogu *-oC > -uC:

-os (arhajski n. sg. o-osnova) > -us (stlat. *Nouios Plautios* = klas. lat. *Nouius Plautius*, CIL I² 561);

-om (arhajski g. pl. konsonantskih i ak. sg. o-osnova) > -um;

-tor (3. sg. pasivnog prezenta) > -tur.

Na spomenicima 3. i 2. st. pr. Kr. -o- se još piše iza u, usp. *iniquom* (CIL I² 584, 117. pr. Kr.); Plaut ima *miluom* »sokola«, *coquom* »kuhara«, *aequos* »jednak, ravnopravan«.

*u ostaje očuvano, kao što pokazuje n. sg. u-osnova, -us (npr. *domus* »dom«).

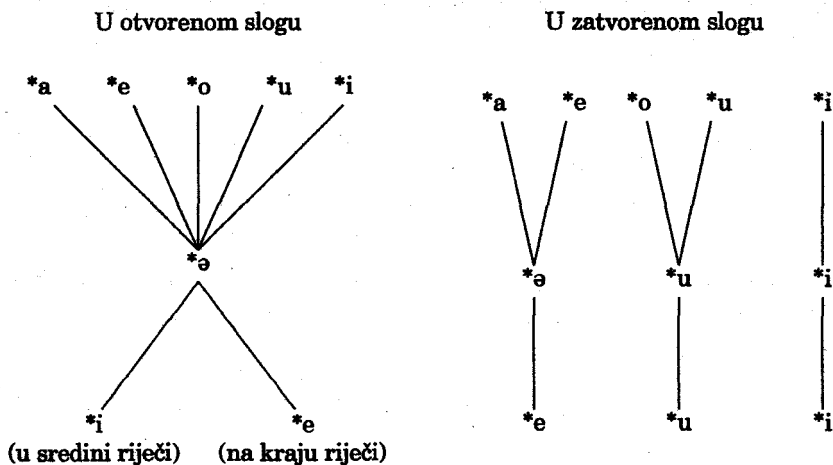
*-eC(C) i *-aC(C) vjerojatno su se stopili u *-əC(C), a *ə je poslije, kao i u srednjim slogovima, prešlo u e, usp. *haru-speks »vrač, prorok« > *haruspex*, *tibi(a)-can »svirač na fruli« > *tībīcen*, *aui-caps »ptičar« > *auceps*. Završno *-iC(C) ostaje očuvano, o čem svjedoči sufiks -ic- u imenicama *salix* »vrba«, *larix* »ariš«, *fornix* »svod«. Imenica *iowsdiks »sudac« > *iūdex* (usp. osk. *meddix* »sudac«) pokazuje da je i *i povremeno prelazilo u *ə > e u zatvorenu završnom slogu. Promjena *-im > *-em, koju neki lingvisti posebno navode,⁷⁰ možda je samo osobit slučaj te promjene, usp. *quem* »koga« < *k^wim (n. sg. *quis*), *autem* »pak« < *h₂ewtim (osk. *auti*). U klasičnom je latinskom, pod utjecajem padeža u kojima je -i- po pravilu očuvano, ak. jd. nekih i-osnova umjesto *-em postao -im (*febrim* »groznicu«, *sitim* »žed«).

Nakon navedenih promjena završno *-e- prešlo je u -i ispred dentala t i s: pralat. *legesi, *legeti > *leges, *leget (*apokopom*) > *legis* »čitaš«, *legit* »čita«.

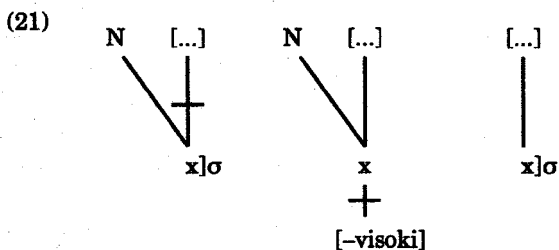
§66 Promjene kratkih samoglasnika u latinskome mogu se, na osnovi rečenoga, grafički prikazati ovako:

69 Neki lingvisti misle da pralat. *a < ie. *H ostaje očuvano u zadnjem otvorenom slogu (v. Sihler 1995, Schrijver 1991); to se mišljenje, međutim, zasniva samo na jednom donekle uvjerljivom primjeru, lat. *ita* »tako«, što se uspoređuje sa skr. *iti* »tako« i izvodi iz ie. *ith₂; međutim, u sanskrtu bi ie. *ith₂ dalo **ithi (usp. *h₃esth₂ »kost« > skr. *asthi*), a u latinskom je *ita* izvodivo i iz *itā, jer dugo *ā bi se pokratile po zakonu o jampskom kraćenju (§70), usp. av. *i9ā* »tako«. Pravi je odraz ie. *H u zadnjem otvorenom slogu možda očuvan u imperativima glagola poput lat. *adde* »dodaj« < *h₂ed-d^hh₁.

70 V. Meillet & Vendryès 1963: 214 i dalje, Sihler 1995.

Izraženo u formalizmu autosegmentalne fonologije (21), u otvorenu slogu samoglasnik je izgubio sva distinktivna obilježja, a u zatvorenu slogu promjene su zahvatile samo samoglasnike koji su sadržavali obilježje [-visoki]:

(N označuje jezgru sloga, *nukleus*)

Neki slučajevi slabljenja samoglasnika u srednjim i zadnjim slogovima izbrisani su naknadnim asimilacijama suglasnika, npr. *calamitas* »nesreća« (umjesto **calimitas), *anas*, *anatis* »patka« (umj. **anis, **anitis), *alacer* »živahan« umj. **alicer. Iz navedenih se primjera vidi da se ta asimilacija osobito često događala kada je između kratkih samoglasnika stajao sonant.

DVOGLASI U ZADNJEM SLOGU

§67 *-ey > -ī: d. sg. konsonantskih imenica ie. *-ey > lat. -ī (lat. *patrī* »ocu« = stind. *pitre* < *ph₂trey; u starolatinskom je dvoglas očuvan, usp. *Iunonei* »Junoni«, CIL I² 364, *sibei* (SC de Bacch.).

*-oy > *-əy > -ī; pisanje -ei za *-əy vidi se u *SC de Bacch. foederatei* »saveznici« > *foederatī*.

*-ay > *-əy > -ī: 1. sg. perfekta -ī < -ai < ie. *-h₂ey (falisk. *peparai* »rodio sam« = lat. *peperī*).

Za dvoglase s u kao drugim elementom teško je naći uvjerljive primjere (usp. Sihler 1995: 71).

APOKOPA

§68 U ne točno odredivim uvjetima,⁷¹ u pralatinском i ranom arhaiskom latinskom kratki samoglasnici ispadaju na kraju riječi; ie. *h₂epo »od« > gr. ἄπο, lat. *ap > ab, ie. *-nti, nastavak 3. l. pl. prezenta > lat. (u)nt, usp. stlat. *tremonti* (*Carmen Saliare*) > klas. lat. *tremunt* »drhću«, ie. *b^here »nosi« (imperativ) > lat. *fer* (gr. φέρε), ie. *welsi »hoćeš« > *welli > lat. *uel* »ili«. Pravilna je apokopa završnoga *-i u svim glagolskim nastavcima, a osobito je česta i u imenskim oblicima iza *r i *l, usp. *animal* »životinja« < *anamali, *calcar* »ostruga« < *kalkari.

DUGI SAMOGLASNICI

§69 I dugi samoglasnici pretrpjeli su značajne promjene tijekom pralatinskog i arhaiskog latinskog razdoblja. Te promjene, međutim, nisu bile tako dalekosežne kao promjene kratkih samoglasnika; dugi samoglasnici, naime, nisu ispadali, niti su mijenjali kakvoću. Njihove promjene mogu se svesti na *pokrate*, koje su se dogodile u različitim okolinama u različitim razdobljima.

JAMPSKO KRAĆENJE

§70 U djelima Plauta i Terencija zabilježena je glasovna promjena koja se naziva *jampskim kraćenjem*. Ta promjena zahvaća jampske metričke strukture, tj. riječi koje sadržavaju dijelove u kojima je prvi slog kratak, a drugi dug. U takvim riječima, drugi se slog pokraćuje; stoga u Plauta čitamo *homo* »čovjek« umjesto *homō*, *fero* »nosim« umjesto *ferō*, itd. Ta glasovna promjena očito nije zahvatila sve varijetete latinskoga jezika, odnosno sve društvene slojeve; u klasičnom latinskome njezini su rezultati uglavnom poništeni, što svjesnim arhaiziranjem učenoga jezika,

71 V. Rix 1996; autor vjeruje da se apokopa pravilno dogodila samo u onim oblicima koji u ie. nikada nisu bili naglašeni u paradigmi.

što analoškim ujednačavanjem paradigmi; jedino se u nekim morfološki izoliranim riječima mogu prepoznati tragovi njezina djelovanja, usp. *caue* »pazi!«, imp. od glagola *cauēre*, *duo* »dva« < *duō (skr. *d(u)vā*).

Nakon Plautova vremena svi su se dugi samoglasnici pokratili ispred suglasnika u zadnjem slogu riječi. U Plauta još čitamo *uxōr* »supruga«, *Bacchanāl* »Bakanalije« *arūt* »ore«, *scīt* »zna« i sl, spram klasičnoga *uxor*, *Bacchanal*, *arat*, *scit*, s kratkim samoglasnicima. Ta se promjena dogodila nakon otpadanja završnoga -*d*, jer je samoglasnik ostao dug u abl. sg. o-osnova, usp. stlat. *lupōd* »vuka« > klas. *lupō*. Jedinu iznimku tomu pravilu predstavlja suglasnik *s*, čija je artikulacija na kraju riječi bila vrlo slaba (u pjesništvu *s* ne sprječava eliziju samoglasnika), usp. *amās* (2. sg. prezenta) spram *amat*, *amant*.

§71 Kraćenje se također dogodilo u svim slogovima ispred nazala i okluziva, usp. *amantem*, *monentem* (ak. sg. participa prezenta) spram *amāre* »voljeti«, *monēre* »upozoravati«; pravilo je vjerojatno djelovalo vrlo rano: lat. *uentus* »vjetar« < *wēntos < ie. *weh₁- (usp. lit. *vėjas*, stind. *vātas*) ni u najstarijih pjesnika nema dugo *ē.

Dugo **-ā* pokratilo se prije otpadanja završnoga *d iza dugih samoglasnika (§23), usp. abl. jd. *stēllā* »zvijezde« < *stēllād, ali nakon prijelaska *e i *a u *ə u zadnjem slogu riječi (jer inače nominativ jednine imenica 1. deklinacije ne bi završavao na -*a*, već na ***-e* < **-ə*). To se kraćenje dogodilo vjerojatno pod utjecajem jampskih riječi, npr. *uiā »put«, *togā »toga«, gdje je ono pravilno.

UOCALIS ANTE UOCALEM CORRIPITUR

§72 Ovim pravilom objašnjava se kraćina samoglasnika u 1. sg. prez. *fleō* »plačem« spram infinitiva *flēre*, *moneō* spram *monēre*. U starolatinskom pravilo nije beziznimno; samoglasnici *ī* i *ū* često ostaju dugi, usp. *pīus* »pobožan«, *fūit* »bio je« (u Plauta), itd. I u tom slučaju vjerojatno se radi o različitom djelovanju glasovnih zakona u jeziku različitih društvenih slojeva.

DULJENJE SAMOGLASNIKA

§73 U latinskom je dolazilo do duljenja samoglasnika ispred:

- nazala i frikativa (*s* ili *f*): *consol > *cōnsul*, *infra > *īnfra*; vjerojatno je nazal isprva postao nazalnim frikativom ili nazalizacijom na samoglasniku, jer se na spomenicima 3. st. pr. Kr. često ne bilježi,

usp. *cosol*, *cesor* (CIL I² 8) umjesto *consul*, *censor*. Poslije je nazal ponovno uveden u ortoepiju.

- *s koje je nestalo ispred okluziva i *n (kompenzatorno duljenje):
 *pesdoh₂ »prdim« > *pēdō* (hrv. kajkavski *pezditi*), *cānus* < *kasnos
 »sijed« (pelignijski *kasnar* »starac«).

Na kraju riječi *-ons je u praitalskom prešlo u *oss, a potom u lat. u -ōs, usp. ak. pl. *lupōs* »vukove«, stsl. *vlbky*, gr. λύκουσ < ie. *w_lk^wons. U umbrijskom je *-ss prešlo u -f, usp. *vitluf* »telad«.

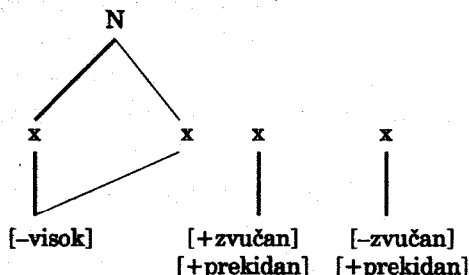
LACHMANNOV ZAKON

§74 Ovo još uvijek sporno glasovno pravilo⁷² formulirao je njemački filolog Karl Lachmann sredinom prošloga stoljeća. Prema njemu se samoglasnici u latinskom dulje ispred ie. zvučnih okluziva iza kojih slijedi još jedan (bezvučni) okluziv, usp. ie. *h₂eg'tos »vođen« > *āctus* (usp. gr. ἄγω), *ph₂gtos »utvrđen« > *pāctus* (usp. gr. πῆγνομι »učvršćujem«, skr. *pajras* »čvrst«), *tegtos »pokriven« > *tēctus* (usp. gr. τέγω); premda se najčešće ostvaruje u participima pasivnoga perfekta, duljenje se događa i u izvedenim glagolima tipa *āctitāre* »obavljati«, o čem svjedoči Gelije (*Noctes Atticae* 9. 6). Tako formulirano, pravilo ima dosta iznimaka, usp. *sedtos »posjednut« > *sessus* (umjesto **sēssus), *pessimus* »najgori« < *pedtṛpmos (umjesto **pēssimus), *strictus* < *strigtos (particip od *stringō* »stezati«, umjesto **strigtos).

Najvjerojatnije Lachmannov zakon valja formulirati na sljedeći način: ispred ie. zvučnoga i bezvučnog okluziva u pralatinskom su se produljili svi samoglasnici osim *i i možda *u (22); duljina u *uīsus* rezultat je analogije prema perfektu *uīdī* i participima u kojima je duljina očekivana (npr. *scrīptus*); na sličan način, duljina u *fūsus* (od *fundō* »liti«) može biti analoška prema *fūdī*, a duljina u *ēsus* (od *edō* »jesti«) prema *ēdī*. Djelovanje je analogije svakako olakšano postojanjem participa s morfološki neočekivanom duljinom; u *sessus* analogija nije djelovala jer glagol u pralatinskome nije imao perfekt s duljenjem, već reduplicirani perfekt *sed- > *sēd-* (§190). Pravilo je djelovalo kronološki nakon promjene *dt > *ss (§84), stoga nema duljenja u *pessimus*, *sessus* itd.

72 Za noviju diskusiju o Lachmannovu zakonu v. Strunk 1976, Pisani 1981, Collinge 1985, Drinka 1991, Baldi 1991, Sihler 1995.

(22)

U sinkronijskom poretku pravila (22) mora djelovati prije obezvučivanja zvučnoga okluziva ispred bezvučnoga (npr. ****scribtus** → *scriptus*).

Lachmannov zakon primjer je glasovnoga zakona koji djeluje na *dubinsku* fonološku strukturu, a ne na površinski rezultat fonoloških pravila. Zvučni se okluziv još u ie. prajeziku *izgovarao* bezvučno ispred bezvučnoga okluziva, jer je i u prajeziku zacijelo djelovala asimilacija po zvučnosti (*h₂eg'tos → *h₂ek'tos »tjeran«). Lachmannov zakon, međutim, nije djelovao na rezultat te asimilacije, već na dubinsku strukturu *h₂eg'tos > *agtos > *āctus*. Spornost Lachmannova zakona posljedica je neuviđanja toga mehanizma od strane velikog broja lingvista.

DUGI DIFTONZI

§75 Još u ie. prajeziku dugi su se diftonzi mogli pojaviti samo na kraju riječi, kao rezultat stapanja gramatičkih nastavaka na diftong i samoglasnika osnove. Najobičniji su ovi slučajevi:

ie. *-o- (tematski samoglasnik) + *-ey (nastavak za d. sg.) = *-ōy > lat. -ō (d. sg. tematskih imenica), usp. gr. -φ, skr. -āy-a; završno -oi možda je očuvano na *Fibuli Praenestini* (Numasioi = klas. lat. Numeriō) i »Duenosovu natpisu« (*Duenoi* = klas. lat. bonō).

ie. *-o- + *-eys ili *-oys (nastavak za inst. sg.) = *-ōys > lat. -eis > -īs (d. i abl. pl. tematskih imenica),⁷³ usp. stind. -aiš.

ie. *-eh₂- > *-ā- + -ey (nastavak za d. sg.) > *-āy > lat. -ae.

Dugi dvoglasi pojavljivali su se u ie. prajeziku i u nekoliko jednosložnih imenica poput *dyēws »nebo« > gr. Ζεύς, skr. *dyauš*, lat. *Iu-ppiter*, ie. *gʷōws »govedo« > gr. βούς, latv. *gōvs* (lat. *bōs* posuđenica je iz nekoga oskičko-umbrijskog dijalekta).

⁷³ Na Natpisu iz Lavinija očuvano je -ois (*qurois*), no to bi mogao biti i grčki gramatički oblik u latinskome tekstu.

NAGLASAK

§76 Indoeuropski je prajezik imao *tonski* naglasak, što znači da je jedan slog u riječi bio osobito istaknut povišenim tonom. Indoeuropski je naglasak bio *slobodan*, što znači da je bilo koji slog u riječi mogao nositi ton, usp. ie. *yugo'm »jaram« > ved. *yugám*, gr. ζυγόν, ie. *ne'wos »nov« > ved. *návas*, gr. νέος. Slobodni tonski naglasak očuvan je u vedskom, a sa značajnim izmjenama i u grčkom i baltoslavenskome; u grčkom je sloboda položaja naglasaka ograničena, utoliko što ton u mora stajati na jednom od posljednja tri sloga u riječi.⁷⁴ U baltoslavenskome napušten ie. princip prema kojemu jedna riječ mora imati samo jedan naglasak (ton); takvo stanje, u kojem riječ može sadržavati nekoliko intoniranih slogova, može se pripisati baltoslavenskom prajeziku, a u latvijskom i u nekim žemajskim litavskim dijalektima očuvano je do danas. Ostali su ie. jezici razvili *dinamički* naglasak, tj. u njima je jedan slog u riječi osobito istaknut silinom izgovora. U zapadnoindoeuropskim jezicima (italski, keltski i germanski) naglasak se povukao na prvi slog riječi.⁷⁵ Ta se glasovna promjena smatra uzrokom sinkope, ispadanja samoglasnika, što je česta pojava u svim zapadnoindoeuropskim jezicima, a osobito u italiskima (v. §61).

Francuska lingvistička škola (npr. Meillet 1966) smatra da je klasični latinski naglasak bio tonski kao u grčkom, a da se dinamički naglasak razvio tek u vulgarnolatinskome. To se mišljenje zasniva ponajviše na gramatičkoj terminologiji kojom su se u opisu latinskog naglasaka služili antički filolozi (npr. Varon i Nigidije Figul), te na tradicionalnim pravilima skandiranja klasičnih latinskih stihova u kojima položaj naglasaka ne igra ulogu.

U tijeku pretpovijesti latinskoga dogodilo se još jedno pomicanje naglasaka s prvoga sloga u riječi na predzadnji ili pretpredzadnji, u skladu sa sljedećim pravilom: naglasak stoji na predzadnjem slogu u riječi ukoliko je taj dug, a ukoliko je kratak, naglasak stoji na slogu prije predzadnjega, usp. *le'gitis* »čitajte« prema *legē'tis* »čitat ćete«. Taj proces nije u potpunosti završen u povijesno doba; antički filolozi poučavaju nas da se

74 Točna je formulacija pravila o ograničenju mogućih položaja grčkog naglasaka, prema Romanu Jakobsonu, ova: razmak između posljednje i naglašene *more* (polovice trajanja dugog samoglasnika) ne smije biti veći od jednog sloga; kod glagola, koji imaju *recesivnu akcentuaciju*, naglasak u grčkom mora stajati što je moguće bliže početku riječi, a da upravo izrečeno pravilo ne bude prekršeno.

75 U germanskome je zbog djelovanja Vernerova zakona (§24) još očuvan trag indoeuropskoga slobodnog naglasaka. U britskoj grani keltskoga, za razliku od goidelske grane, naglasak u povijesno doba nije na prvom slogu, no za prakeltski se ipak obično rekonstruira stanje podudarno staroirskom, koji ima obavezno naglašen prvi slog u riječi.

čtetverosložne riječi *facilius, capitibus, reficerent* u Plauta i Terencija izgovaraju s naglaskom na prvom slogu.

Iznimke tome pravilu su malobrojne i većinom prividne; naprimjer, enklitike u latinskom čine *fonetsku riječ* zajedno s naglašenom riječi iza koje stoje, te u naglašenoj riječi naglasak dolazi na zadnji slog, neposredno ispred klitike, u skladu s gore izrečenim pravilom: *a'rma uiru'm-que* »oružje i čovjeka«.

§77 Pomicanje se naglasaka u pralatinom i starolatinom vjerojatno odvijalo u dvije faze. Prvo je u trosložnim riječima naglasak prešao s prvoga sloga na drugi, ukoliko je taj bio dug: **le'gētes > *legē'tes > *legē'tis*. Potom je analoški naglasak u čtetverosložnim riječima, kojih je u jeziku bilo znatno manje, pomaknut za dva sloga unaprijed, ukoliko je ciljani predzadnji slog bio dug, a za jedan, ukoliko je predzadnji slog bio kratak; to se moralo dogoditi nakon djelovanja Exonova zakona (§61), koji je eliminirao drugi slog u većini čtetverosložnih riječi (**k'w'ink'ede-kem > *qu'ndekem > qu'ndecim* »petnaest«).

POKUŠAJ KRONOLOGIJE GLASOVNIH PROMJENA

§78 Za određen broj do sada navedenih glasovnih promjena moguće je utvrditi *relativnu kronologiju*, odnosno pokazati kojim su se redosljedom dogodile; arhaiski spomenici latinskoga omogućuju nam da za neke promjene utvrdimo i *apsolutnu kronologiju*, tj. kada su se dogodile. Međutim, u velikom broju slučajeva takve datacije mogu biti samo približno točne.

1) Praitalske promjene (između raspada ie. prajezika i razdvajanja praitalskoga na oskičko-umbrijski i latinsko-faliskički):

- a) ie. **ew > *ow* ispred samoglasnika, §57
- b) asimilacija labiovelara (4)
- c) prijelaz ie. aspiriranih okluziva u frikative, §24
- d) praital. **p- > *f-* na početku riječi, §24
- e) zamjena ie. tonskog naglasaka dinamičkim i njegova retrakcija na prvi slog riječi, §76
- f) ?ozvučivanje ie. bezvučnih okluziva na kraju riječi, §32
- g) razvitak slogovnih sonanata ispred laringala, §54
- h) gubitak laringala (10)
- i) razvitak slogovnih sonanata (16)
- j) Exonov zakon §61
- k) ie. **tl > *kl*, §31

- 2) Pralatinske promjene (dovršene prije najstarijih spomenika):
  - a) Thurneysenov zakon, §30
  - b) ?Lachmannov zakon, §74
  - c) razvitak praitalskih frikativa u okluzive u sredini riječi, §24
  - d) promjene ie. *y iza suglasnika (13, 14)
- 3) Promjene arhajskog razdoblja (od oko 650. do otprilike 350. pr. Kr.):
  - a) početak slabljenja samoglasnika u nenaglašenim slogovima, §62
  - b) *e > i ispred velarnog nazala (20)
  - c) apokopa (usp. *tremonti* u *Carmen Saliare* > *tremunt*), §68
  - d) eu > ou (usp. *Leucesie* u *Carmen Saliare*), §64
  - e) -ois > is (usp. *Qurois* na Natpisu iz Lavinija), §64
  - f) Cue > Cuo, §63
  - g) pomicanje naglaska na dugi drugi slog trosložnih riječi, §76
  - h) du- > b- (oko 400.) (12)
  - i) -ros > -er (usp. *sakros* na Natpisu s Foruma), §61.
- 4) Ostale starolatinske promjene:
  - a) rotacizam (oko 350. pr. Kr.), §34
  - b) analoško ujednačivanje mjesta naglaska, §76
  - c) prijelaz kratkih samoglasnika u e ispred r (19)
  - d) jampsko kraćenje, §70
  - e) oi > ū, §64
  - f) -oC > -uC (3. st. pr. Kr.) §65b
  - g) ou > ū (početkom 2. st.), §64
  - h) ei > ī (sredinom 2. st.), §64
  - i) o > u ispred l-pinguis, §62E
  - j) uo- > ue- ispred koronalnih suglasnika, §39
  - k) gn- > n- (oko 150.), §23
  - l) ae > ē (krajem 1. st. pr. Kr.)

Kao što se iz ovdje predložene kronologije vidi, najmanje je točno odredivih glasovnih promjena koje su se dogodile u pralatinskom razdoblju. Iz toga je moguće izvesti jedan od ova dva zaključka: a) između raspada praitalskoga i prvih latinskih spomenika proteklo je razmjerno malo vremena, ili b) od raspada praitalskoga do početaka svoje pismene predaje latinski se neobično malo mijenjao.

FONOTAKTIKA

§79 Fonotaktika nekoga jezika sastoji se od niza pravila raspodjele segmenata unutar većih jezičnih jedinica — slogova, morfema i riječi. Zadaća je poredbenopovijesne fonotaktike da odredi fonotaktička pravila koja su vrijedila u prajeziku, te da utvrdi promjene fonotaktičkih pravila koje su se dogodile u jezicima-potomcima.

FONOLOŠKA PRAVILA U IE. PRAJEZIKU

BARTHOLOMAEOV ZAKON

§80 Bartholomaeov zakon najbolje je očuvan u indoiranskim jezicima, gdje djeluje kao sinkronijsko pravilo. To pravilo može se formulirati na sljedeći način: ako se aspirirani okluziv nađe ispred neaspiriranoga, aspiracija se premješta na drugi okluziv u nizu; skr. pasivni particip glagola *budh-* »buditi« tvori se dodavanjem sufiksa *-ta* (usp. *bhṛta-* »nošen« od glagola *bhṛ-* »nositi«); zbog djelovanja Bartholomaeova zakona, taj oblik glasi *buddha-* »probuđen« (umjesto ***budhta-*). Na sličan način, od glagola *labh-* »uzeti« pasivni particip glasi *labdha-*, a od *vah-* »voziti« *vodha-* < **vagdha-*. Tragovi djelovanja Bartholomaeova zakona očuvani su i u grčkom i germanskom, usp. gr. κύθος »vulva« = got. *huzd* »skrovište« ie. < **kud^hto-* (**kudd^ho-*, usp. gr. κεύθω »sakrivam«).

U latinskome je Bartholomaeov zakon ostavio malo traga. Djelovanjem toga zakona u ie. prajeziku — možda i u nekom od razdoblja pralatinскоga — nastale su dvije varijante sufiksa istoga značenja, *-culo-* < **-tlo-* i *-bulo-* < **-d^hlo-*. Varijanta **-d^hlom* stajala je isprva iza korijena neaspirirani okluziv (*fībula* < **d^hig^hd^hlo-*, usp. *fingō* »oblikovati«), a varijanta **-tlo-* iza svih ostalih glasova (usp. **peh₃-tlo-* »vrč« > *pōculum*. Prestankom djelovanja Bartholomaeova zakona varijanta **-d^hlo-* proširila se i u drugim okolinama, usp. **peh₂d^hlo-* > lat. *pābulum* »krma«.

Možda je slično objašnjenje moguće i za varijante sufiksa *-d^hli- > -bili- (npr. *nōbilis* »plemenit«) i *-tli- > -tili- (npr. *aquātīlis* »koji pripada vodi«).

SIEVERSOV I LINDEMANOV ZAKON

§81 Sieversov zakon⁷⁶ uočen je na vedskoj jezičnoj građi, a iznenađujuće potvrde toga zakona otkrivene su u gotskome. U Rg-vedi, primjerice, dativ množine -*bhyas* u velikom broju slučajeva mora se iza dugog samoglasnika (V:) ili kratkoga samoglasnika i suglasnika (VC) čitati kao -*bhias*; budući da je vedska metrika zasnovana na izosilabizmu (jednakom broju slogova u svakom stihu) takvi slučajevi lako se prepoznaju, i omogućuju nam da formuliramo pravilo prema kojemu se Cy ostvaruje kao Ciy iza (u indoeuropskome) zatvorena sloga. Da je to fonološko pravilo naslijeđeno iz indoeuropskoga, pokazuje gotski. U tom jeziku se prezentski sufiks *-ye- ostvaruje kao *ei* iza dugoga vokala i dva konsonanta, a kao *ji* iza kratkoga vokala i jednoga konsonanta, usp. *sōkeip* »tražite« spram *lagjip* »ležite«. Na sličan se način i *w ostvarivalo kao *uw iza zatvorena sloga.

Neki lingvisti vidjeli su tragove djelovanja Sieversova zakona u latinskom u raspodjeli glagola tvorenih sufiksom *-ye-/yo- u trećoj i četvrtoj konjugaciji; *capis* »hvataš« (infinitiv *capere*) bi se pravilno izvodilo iz *kapyeti, a *sentīs* »osjećaš« (infinitiv *sentire*) iz *sentiyeti na osnovi Sieversova zakona. Međutim, iznimaka je previše da bi takvo objašnjenje bilo prihvatljivo (usp. *uenīs* »dolaziš« < *g^wmyeti).⁷⁷

S druge strane, pravilni latinski dvosložni odraz ie. glasovnih nizova *CyV (usp. *medius* »srednji« < *med^{hy}os, skr. *madhyas*) izgleda kao poopćenje jedne od dviju varijanti predviđenih Sieversovim zakonom.

Norveški lingvist Frederik Otto Lindeman utvrdio je da je u ie. prajeziku alternacija između *y i *iy, odnosno *w i *uw na početku riječi postojala samo u jednosložnim riječima, usp. *k'wōn »pas« > skr. *śvā*, *k'uwōn > gr. *κύων*, *dyēw- »nebo, bog neba« > lat. *Iu-ppiter*, *diyēw- > lat. *diū*

76 Neki lingvisti govore o Sievers-Edgertonovu zakonu, vjerujući da je alternacija analogna smjeni između *y i *iy i *w i *uw (Sieversov zakon) postojala i između drugih sonanata (»Edgertonov zakon«); prema toj pretpostavci, u ie. prajeziku iza otvorenoga sloga pojavljivali su se oblici *Cp, *Cl, *Cr, *Cp, a iza zatvorenoga *Cpn, *Cl, *Cr i *Cpnm. Međutim, to je netočno, jer su analize vedskoga teksta za koje se mislilo da ukazuju na takve alternacije površne ili pogrešne (v. Sihler 1969); drugim riječima, Edgertonova zakona nema, jer nema ni pravilnosti koju bi on trebao opisivati.

77 V. Collinge 1985: 283.

»danju«. To se ograničenje Sieversova zakona katkad naziva Lindemanovim zakonom.

DISIMILACIJA LATERALA

§82 U latinskome se dva laterala disimiliraju ukoliko na melodijskoj razini prikaza jedan stoji neposredno ispred drugoga. Pridjevski sufixi *-ālis* pojavljuju se kao *-āris* ukoliko korijen sadržava *l* (koje nije od sufixa odvojeno glasom *r* na melodijskoj razini prikaza):

nāuis »brod«: *nāuālis* »pomorski«

sepulchrum »grob«: *sepulchrālis* »grobni«

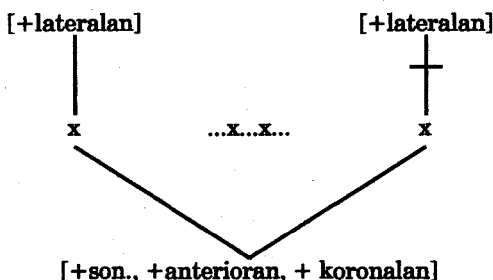
causa »uzrok«: *causālis* »uzročan«

sōl »sunce«: *sōlāris* »sunčani«

mīles »vojnik«: *mīlitāris* »vojni«

rēgula »pravilo«: *rēgulāris* »pravilan«

Ovo se fonološko pravilo u latinskome može autosegmentalno prikazati na sljedeći način:

Ukoliko se u istoj riječi pojavljuju dva laterala, ali ne neposredno jedan do drugoga na melodijskoj razini prikaza (kao na gornjoj shemi), pravilo ne djeluje, o čemu svjedoči izostanak disimilacije u *sepulchrālis* i *flōrālis* (od *flōs*, *flōris* »cvijet«). Disimilacija se ne događa samo u sufixu *-ālis*, o čemu svjedoči lat. *sepulchrum* »grobница« < *sepelitlom, već je posve pravilan fonološki proces.

Ovo latinsko pravilo moglo bi biti indoeuropskoga postanja. Premda u drugim ie. jezicima ne djeluje,⁷⁸ njegovim djelovanjem u prajeziku mogle bi se objasniti sufixalne dublete *-tlo-/-tro- za oruđa i *-ter-/-tel- za vršioća radnje: varijante *-tlo- (lat. *-culo-*, lit. *-klas*) i *-tel (stsl. *-telb*,

78 Usp. gr. ἀλλήλων, stir. *alaile* »jedan drugoga, uzajamno«, s dva laterala.

het. *-talla*) pojavljivale su se u ie. prajeziku u slučaju kada korijen riječi nije sadržavao *l; ukoliko je u korijenu stajalo *l, sufiksarno se *l disimiliralo u *r, te su se upotrebljavale varijante *-tro- (gr. -τρον, skr. *-tram*) i *-ter (gr. -τηρ, skr. *-tā*). Poslije se zacijelo u pojedinim jezicima poopćila upotreba jedne od navedenih dviju sufiksarnih varijanti.

STANGOV ZAKON

§83 Norveškom lingvistu Christianu Stangu pripisuje se otkriće jednoga fonološkog pravila koje je djelovalo na kraju riječi u ie. prajeziku: laringali, *y i *w ispadali su ispred nazala, uz kompenzatorno duljenje prethodnoga samoglasnika; ie. *w_lh₂neh₂m »vunu« (ak. jd.) > *w_lh₂nah₂m > *w_lh₂nām > lat. *lānam*, ie. *dyewm »nebo« (ak. jd.) > dyēm > lat. *diem* »dan«, ie. *g^wowm »govedo« > *g^wōm > skr. *gām* (lat. *bouem* je analogijom dobiven oblik).

OSTALA FONOLOŠKA PRAVILA U IE. PRAJEZIKU

§4 Ukoliko su se na granici morfema u dodiru našla dva dentalna okluziva, u prajeziku je između njih umetnuto *s, usp. ie. *wid-to-s »viđen« → *witstos > lat. *uīsus*, gr. ιστός, skr. *vittas*, stsl. *věstъ*, got. *-wiss*, stir. *fess*; kao što se iz primjera vidi, u latinskom se dentalni okluzivi asimiliraju umetnutomu frikativu, kao i u drugim zapadnoindoeuropskim jezicima (keltski, germanski). Indoeuropski prajezik nije imao udvojenih suglasnika (geminata), a u latinskom su oni nastali pojednostavljivanjem suglasničkih skupina i posuđivanjem iz neindoeuropskih jezika.

§85 Ukoliko se u ie. prajeziku na početku sloga guturalni okluziv našao ispred dentalnoga, dentalni okluziv prelazio je u interdentalni frikativ (/p/, /ð/, eventualno i /ð^h/); budući da su uvjeti pojavljivanja tih segmenata u prajeziku predvidivi na osnovi upravo formuliranoga pravila, oni u indoeuropskome nisu bili fonološki relevantni.

Ie. *g^wh^dh_i — → *g^wh^ðh_i »trulež, propadanje« > lat. *situs* »nečistoća«, gr. φθίσις, skr. *kṣiti-*;

Ie. *h₂rktos »medvjed« → *h₂r^kh₂pos > lat. *ursus*, het. *hartagga*, gr. ἄρκτος, skr. *r^kṣas*.

Ie. *g^hd^hōm »zemlja« → *g^hð^hōm > lat. *humus* (gr. χθών, skr. *kṣām*).

Ie. *tek't- »tesati« → *tek^p- > lat. *texō*, gr. τεκταίνω, skr. *takṣ-*.

Ako se iz prethodnih primjera želi izvesti pravilo o odrazu ie. interdentalnih frikativa u latinskome, najjednostavnijom se čini pretpostavka da se oni odražavaju kao *s*, uz dodatne promjene: **ks-* > *s-* (*ksitos > *situs*), **rks-* > *rs-* (*orksos > *ursus*), **hs-* > *h-* (*hsomos > *humus*).

§86 Ukoliko je u ie. prajeziku laringal stajao ispred konsonanta, u položaju koji nije bio dopušten slogovnom strukturom (v. §91), konsonant i laringal zamjenjivali su mjesta (to je tzv. »laringalna metateza«): ie. **ph₂wr-* (osnova kosih padeža imenice *peh₂wr »vatra«) → **puh₂r-* > gr. πῦρ, umbr. *pir*, toh. B *pūwar*; ie. **sh₂wl-* (osnova kosih padeža imenice *seh₂wōl »sunce«) → **suh₂l-* > skr. *sūryas*; ie. **d^heh₁i-* »sisati« (usp. skr. *dhayati*, lat. *fēlāre*), particip **d^hh₁i-to-* → **d^hih₁to-* > skr. *dhītas* (usp. i lat. *filius* »sin« < **d^hih₁-l-*); ie. **peh₃-i-* »piti« > stprus. *poieiti* »pije«, gr. (eol.) πίνω, u prijevornoj praznini **ph₃i-* → **pih₃-* (usp. gr. πίνω, stsl. *piti*).

OGRAIČENJA U STRUKTURI MORFEMA

§87 Morfemi se u ie. prajeziku mogu podijeliti na:

- korijene, koji nose osnovno (leksičko) značenje riječi (ie. **b^her-* »nositi« > lat. *fer-*;
- sufikse,⁷⁹ koji se u riječi dodaju korijenima i imaju samo jednu gramatičku funkciju; sufiksa u riječi može biti nekoliko (ie. **-e-*, sufiks za konjunktiv > lat. *-e-*, sufiks za futur glagola 3. i 4. konjugacije).
- nastavke, koji se u riječi nalaze iza sufiksa i mogu imati više gramatičkih funkcija; nastavak u riječi može biti samo jedan (ie. **-s* »nominativ jednine živoga roda« > lat. *-s*).
- čestice, koje obično predstavljaju samostalne riječi s gramatičkom funkcijom, npr. prijedlozi (*eni »u« > lat. *in*) i veznici (**-k^we* »i« > lat. *-que*, gr. *-τε*, skr. *-ca*).

§88 Indoeuropski morfemi gotovo su beziznimno bili jednosložni. Korijeni su obavezno počinjali i završavali suglasnikom, no to ograničenje nije vrijedilo za ostale vrste morfema. Moguće strukture korijena u indoeuropskom su:

⁷⁹ U ie. prajeziku postojao je i jedan infiks, **-n-*, koji je služio za tvorbu prezentske osnove glagola.

CVC (*b^her- »nositi«, lat. *ferō*)

CCVC (*b^hreg'- »lomiti«, lat. perf. *frēgī*)

CVCC (*k'ens- »cijeniti«, lat. *censeō*)

CCVCC (*h₁lewd^h- »slobodan«, lat. *liber*)

Svim tim strukturama moguće je dodati početno *s- koje je pod nekim ne točno odredivim uvjetima moglo i nestati (tzv. *s-mobile*). Tako je korijen *teg- »pokrivati« posvjedočen sa i bez početnoga *s-, usp. lat. *toga*, gr. τέγος i στέγος »krov«, skr. *sthagayati* »pokriva«.

§89 U latinskome je zbog vokalizacije slogovnih sonanata, fonologizacije epentetskoga samoglasnika *a i drugih promjena povećan broj mogućih struktura korijena, premda je većina latinskih korijena također jedno-složna.

U indoeuropskom prajeziku korijen nije mogao početi sonantom *r,⁸⁰ o tome svjedoče grčki, hetitski i armenski, u kojima to ograničenje vrijedi i u povijesno doba. U grčkom sve riječi koje u drugim indoeuropskim jezicima počinju s r imaju protetski samoglasnik koji potječe od ie. laringala (v. §37).

§90 Unutar korijena u indoeuropskom prajeziku nisu bile dopuštene sve kombinacije okluziva. Moguće su kombinacije:

bezvučni + bezvučni (*tep- »toplo«, lat. *tepeō*);

bezvučni + zvučni (*ped- »stopalo«, lat. *pēs, pedis*);

zvučni + bezvučni (*deyk'- »pokazati«, lat. *dīcō*);

aspirirani + zvučni (*b^hewg- »bježati«, lat. *fugiō*);

zvučni + aspirirani (*dng^hu- »jezik«, lat. *lingua*);

aspirirani + aspirirani (*b^heyd^h- »vjerovati« > lat. *fidō*).

Nemoguće su, dakle, bile kombinacije aspiriranih i bezvučnih okluziva, te kombinacija dvaju zvučnih okluziva. Također, nemoguće su bile kombinacije dvaju *homorganih* okluziva (okluziva tvorenih na istom mjestu u usnoj šupljini), tj. nema korijena tipa *kek-, *pep-, *prep-, *perp- itd. Za ostale konsonante i sonante to pravilo ne vrijedi, usp. ie. *ses- »spavati«, ved. *sasti* = het. *šešzi* »spava«.

Kompleksnim promjenama aspiriranih okluziva u latinskome su uklonjena indoeuropska ograničenja u strukturi korijena; međutim, korijeni s dva zvučna okluziva (npr. *gaud-* od *gaudeō* »radovati se«) još uvijek su

80 O tom ograničenju v. Matasović 1992.

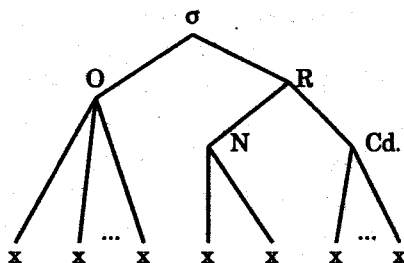
rijetki u jeziku, dok korijeni s homorganim okluzivima (*caec-* od *caecus* »slijep«) potječu uglavnom iz pučkoga govora. Za većinu riječi čiji korijeni proturječe indoeuropskim ograničenjima može se pokazati da su posuđenice, npr. *cibus* »hrana« ili *focus* »ognjište«.

U grčkom i indoiranskom je neovisno uvedeno pravilo prema kojemu su nedopušteni korijeni s dvama aspiriranim okluzivima; u takvim se slučajevima prvi aspirirani okluziv deaspirira, usp. gr. θρίξ »vlat«, gen. τριχός < *d^hriǵ^hos, gr. πέφυκα, skr. *babhūva* < *b^heb^huh₂e, perfekt od glagola *b^huh₂- »biti« (gr. φύω, skr. *bhavāmi*), gr. πείθω »uvjeravam« (< *b^heyd^hoh₂, usp. lat. *fidēs* »vjera«). To se pravilo naziva *Grassmannovim zakonom*.

Za razliku od imenskih i glagolskih korijena, zamjениčki korijeni mogli su imati i jednostavniju strukturu, npr. *CV (zamjениčka osnova *to- u lat. *is-te*), ili čak *V (osnova *e-/*i- u lat. *is*, *ea*, *id*, skr. *ayam*, *iyam*, *idam*). Za razliku od imenskih i glagolskih korijena, zamjениčki korijeni nisu morali počinjati ni završavati suglasnikom.

SLOG

§91 Slog (σ) se sastoji od dva osnovna elementa: pristupa (eng. *onset*, O) i rime (eng. *rime* R); rima se pak sastoji od jezgre (eng. *nucleus*, N) i kode (eng. *coda*, Cd.). Svakom od tih elemenata može u nekom jeziku biti pridružen jedan ili više segmenata. Slogovi bez kode nazivaju se *otvorenim* slogovima. Shematski se odnos elemenata sloga može prikazati stablom:

U indoeuropskom prajeziku slogovna je struktura bila vrlo složena;⁸¹ slogovi su mogli imati jedan ili dva suglasnika u pristupu, jedan ili dva samoglasnika u jezgri, i najviše jedan suglasnik u kodi. U jezgri su se osim samoglasnika mogli pojavljivati i sonanti *r, *l, *m, *n, *y i *w, koji

81 O slogovnoj strukturi ie. prajezika v. Matasović 1996c.

su u tom slučaju bili u slogotvornom položaju. U pristupu nisu bile dopuštene sve kombinacije suglasnika: nemogući su bili pristupi s dva okluziva, te pristupi s dva sonanta (osim *wr-, *wl- i eventualno *mr- i *ml-). Osim tih pravila, *s se u indoeuropskom moglo pojavljivati kao osobit *izvanslogovni* element; naime, *s se mogao pojavljivati na bilo kojem mjestu u inače pravilnoj strukturi sloga, osim u jezgri.

Latinski je prilično dobro očuvao indoeuropska ograničenja u strukturi sloga, i pridodao im neka nova:

1) u latinskom nisu dopušteni pristupi s dva sonanta (nema pristupa tipa **mr, **ml, **mn, **mw, **wl, **wr, **wm, **wn, itd.)

2) u latinskom nema pristupa s dva okluziva (**kt, **pt, **tt, **tp, **kp, **kk itd.).

3) jedini dvokonsonantski pristupi u latinskom imaju okluzive i f kao prvi segment (u sljedećim primjerima pristupi su potcrtani), a sonante (osim m) kao drugi: usp. *fran-gō* »lomim«, *flumen* »rijeka«, *glīs* »puh«, *claudō* »zatvaram«, *pluit* »kiši«, *premō* »pritišćem«, *exemplum* »primjer«, *gnōscō* »doznajem«, *trēs* »tri«, *uentris* »trbuha« (g. sg.). Nakon promjene gn- > n- (§23) jedini dopušteni sonanti u dvokonsonantskom pristupu ostali su likvide l i r.

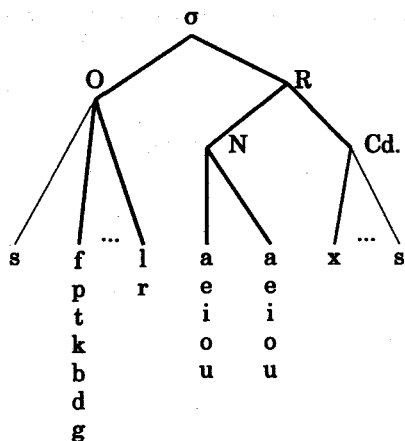
Starolatinsko pjesništvo potvrđuje da u konsonantskim skupinama koje se sastoje od okluziva i r ili l (*muta cum liquida*) oba segmenta stoje u pristupu sloga. Oblik kao *patris* (g. sg. od *pater* »otac«) kod Plauta se uvijek silabificira kao *pa-tris*, nikada kao *pat-ris*, što je u kasnijem pjesništvu dopušteno (pod utjecajem grčke metrike). S druge strane, ispred *muta cum liquida*, te ispred s i okluziva, samoglasnici u sredini riječi slabe kao u *zatuorenu* slogu, usp. *integre* »neiskvareno« < *ṛ-tag-, *incestus* »nečist« prema *castus* »čist« (da su slogovi otvoreni, oblici bi glasili *intigre, *incistus, usp. §62. To pokazuje da je u doba slabljenja samoglasnika u srednjim slogovima vrijedilo drukčije pravilo silabifikacije, prema kojem je u sredini riječi izbjegavan dvokonsonantski pristup.

4) Kao i u indoeuropskom, i u latinskom s može iznimno biti izvanslogovno; u latinskom s se može pridodati kao prvi element bilo kojem pristupu koji počinje bezvučnim okluzivom, usp. *stringō* »stežem«, *ek-stra* (*extra*) »izvan«, *scribō* »pišem«, *sprēuī* »prezreo sam«, *splendeō* »sjajim«, itd.

5) u latinskom sonanti ne mogu stajati u jezgri sloga (nema slogovnih sonanata).

6) u latinskom su moguće samo monokonsonantske kode (kode koje sadržavaju jedan suglasnik); jedina iznimka je suglasnik s, koji može biti drugim segmentom kode (npr. *uōk-s*, *uōx* »glas«).

Dopuštene strukture sloga u latinskome mogu se prikazati *slogovnim templatom* na sljedeći način:

U odnosu prema strukturi sloga pretpostavljenoj za indoeuropski prajezik, struktura je sloga u latinskom bitno pojednostavljena. To pojednostavljenje slogovne strukture u latinskom rezultat je ponajprije glasovnih promjena koje su iz jezika eliminirale velik broj konsonantskih skupina. Većina se tih promjena dogodila u arhajskom latinskom razdoblju; ostali italjski jezici imaju složeniju slogovnu strukturu.

PRIJEVOJ

§92 Morfološki uvjetovane smjene (alternacije) samoglasnika unutar indoeuropskih morfema nazivamo *prijevojem*. Prijevojem se mogu smjenjivati svi indoeuropski samoglasnici, tj. *e, *o, *ē i *ō; odsutnost samoglasnika u morfemu (tzv. »prievojna praznina«) također je jedna od prijevojnih alternacija. Prijevojne smjene samoglasnika morfološki su uvjetovane, što znači da za određivanje samoglasnika koji će se pojaviti u određenom morfemu nije dovoljno poznavati fonološku okolinu i fonološka pravila ie. prajezika, već je potrebna i informacija o morfološkoj funkciji dotičnoga morfema. Naprimjer, ie. morfem *b^her- »nositi« pojavit će se sa samoglasnikom *e u indikativu prezenta (*b^her-o-h₂ »nosim«), sa samoglasnikom *o u kauzativu (*b^hor-ey-oh₂ »činim da tko ili što nosi«), a bez samoglasnika u apstraktnoj imenici koja označuje radnju, *nomen actionis* (*b^hrtis »nošenje«). U svakoj od dotičnih morfoloških kategorija moguće je *predvidjeti* koji će se samoglasnik pojaviti u korijenskom morfemu, ali ne na osnovi čisto fonoloških pravila, formuliranih na temelju glasovnih okolina dotičnih samoglasnika, već na osnovi pravila koja uključuju morfološke informacije. U temeljnim gramatičkim kategorijama samoglasnik je obično *e, dok se u izvedenim

kategorijama pojavljuju *o, dugi samoglasnici i odsutnost samoglasnika.⁸² Prijevojna pravila imaju dakle ovakav oblik:

$$*e \rightarrow *ø / x\_x_{\text{korijen}} \text{ } *ti\text{--}_{\text{nomen actionis}}$$

tj. *e prelazi u *ø u korijenu ispred sufiksa *-ti- za tvorbu imenice koja označuje radnju.

§93 Premda su prijevojne promjene uvjetovane morfološki, one su u ie. prajeziku imale čisto fonološke posljedice, budući da je duljenje samoglasnika ili njegovo ispadanje dovodilo do izmjene slogovne strukture riječi. Te ćemo promjene uočiti na sljedećim primjerima prijevojnih alternacija, od kojih je većina svoj odraz našla i u latinskome.

A) prijevoj u morfemima s dva okluziva (CVC)

punina *e:

*tegeh₂ »pokrivam« > lat. *tegō* (gr. τέγω).

*pedm »stopalo« (ak. sg.) > lat. *pedem* (stind. *padam*)

punina *o:

*togeh₂ »pokrivalo« > lat. *toga*

*podes »stopala« (g. sg.) > gr. ποδός, (lat. *pedis*).

praznina:

*epi-pdeh₂i »pred nogama« > gr. ἐπίβδαι »uoči«

duljina *ō:

*pōds »stopalo« > dor. πώς.

Morfemi s dva okluziva rijetko imaju prazninu u ie. prajeziku, osobito u prvom slogu riječi; to je zbog toga što u ie. nisu bili dopušteni pristupi s dvama okluzivima (§91). Umjesto praznine ti morfemi obično imaju »epentetski« samoglasnik *a, usp. gr. πίτνημι »proširujem« < *patneh₂-mi (lat. *pandō*).

B) prijevoj u morfemima s okluzivom i sonantom (CVS)

punina *e:

*b^heroh₂ »nosim« > lat. *ferō*

*-h₂ter- »sufiks u imenica koje označuju srodstvo u vok. jd.« > gr. πάτερ »oče«

⁸² Prijevojem uvjetovano pojavljivanje samoglasnika *e i *o naziva se *prijevojna punina*, odsutnost samoglasnika naziva se *prijevojna praznina*, a pojavljivanje dugih *ē i *ō naziva se *prijevojna duljina*.

punina *o:

*b^horos > gr. φόρος »danak«

*-h₂tor- u gr. ἄ-πατόρα »onoga koji nema oca« (ak. jd.)

praznina:

*b^hrti- > skr. b^hrtiś »nošenje«, možda lat. fors »sudbina«

*-h₂tr- > ie. *ph₂trós > πατρός.

duljina *ē:

*-h₂tēr- > gr. πατήρ, skr. pitā, lat. pater (s pokratom završnoga ē)

duljina *ō:

*b^hōr »kradljivac« > lat. fur, gr. φόρ.

*ṛ-ph₂tōr »koji nema oca« > gr. ἀπάτωρ

Kao što je vidljivo iz primjera, u prijevojnoj praznini sonant dolazi u slogotvorni položaj, tj. postaje nosiocem jezgre sloga.

C) prijevoj u morfemima s dvama sonantima (SVS)

punina *e:

*meloh₂- »meljem« > stir. melid, stsl. melja

*yewgnumi »uprežem« > gr. ζεύγνυμι

punina *o:

*molineh₂ »mlin« > lat. molīna (gr. μύλη)

praznina:

*m_lneh₂ti »melje« > skr. m_lṇāti.

*yugom »jaram« > lat. iugum, gr. ζυγόν.

Kao što se iz primjera vidi, kada se u morfemu koji je u prijevojnoj praznini dva sonanta nađu ispred suglasnika, prvi se od tih sonanata vokalizira (postaje nosiocem jezgre sloga). To je posljedica slogovne strukture ie. prajezika koja ne dozvoljava pristupe sloga s dva suglasnika.

D) prijevoj u morfemima s laringalom i sonantom (HVS)

punina *e:

*h₁esti »jest« > lat. est, skr. asti

praznina:

*h₁smes »jesmo« > skr. smas (lat. sumus)

puninu *o u korijenu s početnim laringalom imamo u *h₂og'mos > gr. ὄγμος »brazda« (usp. gr. ὄγω); također, u lat. *os, ossis* »kost« < *h₂os- (*h₂ se može rekonstruirati na osnovi het. *haštai* »kost«).

E) prijevoj u morfemima sa sonantom i laringalom (SVH)

punina *e:

*neh₂s »nos« > lit. *nosis*, lat. *nāris* »nosnica«;

*weh₂stu »grad« > skr. *vāstu* »domaćinstvo«.

praznina:

*nh₂sos (tj. *nah₂sos) »nosa« (g. sg.) > stsl. *nosъ*;

*wh₂stvos (tj. *wah₂stvos) »grada« (g. sg.) > gr. ἄστυος.

Kao što se iz primjera vidi, kada se u morfemu koji je u prijevojnoj praznini sonant i laringal nađu ispred suglasnika, sonant ne dolazi u jezgru sloga (ne postaje slogotvoran), već se između sonanta i laringala umeće »epentetski« samoglasnik *a. Ukoliko se pak sonant nađe ispred laringala na granici morfema, sonant postaje slogotvoran, usp. gr. hom. μώνυχες (ἵπποι) »(konji) s cijelim kopitima« < *sm̥-h₃nogh^h- (gr. ὄνυξ »nokat, kopito«), νόμος »bezimen« < *n̥-h₃nomos (gr. ὄνομα »ime«). Na granici morfema, dakle, vrijedi pravilo S+HC → S_{nj}+HC, pri čemu n_j označuje kraj jezgre sloga.

F) prijevoj u morfemima sa sonantom i okluzivom (SVC)

punina *e:

*wek^wos »riječ, ono izrečeno« > gr. ἔπος, ved. *vacas*

punina *o:

*wok^wtlom »usta, ono čime se govori« > skr. *vaktram*, stir. *foccul* »riječ« (arm. *gočem* »zazivam«, lat. *uocō*).

duljina *ō:

*wōk^ws »riječ, glas« > lat. *uōx*

praznina:

*uktos »rečen« > skr. *uktas*.

Iz primjera je vidljivo da sonant dobiva slogotvornu ulogu ispred okluziva.

III.

MORFOLOGIJA

OSNOVNI POJMOVI POREDBENOPOVIJESNE MORFOLOGIJE

§94 Morfologija proučava promjenljive vrste riječi u određenom jeziku.⁸³ Promjenljive riječi imaju različite oblike zavisno od svoje gramatičke funkcije.⁸⁴ Budući da se morfologija, prema našem shvaćanju, bavi samo promjenljivim riječima, sa stanovišta te discipline *riječ* je dio govornoga lanca unutar kojega djeluju morfološka pravila. Riječi se sastoje od *morfema*, najmanjih jezičnih jedinica kojima je moguće pridružiti određeno značenje ili gramatičku funkciju. Morfeme koji imaju značenje nazivamo *korijenima*, a morfeme koji vrše određenu gramatičku funkciju nazivamo *gramatemima*.⁸⁵ Naprimjer, riječ *regīna* »kraljica«, sastoji se od tri morfema: a) *korijena reg-*, kojemu možemo pridružiti osnovno značenje »vladanje, upravljanje«, koje je zajedničko svim riječima u kojima se taj korijen pojavljuje (*regō* »upravljati«, *rēx* »kralj«, tj. »uprav-

83 Za uvod u suvremenu morfologiju v. Katamba 1993.

84 To poopćenje vrijedi samo u onim jezicima koji imaju promjenljive vrste riječi; neki jezici nemaju takvih riječi (ili ih imaju zanemarivo malo), pa samim time nemaju ni morfologije; takvi su mnogi jezici istočne Azije, osobito vijetnamski.

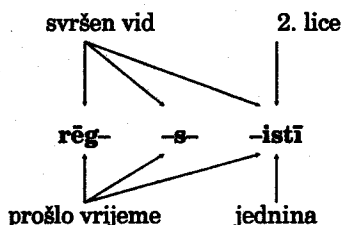
85 Gramatemi su u jezicima obično *afiksi*: *prefiksi*, koji u riječi stoje ispred korijena, *sufiksi*, koji stoje iza korijena, ili *infiksi*, koji se umeću u korijen. Afiksi obično vrše samo jednu gramatičku funkciju, tj. služe kao izraz samo jedne gramatičke kategorije; naprimjer, *a* u lat. *legat* »neka čita«, *regāmur* »neka budemo upravljani«, *ueniāmus* »dodimo«, itd. služi samo za izraz načinske kategorije konjunktiva. Morfološki postupak dodavanja afiksa sa samo jednom gramatičkom funkcijom korijenu naziva se *aglutinacija*. Jezici u kojima je aglutinacija osobito čest, ili čak isključivi morfološki postupak izražavanja gramatičkih kategorija nazivaju se *aglutinativnima* (tipični primjeri su turski i japanski). S druge strane, u indoeuropskim jezicima afiksi često imaju više od jedne gramatičke funkcije. Naprimjer, afiks *-isti* u lat. *rēxisti* »upravljao si« služi istovremeno kao izraz drugog lica (kategorija lica), jednine (kategorija broja), aktiva (kategorija stanja) i perfekta (kategorija vremena i vida). Morfološki postupak dodavanja afiksa s više gramatičkih funkcija korijenu naziva se *fuzijom*, a budući da je fuzija osobito česta u latinskom i drugim indoeuropskim jezicima, oni se (neformalno) nazivaju *fuzijskima*. U indoeuropskim jezicima morfemi koji se fuzijom dodaju korijenu nazivaju se *nastavcima*, zbog morfološkoga pravila da redovito dolaze na kraju riječi.

ljač, vladar«, *regnum* »kraljevstvo«, tj. »područje kojim upravlja kralj«, itd.); b) *sufiksa -in-* koji služi za izvođenje imenica i pridjeva (*diuīnus* »božanski«, *doctrīna* »učenje«, itd.); c) *nastavka -a* za nominativ jednine imenica jedne određene klase (kao u imenica *stēlla* »zvijezda«, *terra* »zemlja«, itd.).

Morfološka pravila određuju kako određene kombinacije morfema u nekom jeziku izražavaju gramatičke kategorije (npr. rod, broj, padež ili status imenica, vrijeme, vid, lice ili stanje glagola, itd.). Morfološka pravila imaju sljedeći osnovni oblik:

Korijenu iz klase A oblika α pridruži afikse $x_1...x_n$ oblika $\beta_1...\beta_n$ redosljedom B; dobivena riječ C izražava kategorije $y_1...y_n$ jezika L.

Morfološka pravila, dakle, služe za pridruživanje glasovnoga izraza sustavu gramatičkih kategorija nekoga jezika. Morfološki je sustav posve neovisan i o fonološkome sustavu i o sustavu gramatičkih kategorija. Pridruživanje gramatičkih kategorija određenom nizu morfema dobivenom morfološkim pravilima može biti vrlo složeno. Važno je istaći da se morfološke kategorije ne pridružuju pojedinim morfemima, već gotovim rezultatima morfoloških pravila; naprimjer, lat. 3. lice jednine aktivnoga perfekta glagola *regō* »upravljati« glasi *rēxistī*; ta riječ sastoji se od sljedećih morfema: korijena *reg-*, koji se posebnim morfološkim pravilom dovodi u prijevoju duljinu u perfektu (uz fonološko obezvučivanje završnoga *g*); morfema *-s-* koji izražava prošlo vrijeme i svršeni vid ukoliko se sufigira korijenu koji pripada određenoj klasi (drugi korijeni tvore perfekt bez sufiksa); konačno, morfem *-istī* izražava kategorije lica (2. lice) i broja (jednina), te istovremeno kategorije svršenosti i prošloga vremena (budući da se u sadašnjem i budućem vremenu, te u prošlom nesvršenom vremenu, imperfektu, upotrebljavaju drugi nastavci). Shematski se odnos gramatičkih kategorija i morfema u toj latinskoj riječi može prikazati na sljedeći način:

Paradigme su nizovi riječi koji izražavaju određenu gramatičku kategoriju (ili kombinaciju određenih kategorija), a izvedene su iz istoga korijena⁸⁶ pomoću morfoloških pravila.

MORFOLOŠKE PROMJENE

§95 Morfološke promjene imaju dva osnovna uzroka; a) one nastaju kao rezultat glasovnih promjena, i b) do njih dolazi uslijed promjena u sustavu gramatičkih kategorija. Nestanak latinske deklinacije u roman-skim jezicima povezan je s otpadanjem glasova u zadnjem slogu riječi tijekom vulgarnolatinskoga razdoblja; s druge strane, nestanak indoeuropskih nastavaka za dvojину u latinskome (§100) nije povezan s nekim određenim glasovnim promjenama, već je uzrokovan nestankom dvojine u kategorijalnom sustavu latinskoga (i ostalih italskih) jezika. Važno je istaći da gramatičke kategorije mogu ostati očuvane i ako se potpuno promijene morfološka pravila kojima one bivaju izražene. Naprimjer, kategorija budućega vremena ostala je očuvana kroz čitavo vrijeme od latinskoga do suvremenoga francuskog jezika, premda se njezin morfološki izraz u potpunosti promijenio; gramatički morfemi u latinskome *amabō* »voljet ću« nemaju, naime, nikakve etimološke veze s odgovarajućim morfemima u fr. *aimerai*. Osobit je slučaj morfološke promjene kada dvije kategorije, morfološki različite u ranijoj fazi jezika, dobiju isti morfološki izraz; to se dogodilo, naprimjer, s genitivom i dativom jednine latinskih imenica prve deklinacije; ti su se padeži isprva razlikovali (genitiv *-ās*, dativ *-āī*), a u klasičnom latinskom dobili su isti izraz (*-ae*). U gramatičkoj literaturi takva se promjena naziva *sinkretizmom*. Povjesničar jezika mora voditi računa o takvim složenim međuzavisnostima u dinamici glasovnih, morfoloških i kategorijalnih promjena u jezicima koje proučava.

PREDMET POREDBENOPOVIJESNE MORFOLOGIJE

§96 U poredbenoj morfologiji ne uspoređuju se izolirani morfemi, njihova značenja i izrazi, već čitave paradigme. To, u stvari, znači da uspoređujemo etimološki srodne morfeme⁸⁷ zajedno s morfološkim pravilima koja

86 Osobit slučaj predstavljaju *supletivne paradigme*, u kojima dolazi do izmjene korijena. Supletivna je, naprimjer, paradigma latinskoga glagola *esse* »biti«, koji u perfektu oblike tvori od osnove *fu-* (pf. *fuī*).

87 Tj., one morfeme srodnoga značenja kojima se izrazi podudaraju po glasovnim zakonima.

na njih djeluju u gramatikama genetski srodnih jezika. Ukoliko se u više genetski srodnih jezika ne podudaraju samo segmenti morfema koji se pojavljuju u paradigmama, već i morfološka pravila o povezivanju tih morfema, to nam omogućuje rekonstrukciju morfoloških pravila zajedničkoga prajezika, odnosno prajezičnih paradigmi.

U drugom dijelu knjige (§15), govoreći o glasovnim zakonima, istakli smo da se postojanje neopovrnutih glasovnih podudarnosti smatra dokazom genetske srodnosti među jezicima ukoliko postoje i odgovarajuće *funkcionalne* podudarnosti. Podudarnosti paradigmi upravo su funkcionalne podudarnosti na kakvima je Franz Bopp i otkrio genetsku srodnost indoeuropskih jezika 1816. godine. Funkcionalne podudarnosti važne su kao dokaz genetske srodnosti budući da ne nastaju posuđivanjem riječi između jezika, dok glasovne podudarnosti mogu nastati i tim putem. Neki jezik može posuđivati iz nekoga drugog u tolikoj mjeri da posuđenih riječi u njemu bude više nego naslijeđenih, te da su posuđene i naslijeđene riječi glasovno podudarne dvama različitim skupovima jezika; kada bismo se oslanjali samo na glasovne podudarnosti, takav bismo jezik genetski pogrešno svrstali. Štoviše, ne bi pomoglo niti da se oslanjamo samo na glasovnu usporedbu gramatema, jer se i gramatički morfemi ponekad posuđuju. S druge strane, morfološke paradigme nikada se ne posuđuju (što nije jasno *a priori*, već je empirijski utvrđena činjenica). Naprimjer, na engleskom je moguće sastaviti citave rečenice u kojima će 90 posto morfema biti latinskoga, a ne germanskoga podrijetla, npr. *Procrastination occasionally requires creativity* »Odugovlačenje katkada zahtijeva kreativnost«; međutim, engleske morfološke paradigme funkcionalno su podudarne *isključivo* morfološkim paradigmama u drugim germanskim jezicima, nikada latinskim paradigmama. Tek nam poredbeni morfološkija, dakle, može dati pravilan odgovor o genetskoj pripadnosti engleskoga germanskim jezicima.

§97 Pogledajmo primjer usporedbe morfoloških paradigmi prezenta glagola »biti« u latinskom i sanskrtu:

lat.	<i>sum</i>	skr.	<i>asmi</i>
	<i>es</i>		<i>asi</i>
	<i>est</i>		<i>asti</i>
	<i>sumus</i>		<i>smas</i>
	<i>estis</i>		<i>stha</i>
	<i>sunt</i>		<i>santi</i>

Iz usporedbe ovih oblika možemo izvesti dva niza zaključaka:

- a) u sanskrtu i latinskome etimološki se podudaraju korijeni glagola koji znači »biti« i gramatički morfemi koji izražavaju lice i broj u indikativu prezenta aktivnoga;
- b) u sanskrtu i latinskome podudaraju se morfološka pravila prema kojima

- gramatički morfemi slijede iza korijena;
- korijen se u indikativu prezenta aktivnoga povezuje s točno šest gramatičkih morfema, i to s upravo onim morfemima koji su etimološki podudarni u oba jezika;
- korijen u nekim licima dolazi u prijevojnoj punini (lat. *es-*: skr. *as-*) dok se u drugima pojavljuje u praznini (lat. *s-*: skr. *s-*).

Navedeni zaključci, te usporedba s odgovarajućim paradigmama drugih ie. jezika omogućuju nam rekonstrukciju indoeuropske paradigme glagola »biti«:

*h₁esmi
 *h₁es(s)i
 *h₁esti
 *h₁smes
 *h₁ste
 *h₁sonti

IMENA I ZAMJENICE

IMENSKA PROMJENA (DEKLINACIJA)

§98 U indoeuropskom prajeziku promjenljive vrste riječi bile su imenice, pridjevi, zamjenice i glagoli. Imenice, pridjevi i zamjenice dijele isti skup gramatičkih kategorija, a imenice i pridjevi i istu morfološku strukturu i padežne nastavke, te ih stoga možemo zajedno nazivati *imenima*. Morfološka struktura imena u ie. prajeziku bila je jednostavna; osim korijenskih imena, sastavljenih samo od korijena i nastavaka, imena su mogla biti izvedena sufiksima različitih značenja. Prefiksa i infiksa kod imenica i pridjeva nije bilo, a vrlo mali broj imenica tvorio se reduplikacijom, npr. *k^wek^wlo- »kolo, kotač« (gr. κύκλος, skr. *cakram*, steng. *hweol*, toh. B *kokale* »kola«), *b^heb^hro- »dabar« (lat. *fiber*, *feber*, lit. *bebras*, steng. *beofor*, skr. *babhruš*). Te su imenice uglavnom pučkoga ili ekspresivnoga značaja, te sa stanovišta ie. morfologije predstavljaju prije iznimku negoli pravilo. U skladu s rečenim, kanonski morfološki oblik indoeuropskih imena može se zapisati kao K (+ Suf.₁...Suf._n) + N.

U latinskom je morfološka struktura indoeuropskih imenica i pridjeva prilično dobro očuvana. Inovaciju predstavlja jedino uvođenje *prefiksacije* kao morfološkoga procesa u tvorbi imena. Imenski prefiksi podrijetlom su redovito prijedlozi koji su se stopili s korijenom, usp. prijedloge *ad*, *prae*, *ex* u imenicama *aduocātus* »odvjetnik«, *praesul* »predvodnik plesača«, *exul* »izgnanik«.

Gramatičke su kategorije imena *rod*, *broj* i *padež*.

ROD

§99 Indoeuropski je prajezik imao tri roda: muški, ženski i srednji. Ova je kategorija bila morfološki obilježena samo na pridjevima i na nekim klasama imenica, a sintaktički se očitovala u slaganju imenica s pridjevima u rodu:⁸⁸ *newos h₁ek'wos (m. r.) > lat. *nouus equus* »novi konj«, ali *neweh₂ h₁ek'weh₂ (ž. r.) > lat. *noua equa* »nova kobila«.

⁸⁸ U indoeuropskom prajeziku i u velikoj većini indoeuropskih jezika ne postoji slaganje imena i glagola u rodu, kao u semitskim jezicima.

Sustav triju rodova vjerojatno se razvio u posljednjoj fazi postojanja ie. prajezika. Prije toga postojao je sustav dvaju rodova, živoga (iz kojega su se razvili muški i ženski rod) i neživoga (iz kojega se razvio srednji rod). To se vidi iz činjenice da muški i ženski rod imaju iste padežne nastavke (u opreci spram srednjeg roda), te iz činjenice da u grčkom i latinskom mnogi pridjevi ne razlikuju muški i ženski rod, već jedinstven oblik za ta dva roda suprotstavljaju posebnom obliku za srednji rod, usp. lat. *suāuis* »sladak, slatka«, *suāue* »slatko«.

Jedini gramatički formant za tvorbu ženskoga roda je sufiks $*-h_2-$, koji se pojavljuje u imenicama i pridjevima ženskog roda (ie. imenice na $*-eh_2$, $*-ih_2$, $*-uh_2$ sve su ženskog roda). Budući da ie. imenica koja znači »žena«, ie. $*g^w enh_2$,⁸⁹ završava na isti taj segment, nameće se pretpostavka da je na osnovi te imenice $*h_2$ interpretirano kao morfem, i da je zbog toga poslužilo kao ishodišna točka u procesu nastanka kategorije ženskoga roda.

Anatolijski jezici nemaju ženskoga roda, i nejasno je jesu li ga ikada imali; premda je moguće da su se oni odvojili od ostalih ie. jezika prije no što se ženski rod razvio u samostalnu kategoriju, u ovoj gramatici polazimo od pretpostavke da je ženski rod općeindoeuropski, a da su ga anatolijski jezici izgubili.

BROJ

§100 U indoeuropskom su se prajeziku razlikovala tri broja: jednina, množina i dvojina. Za razliku od roda, kategorija broja bila je obilježena na imenici i na glagolu, stoga imenice razlikuju padežne nastavke jednine, dvojine i množine, a glagoli po tri lica za sva tri broja. Sintaktički je kategorija broja izražena slaganjem imenica i glagola.

Kategorija dvojine razvila se u ie. prajeziku vrlo kasno, i čini se da se nikad nije posve ustalila; u dvojini se, naime, ne razlikuju svi ie. padeži, a u velikoj većini ie. jezika dvojina se rano izgubila: u latinskome još prije najstarijih spomenika, u grčkome tijekom 5. st. pr. Kr., u baltoslavenskim jezicima tijekom povijesnog razdoblja (iako slovenski još ima dvojину). Od germanskih jezika dvojину još ima gotski (kod glagola), a među keltskim jezicima dvojину je (u deklinaciji) očuvao staroirski.

⁸⁹ U ie. prajeziku ta je imenica bila srednjeg roda, što se zaključuje na osnovi stir. *bé n.* »žena« i ved. *jani* »isto«. U ostalim je ie. jezicima ie. $*g^w enh_2$ analoški preoblikovano kao $*g^w eneh_2$, imenica ženskoga roda ā-deklinacije (usp. stal. *žena*, got. *qinō*). Latinski je izgubio tu imenicu i zamijenio je novotvorinom *fēmina*.

U anatolijskim jezicima nema ni najmanjeg traga dvojini; po svoj prilici oni su se odvojili od ostalih ie. jezika prije razvitka dvojine kao posebnoga gramatičkog broja.

INDOEUROPSKI PADEŽNI NASTAVCI

§101 Indoeuropski su padežni nastavci isti za muški i ženski rod; u srednjem rodu postoje posebni nastavci za n. ak. i v. jednine i množine. Ti padeži u srednjem rodu uvijek imaju isti nastavak. U nekim padežima postoje male razlike u nastavcima za pojedine deklinacijske klase.

	jednina	dvojina	množina
nominativ	*-s, *-0, *-m (sr. rod)	*-h ₁ , *-ih ₁	*-es, *-h ₂ , *-0 (sr. rod)
vokativ	*-0, = n.	= n.	= n.
akuzativ	*-m	= n.	*-(o)ns, = n. (sr. rod)
genitiv	*-os, *-es, *-s, *-syo (o-osnove)	*-us (?)	*-om
ablativ	= g., -od (o-osnove)	= d.	= d.
dativ	*-ey	*-b ^h yoh ₁ (m) (?)	*-b ^h os
instrumental	*-h ₁ , *-eh ₁	= d.	*-bhis, *-oys (o-osnove)
lokativ	*-i, *-0	? = g.	*-su, *-isu (o-osnove)

§102 U množini se uvijek podudaraju dativ i ablativ, a u jednini ablativ i genitiv, osim u o-osnova. Za neke padeže rekonstrukcija indoeuropskih nastavaka nije sigurna; to je prije svega genitiv jednine o-osnova, o kojem će riječi biti poslije; genitiv jednine atematskih imenica pokazuje varijante *-os, *-es i *-s, no njihova distribucija (osobito varijanti *-es i *-os) nije točno utvrđena. Osim toga, sporno je je li ie. lokativ jednine imao i varijantu *-ey (usp. hom. διεῖ-πετῆς »koja teče na nebu, nebotočna« (pridjev rijeka), ved. *dive-dive* »svaki dan« < ie. lok. jd. *diw-ey od imenice *dyēws »nebo«), a litavski dijalekti prema nekim ligvistima svjedoče o postojanju dativnoga nastavka *-i, usp. *šuni* »psu« od osnove *šun-* (Stang 1966:208, Mažiulis 1970:335); u svakom slučaju nastavci za l. jd. i d. jd. izgledaju kao prijevojne inačice jednoga nastavka.

Nadalje, mnogi padeži u množini imaju različite nastavke u pojedinim ie. jezicima. U instrumentalu množine atematskih imenica staroindijski ima *-bhiṣ*, što odgovara staroirskom dativu množine *-(a)ib* i mikenskom grčkom nastavku *-pi* (> hom. -φι). Armenski u instrumentalu jednine

ima nastavak *-b/-v* koji potječe, čini se, od ie. **-b^{hi}*,⁹⁰ usp. arm. *mardov* »s čovjekom«; izgleda da je *-b^{hi}* isprva bila neka postponirana čestica koja je u pojedinim jezicima, s dodatkom morfema za množinu **-s*, postala nastavkom za i. mn. Druga je čestica, **-mi* (lit. *-mi*, stsl. *-mb*), odnosno u množini **-miHs* (lit. *-mis*, stsl. *-mi*), odražena kao nastavak za instrumental u baltoslavenskome.⁹¹ Na sličan način, u dativu množine baltoslavenski i germanski jezici upućuju na nastavak s elementom **-m-*, usp. stsl. *-mъ*, lit. *-ms* (stlit. *-mus*), got. *-am*. Ti nastavci vjerojatno svjedoče o dijalekatskom zajedništvu baltoslavenskoga i germanskoga, budući da u ostalim ie. jezicima nalazimo nastavke s formantom **-b^h-*, usp. lat. d. mn. *-bus*, gal. *-βo*, venet. *-bos*, mesap. *-bas* < ie. **-b^{hos}*, skr. *-bhyas*, av. *-byō* < **-b^{hyos}*. U ovoj gramatici zastupa se teza da je izvorni nastavak za dativ i ablativ množine bio **-b^{hos}*, očuvan u italском, keltskom, mesapskom i venetskom.⁹² Indoiranski nastavak **-b^{hyos}* lakše je protumačiti kao dijalekatsku inovaciju, nastalu možda pod utjecajem dvojine, gdje u dativu, ablativu i instrumentalu rekonstruiram **-b^{hyoh}*, m. Kao i nastavak za i. mn. atematskih imenica, i nastavak tematskih, **-eys* ili **-oys* isprva je vjerojatno bio postpozicija sa značenjem »s«; moguće je pomišljati na slavenski veznik *i* koji je postao od ie. **ey*, čemu je mogao biti pridodan nastavak za množinu, **-s*.

U anatolijskim jezicima instrumental, dativ i ablativ množine uopće nisu ostavili traga, te se stoga čini vjerojatnim da se ta grana ie. jezika odvojila od ostalih prije razvitka deklinacije u množini.

Nominativ, akuzativ i vokativ množine imenica srednjeg roda ima dvije inačice: s nastavkom **-h₂* i bez nastavka, ali s prijevojnomo duljinom prethodnoga sufiksa (usp. ved. n. ak. pl. *yugā* < **yug-e-h₂* od *yugam* »jaram«, ali *vacāmsi* < **wek^wōs* od *vacas* »riječ«⁹³). Neki lingvisti smatraju da oblik na dug prijevojni samoglasnik nije bio množina, već osobit oblik *kolektiva*, kategorije zbirnoga značenja (slično kao zbirne imenice u slavenskome, npr. *lišće*, *cvijeće*, itd.).

Ta je pretpostavka jednako nedokaziva kao i sljedeća, koju sada iznosim, jer vjerujem da je to zaslužila: u ranijoj fazi ie. prajezika završno **h₂* izgubilo se iza

90 Godel 1975: 103.

91 Moguće je da je kao prežitak taj nastavak očuvan i u staroirskome (v. Matasović 1996e).

92 Nastavak **-b^{hos}* mogao bi biti i dijalektalan, a **-b^{hyos}* općeindoeuropski; međutim, prvi je od njih posvjedočen u nekoliko međusobno teritorijalno povezanih, ali dijalekatski vjerojatno dosta udaljenih indoeuropskih grana, dok je **-b^{hyos}* sačuvan samo u jednoj grani ie. jezika, a osim toga može se protumačiti kao nastao pod utjecajem dvojinškoga nastavka.

93 Nazalizacija (*m*) i završetak *-i* dodani su naknadno.

*s i sonanata, uz prethodno kompenzatorno duljenje prethodnog samoglasnika: ie. *wek^wosh₂ dalo je pravilno *wek^woss, potom *wek^wōs, ie. *h₃ṛpmenh₂ > *h₃ṛpmēn («imenica»). U tematskoj deklinaciji *h₂ je očuvano, te je *yugeh₂ pravilan i očekivan oblik. Kasnije je još u ie. prajeziku analogijom i ujednačivanjem *h₂ ponovno dodano osnovama imenica srednjega roda u prijevornoj punini, te su nastali oblici *wek^wosh₂, *h₃ṛpmenh₂. Nastavci s prijevornom duljinom, posvjedočeni u hetitskome, indoiranskome i, izolirano, u drugim jezicima samo su prežitci pravilnoga završetka plurala imenica srednjeg roda koji nisu bili zahvaćeni analogijom. Ovo objašnjenje u skladu je s činjenicom da se završetci na dug samoglasnik pojavljuju upravo u onih osnova koje kod imenica muškog i ženskog roda imaju dug samoglasnik u n. sg., također nastao sličnim fonološkim procesom (v. §131). N. pl. na dug samoglasnik ne pojavljuje se u tematskih imenica srednjega roda, tj. u ie. prajeziku nema oblika kao *yugō, što nije razumljivo ukoliko je kolektiv u prajeziku pravilno tvoren prijevornim duljenjem.

Genitiv množine u nekim jezicima ukazuje na ie. nastavak *-om (latinski -um, stsl. -ъ, stir. -ō), a u drugima na *-ōm (skr. -ām, -gr. -ων, steng. -a). Najvjerojatnijim objašnjenjem te činjenice čini mi se pretpostavka da je nastavak *-ōm nastao kontrakcijom izvornoga *-om i tematskog samoglasnika (v. §104), dok je u atematskih osnova isprva stajalo *-om. Pojedini su jezici kasnije poopćili jedan od ta dva nastavka u svim osnovama, a vjerojatno je taj proces započeo još u ie. prajeziku.

Akuzativ množine *(o)ns neki lingvisti smatraju postalim od starijega *(o)ms, pri čemu bi *-m bio nastavak za akuzativ (jednine) a *-s aglutinirani pokazatelj množine (kao u n. pl.). Premda se ta pretpostavka ne čini nevjerojatnom, kao i sve spekulacije o ranijim razdobljima indoeuropskoga prajezika i ona je posve nesigurna.

U latinskom je sustav indoeuropske deklinacije očuvan bolje negoli u grčkom, no slabije nego u sanskrtu ili litavskom. Lokativ i instrumental nestali su kao posebni padeži, a njihovi oblici stopili su se s oblicima drugih padeža: lokativ jednine s genitivom 1. i 2. deklinacije i ablativom 3. deklinacije, instrumental množine s dativom/ablativom množine o-osnova. S druge strane, osobit oblik za ablativ razvio se u gotovo svim deklinacijskim klasama, što nije bio slučaj u drugim ie. jezicima.

DEKLINACIJSKE KLASSE

§103 Deklinacijske klase u ie. prajeziku mogu se podijeliti na *tematske* i *atematske*, zavisno od pristutnosti ili odsutnosti osobitoga sufiksa, *tematskog samoglasnika*, za tvorbu tematske osnove. Druga je podjela deklinacijskih klasa prema postojanju ili nepostojanju kvantitativnih prijevornih alternacija u osnovi (tj. smjenjivanja prijevorne duljine, punine i praznine). Po tom kriteriju imenice i pridjevi dijele se na

promjenljive i nepromjenljive. Odnos spomenutih dviju podjela i njihova preobrazba u latinskome može se prikazati ovako:

nepromjenljive		promjenljive					
tematske	atematske						
o- osnove	eh ₂ - osnove	ih ₂ - osnove	u- i uh ₂ - osnove	i- osnove	osnove na konsonant	osnove na sonant	osnove na r/n i dvoglasje
↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓
lat. 2. deklinacija	lat. 1. deklinacija	(lat. 5. deklinacija)	lat. 4. deklinacija	lat. 3. deklinacija			

Podrijetlo latinskih pet deklinacija razmatrat ćemo na stranicama koje slijede; na gornjem je prikazu problem njihova ie. podrijetla znatno pojednostavljen. Osim toga, podjela između promjenljivih i nepromjenljivih imenica i pridjeva rekonstruirana na gornjem prikazu po svoj je prilici nastala tek u kasnom indoeuropskome. U ranoindoeuropskom *sve* su imenice bile promjenljive (Beekes 1995).

TEMATSKA DEKLINACIJA; LATINSKA 2. DEKLINACIJA

§104 Tematska deklinacija bila je u indoeuropskom obilježena sufiksom *-o/-e- koji se dodavao korijenu, odnosno osnovi. Taj sufiks naziva se *tematskim samoglasnikom*. Funkcija je toga sufiksa nejasna; moguće je da je tematski samoglasnik u stvari bio sufigirani određeni član, usp. *nu »sada« (lat. *nun-c*, gr. *vūv*, skr. *nu*): *new-o- »sadašnji, novi« (gr. *véoc*, skr. *navas*).

Imenice tematske deklinacije već su u indoeuropskome prajeziku bile gotovo isključivo muškoga i srednjeg roda; postojale su malobrojne iznimke ženskog roda, npr. *snusos »snaha« > gr. *νός*, lat. *nurus* (s prelaskom u u-osnove), skr. *snušā*, stsl. *snъxa* (s prelaskom u ā-osnove), arm. *nu*. U latinskome su o-osnove ženskoga roda samo neke imenice koje označuju drveće (npr. *fāgus* »bukva« < ie. *b^heh₂gos, gr. *φηγός*), posuđenice iz grčkoga, uključujući i toponime (*atomus*, *Corinthus*) i još nekoliko imenica (*humus* »zemlja«, *aluus* »trbuh« itd.).

muški rod: ie. *h₁ek'wos »konj«, *g^hord^hos »grad« > stsl. gradъ

jednina	ie.	lat.	skr.	gr.	stsl.
N	*h ₁ ek'wos	equus	ašvas	ἵππος	gradъ
V	*h ₁ ek'we	eque	ašva	ἵππε	grade
A	*h ₁ ek'wom	equum	ašvam	ἵππον	gradъ
G	*h ₁ ek'wosyo	equi	ašvasya	ἵπποιο (hom.)	grada
ABL	*h ₁ ek'wōd	stlat. equōd	ašvād		
D	*h ₁ ek'wōy	equō	ašvāya	ἵππῳ	gradu
L	*h ₁ ek'woy	stlat. equei	ašve		gradě
I	*h ₁ ek'woh ₁		ašvena		gradomъ

srednji rod: ie. *yugom »jaram«

jednina	ie.	lat.	skr.	gr.	stsl.
N	*yugom	iugum	yugam	ζυγόν	igo
V	*yugom	iugum	yugam	ζυγόν	igo
A	*yugom	iugum	yugam	ζυγόν	igo
G	*yugosyo	iugi	yugasya	ζυγοιο (hom)	iga
ABL	*yugōd	stlat. iugōd	yugād		
D	*yugōy	iugō	yugāya	ζυγῳ	igu
L	*yugoy		yuge		idzě
I	*yugoh ₁		yugena		igomъ

§105 U nominativu jednine nastavak je u ie. *-s za muški rod, *-m za srednji rod i akuzativ jednine. Ti nastavci s tematskim samoglasnikom *-o- daju završetke *-os, *-om, što je u starolatinskom očuvano kao -os (*Duenos*), -om (*Louciom*). U staroslavenskom je, analogijom prema atematskim imenicama, u sr. rodu preuzet nastavak n. ak. jd. *-0 i u tematskih imenica, te je završetak jednak tematskom samoglasniku *-o > stsl. -o.

Vokativ jednine ima nastavak *-0, ispred kojega stoji tematski samoglasnik *-e-; u latinskim imenica na -ius nastavak je u vokativu -ī, (*Valerī* »Valerije!«).

Genitiv jednine predstavlja osobit problem; budući da se nastavak *-syo pojavljuje u jezicima koji inače nisu osobito dijalekatski bliski (latinsko-falisički, indoiranski, grčki, armenski), sklon sam pretpostaviti da je to bio općeindoeuropski nastavak genitiva jednine tematskih imenica; taj

je nastavak po svoj prilici nastao kasno u indoeuropskome, a izgleda kao nominativ jednine s dodanom česticom *yo koja služi za tvorbu relativnih rečenica (usp. sanskrtsku relativnu zamjenicu *yas*, gr. ὅς). Sintaktički je razvoj mogao biti: *włk^wos yo h₁dōn »vuk, kojega zub« > *włk^wosyo h₁dōn »vuka zub, vučji zub« > skr. *vřkasya dān*.

Nastavak *-osio* potekao od ie. *-o-syo očuvan je u falisičkom (*Kaisiosio*, g. jd. imena *Kaisios*) i u arhajskom latinskom, na natpisu *Lapis Satricanus*, gdje stoji *Popliosio Ualesiosio* (klas. lat. *Publiū Ualeriū*). U klasičnom je latinskom taj nastavak vjerojatno očuvan u zamjeničkom g. sg. *-ius* (*ūnius* »jednoga«, *illius* »onoga«, *alterius* »drugoga«), v. §152: završetku *-osio* dodano je još jedno *-s analogijom spram genitivnih završetaka drugih deklinacija, a prvo je *-s* sinkopom (ili disimilacijom) izostavljeno. Tako nastalo *-oios pravilno se odrazilo kao *-ius*.

U anatolijskom uopće nema nastavka *-syo, niti ikakvog posebnog nastavka za g. jd. tematskih imenica, već je genitiv jd. jednak nominativu jd. (usp. *antuhšaš* »čovjek« n. jd. i g. jd.); moguće je da je razlikovanje nominativa od genitiva jd. u tematskih imenica nastalo tek nakon odvajanja anatolijske grane ie. jezika. U baltoslavenskom i germanskom pronalazimo i nastavak *-so u g. sg. tematskih imenica nepoznata podrijetla (hrv. čakavski *česo*, got. *wulfis* < pragerm. *wulfeso, stprus. *deiwas* »boga« < *deywo-so). Općeslavenski nastavak *-a* i litavski *-o* (stsl. *grada* = lit. *gardo*) u stvari je ie. nastavak za ablativ jd. *-od (pri čemu je završno *-d otpalo).

Latinski nastavak *-ī* podudaran je galskomu nastavku *-ī* (*Segomari*, g. sg. osobnoga imena). Taj je nastavak posvjedočen i u drugim keltskim jezicima (usp. ogamski irski *maqi* »sina« > stir. *maicc*), ali ne i u keltiberskome, gdje je nastavak g. sg. tematskih imenica *-o*. U mesapskome je genitivni nastavak *-ihī* također po svoj prilici povezan s ovim nastavcima, kao i venetski g. jd. na *-i* i toharski g. sg. imenica koje označuju srodstva (npr. toh. *Apācri* »oca«, Krause & Thomas 1960: 105). Svi ti nastavci mogli bi se izvesti iz ie. *-iH, pri čemu je nemoguće utvrditi o kojem se laringalu radi. To pretpostavljeno *-iH uopće nije bilo padežni nastavak, jer se nije dodavalo na osnovu (tvorenu tematskim sufiksom *-o-) već neposredno na korijen. U starolatinskome, u doba dok lokativ jd. još završava na dvoglas *-ei* < *-o-y, g. jd. već beziznimno završava na *-ī* (usp. natpis na grobnici Kornelija Scipiona, CIL I² 9: *Filios Barbatī*). Možda je u prajeziку *-iH bilo neka vrst pridjevskega sufiksa koji se dodavao neposredno korijenu imenica i pridjeva koji su se deklinirali tematski,⁹⁴ a zamišljivo je i da je već u prajeziку *-eyH pravilno prelazilo u *-iH.

94 O lat. nastavku *-ī* v. Bloch 1960, Prosdocimi 1984, Klingenschmitt 1992.

Razvoj latinskoga g. sg. na *-ī* mogli bismo sasvim uvjetno prikazati ovako: u pralatinskom su postojale tri različite tvorbe: a) posvojni pridjev na **-ī* < **-iH* (**Barbātī* »Barbatov«); b) genitiv jd. o-osnova na **-osio* (**Barbātosio* »Barbata«), i c) imenica tvorena sufiksom **-ios* < **-yos* koji je služio za tvorbu patronimika (**Barbātoios* »Barbatović«). Ista je tvorba patronimika potvrđena u mikenskom, homerskom i eolskom grčkom, usp. hom. Αἶας Τελαμώνιος (»Ajant Telamonović«). Glasovnim promjenama nastavak *-osio* izjednačio se po obliku s patronimikom na *-ios*, te je primio njegovu semantičku funkciju, tj. završetak *-ius* počeo se interpretirati isključivo kao formant patronimika. Semantička ekvivalencija izraza poput **Barbātius* = *Barbātī filius* omogućila je potom da pridjev na *-ī* preuzme funkciju genitiva jd. o-osnova. Prema pažljivom istraživanju Michela Lejeunea (1989), poopćenje nastavka *-ī* u svim funkcijama genitiva o-osnova moralo se dogoditi oko 350. pr. Kr.

Ablativ je u jednini različit od genitiva samo kod o-osnova; u italiskim jezicima nastavak **-od* proširio se i na druge vokalske osnove. Starolatinsko *-ōd* (npr. *Gnaiuōd*, klas. *Gnaeō*) izgubilo je završno *-d* oko 200. pr. Kr. U grčkom je trag ablativa očuvan u izrazu *Φοῖκω* »od kuće« (Delfi). U staroslavenskom i litavskom je, kao što smo vidjeli, ablativ jednine postao genitivom.

Završetak d. jd. **-ōy* dobiven je kontrakcijom tematskoga samoglasnika **-o-* i nastavka **-ey*. U starolatinskom je u dativu jednine očuvano *-ōi* na najstarijim spomenicima (*Numasioi* na *Fibuli Praenestini*), a o tom dativnom završetku imamo i svjedočanstvo gramatičara Marija Viktorina (*Ars Grammatica* 4, 68); još tijekom arhajskoga razdoblja završno *-ōi* prešlo je u latinskom u *-ō*. U staroindijskom je nastavak *-āya* dobiven od ie. završetka **-ōy* i neke postponirane čestice (**-o* ili **-e*). Slavenski *-u* vjerojatno je glasovno pravilan odraz ie. **-ōy* u zadnjem slogu, kao i litavsko *-ui* (d. jd. *gardui* »gradu«).

Neki lingvisti, npr. Solta (1974) i Klingenschmitt (1992), smatraju *-ō* i (starolatinsko) *-ōi* različitim nastavcima ili iz ie. prajezika naslijeđenim varijantama istoga dativnog nastavka.

Lokativ jednine očuvan je u klasičnom latinskom u priloškim izrazima *domī* »kod kuće«, *Dēlī* »na (otoku) Delu«. U školskoj gramatici takvi se izrazi nazivaju *lokativnim genitivom*, budući da se formalno podudaraju s genitivom jednine. Ti izrazi u stvari nastavljaju ie. lokativni završetak **-o-y*, koji se u arhajskim tekstovima još razlikuje od g. jd. *-ī* (*Dēlei* »na Delu«); u Terencija i Plauta lokativ imenica na *-ius* glasi *-īi*, dok je genitiv kontrahiran u *-ī*. Oskički ima u lokativu nastavak *-ei*. U grčkom je lokativ jednine očuvan u priloškim izrazima kao npr. *οἴκοι* »kod kuće« (od imenice *οἶκος*, usp. n. mn. *οἴκοι*).

Instrumental jednine nije odražen u latinskome, osim možda u priložima poput *certe* < *certē* (**kerteh*₁, usp. *certus* »siguran«); u vedskom je očuvan izvorni nastavak *-ā* (*vrkā* »s vukom«) koji je poslije zamijenjen zamjeničkim završetkom *-ena*. Litavski je također očuvao rekonstruirani indoeuropski nastavak (*vilku* »vukom«), dok je slavenski preuzeo nastavak *-mi > *-mь* najvjerojatnije iz u-osnova.

§106 U množini paradigme izgledaju ovako:

muški rod: ie. **h₁ek'wos* »konj«, **g^hord^hos* »grad« > stsl. *gradъ*

množina	ie.	lat.	skr.	gr.	stsl.
N	* <i>h₁ek'wōs</i>	<i>equi</i>	<i>aśvās</i>	ἵπποι	<i>gradi</i>
V	* <i>h₁ek'wōs</i>	<i>equi</i>	<i>aśvās</i>	ἵπποι	<i>gradi</i>
A	* <i>h₁ek'wōns</i>	<i>equōs</i>	<i>aśvān</i>	ἵππους	<i>grady</i>
G	* <i>h₁ek'wōm</i>	<i>equōrum</i>	<i>aśvānām</i>	ἵππων	<i>gradъ</i>
ABL	* <i>h₁ek'wob^hos</i>	<i>equōd</i>	<i>aśvebhyaś</i>		
D	* <i>h₁ek'wob^hos</i>	<i>equīs</i>	<i>aśvebhyaś</i>	ἵπποις	<i>gradomъ</i>
L	* <i>h₁ek'woysu</i>	<i>equīs</i>	<i>aśvešu</i>		<i>graděxъ</i>
I	* <i>h₁ek'wōys</i>		<i>aśvaiš</i>		<i>grady</i>

srednji rod: ie. *yugom »jaram«

množina	ie.	lat.	skr.	gr.	stsl.
N	* <i>yugeh₂</i>	<i>iuga</i>	<i>yugāni</i>	ζυγά	<i>iga</i>
V	* <i>yugeh₂</i>	<i>iuga</i>	<i>yugāni</i>	ζυγά	<i>iga</i>
A	* <i>yugeh₂</i>	<i>iuga</i>	<i>yugāni</i>	ζυγά	<i>iga</i>
G	* <i>yugōm</i>	<i>iugōrum</i>	<i>yugānam</i>	ζυγῶν	<i>igъ</i>
ABL	* <i>yugob^hos</i>	<i>iugīs</i>	<i>yugebhyaś</i>		
D	* <i>yugob^hos</i>	<i>iugīs</i>	<i>yugebhyaś</i>	ζυγοίς	<i>igomъ</i>
L	* <i>yugoysu</i>		<i>yugešu</i>		<i>idzěxъ</i>
I	* <i>yugōys</i>		<i>yugaiš</i>		<i>igy</i>

Nominativ množine m. r. završavao je na *-ōs = *-o- + *-es. Taj je nastavak očuvan u staroindijskome *aśvās*, gotskome (*dagōs* »dani«) i oskičko-umbrijskome (osk. *Núvlanús* »stanovnici Nole«).⁹⁵ U ostalim je

⁹⁵ U oskičko-umbrijskome su nastavak *-ōs preuzele i zamjenice, usp. osk. *pús* = lat. *qui* »koji« (n. mn.).

jezicima, pa i u latinskome, preuzet zamjenički nastavak za n. pl. *-i (usp. skr. n. mn. *te* »ti« < *toy), koji s tematskim samoglasnikom čini dvoglas *-oy. U starolatinskome je u n. mn. dvoglas očuvan, usp. *poploe* (*Carmen Saliare*) > klas. lat. *populī* »narodi«.

U starolatinskom je posvjedočen i nastavak *-eis* o-osnova muškog roda, usp. *magistreis* »magistri« (CIL I² 364); veći dio tih oblika zabilježen je na natpisima s oskičkog ili faliskičkog područja, te se vjerojatno radi o dijalektizmima: završetak *-s* dodan je latinskome završetku *-oy > *-ei* analogijom prema 3. deklinaciji, možda i pod utjecajem oskičkoga završetka *-ōs*.

Vokativ množine u svim je ie. jezicima podudaran nominativu, osim u staroirskom, gdje n. mn. *fīr* »ljudi« sadržava analoški zamjenički nastavak *-oy, a vokativ mn. *fīru* stari n. mn. *-ōs.

N., ak. i v. mn. srednjeg roda imao je nastavak *-h₂, što je s prethodnim samoglasnikom *-e davalo *ā* u većini jezika. U latinskom se *-ā pokratilo (§71), a u sanskrtu je nastavku *-ā* dodan završetak *-ni* analogijom prema n-osnovama; stari je nastavak *-ā* još očuvan u vedskome (*yugā* »jarmi«).

Akuzativ množine završavao je na *-o-ons ili *-e-ons, što je stapanjem davalo *-ōns; u latinskom je to pravilno odraženo kao *-ōs*, u skr. kao *-ān*, stsl. *-y* i lit. *-us*. U grčkom je dugi samoglasnik pravilno pokraćen ispred sonanta i suglasnika (tzv. *Osthoffov zakon*), što je pravilno dalo završetak *-ovς*, očuvan u kretskom dijalektu. U atičkom je *-ons dalo posvjedočeni završetak *-ovς*.

Genitiv množine imao je nastavak *-om, koji se s tematskim samoglasnikom stapao u završetak *-ōm; taj je završetak očuvan u grčkom *-ov* i u vedskom (*devām* od imenice *devas* »bog«), dok je u sanskrtu preuzet završetak *-ānām* iz n-osnova. U latinskom je nastavak *-ōrum* preuzet analogijom prema *ā*-osnovama, koje imaju *-ārum*. Neke imenice još imaju *-um*, npr. *deum* »bogova«, što je izvodivo iz ie. *-om (usp. i stlat. *socium*, CIL I² 581). Završetak *-om, s kratkim *-o-, iz kojega potječe i stsl. *-v*, analogijom je preuzet iz konsonantskih imenica. Oskičko-umbrijski ima očekivan odraz ie. završetka *-ōm, usp. osk. *Núvlanúm* »Nolanorum«, »stanovnikā Nole«.

Dativ i ablativ množine u indoeuropskom su završavali na *-b^hos; u grčkom i latinskom je neovisno umjesto toga nastavka preuzet završetak instrumentala množine, *-ōis, koji se po Osthoffovu zakonu pokratio u gr. *-oiς*, dok je u latinskom očuvan na najstarijim spomenicima kao *-ois* > klas. *-īs* (*qurois* »(Dios)kurima«, *Natpis iz Tivolija*).

Izvorni završetak instrumentala množine *-ōys postao je od tematskog samoglasnika i nastavka *-oys ili *-eys*; sačuvan je u staroindijskom

(*devaiš* »s bogovima«) i baltoslavenskom (stsl. *grady*, lit. *gardais*). U grčkom i latinskom taj je završetak postao završetkom dativa množine (u latinskom i ablativa).

Lokativ množine *-o-i-su uspostavlja se na temelju stsl. -ѣхъ i skr. -ešu;⁹⁶ to je u stvari aglutinacijom dobiven nastavak koji se sastoji od tematskog samoglasnika *-o-, nastavka za lokativ jednine *-i i nastavka za lokativ množine *-su (koji se pojavljuje u drugim deklinacijskim klasama).

U homerskom grčkom postoji nastavak -οισι za d. mn. koji je dobiven iz lokativa množine *-oysu analogijom prema lokativu jednine *-i. Litavski lokativ množine -uose (*vilkuose* »vukovima«) zamijenio je stariji -uosu, koji je dobiven iz sufiksa -uo- za (baltijski) ilativ i lokativnoga nastavka -su.

§107 Dvojinska paradigma je u indoeuropskom bila slabo razvijena, a u italском nije očuvana. U n. ak. i v. dv. m. r. nastavak *-h₁ s tematskim samoglasnikom *-o- odrazio se u skr. kao -ā (ved. *aśvā*, također *aśvau*), u gr. kao -ω (ἰππω), stsl. -a (*grada*), a u lat. je očuvan u riječi *ambō* »oba«. Genitiv i lokativ dvojine u gr. imaju nastavak -οιν (hom. -οιιν), u stsl. -u (*gradu*), a u skr. -ayos (*aśvayos*). U sanskrtu postoji i dativ-ablativ-instrumental dvojine -bhyām (*aśvābhyam*) kojemu odgovara staroslavensko -ma (*gradoma*) i stir. -aibn < *-o-b^him. Iz tih je podudarnosti teško rekonstruirati indoeuropske praoblike.

Sasvim uvjetno možemo predložiti rekonstrukciju dvaju padežnih nastavaka za kose padeže u dvojini ie. o-osnova: *-o-us u genitivu i lokativu (stsl. -u, skr. -os, -ayos prema zamjeničkoj deklinaciji) i *b^hyoh₁m > skr. -bhyām; u grčkom bismo mogli pretpostaviti analošku promjenu *b^hyōm > -b^hyim (prema instrumentalu -b^his > gr. -φι), uz dodatno glasovno pravilo *b^hyi- (? u zadnjem slogu) > *-yyi-, odakle hom. -ο-ιν. Problem je u tome što *b^hy inače u grčkom daje πτ, usp. θάπτω »ukapam« < *d^hab^hyō, usp. τάφος »grob«.⁹⁷

Imenice srednjega roda imaju u n. ak. i v. dvojine nastavak *-ih₂, usp. stsl. *idžē* = skr. *yuge*, = gr. ζυγώ (ie. *yugoyh₁).

EH₂-OSNOVE; LATINSKA 1. DEKLINACIJA

§108 Imenice ženskoga roda tvore se od tematskih imenica dodavanjem sufiksa *-h₂, usp. *h₁ek'wos »konj« (lat. *equus*) *h₁ek'weh₂ »kobila« (lat. *equa*, lit. *ašva*); na isti se način tvore i pridjevi ženskoga roda koji

96 Slavensko x i sanskrtsko š su od ie. *s prema RUKI-pravilu.

97 Za drukčije objašnjenje gr. nastavka -οιν v. Rix 1976: 141.

odgovaraju tematskim pridjevima muškoga i srednjeg roda, usp. *newos »nov«, *newom »novo«, *neweh₂ »nova« (lat. *nouus, nouum, noua*, gr. νέος, νέα, νέον). Tematski je samoglasnik u takvih imenica i pridjeva ženskog roda uvijek *-e-, nikada *-o-.

U grčkom i baltoslavenskom postoji klasa imenica ā-deklinacije muškoga roda, usp. gr. νεανίας »mladić«, stsl. *vojevoda*, lit. *elgeta* »siromah«. U latinskome su muškog roda uglavnom posuđenice iz grčkoga, npr. *poeta, nauta*, ali i neke izvorno latinske riječi (koje uglavnom znače zanimanja ili vršioce radnje), npr. *agricola* »seljak«. Neke od njih pripadaju pučkomu jeziku, npr. *scurra* »lakrdijaš za stolom«, *uerna* »rob (rođen u kući)« i sl. Imenice muškog roda na *-e-h₂ vjerojatno su prežitci iz razdoblja prije nastanka ženskoga roda u indoeuropskome.

§109 ie. *w₁h₂neh₂ »vuna«, *k^woyneh₂ »cijena«

jednina	ie.	lat.	skr.	gr.	stsl.
N	*w ₁ h ₂ neh ₂	lāna	ūrṇā	ποινή	cēna
V	*w ₁ h ₂ ne(h ₂)	lāna	ūrṇe	ποινή	cēno
A	*w ₁ h ₂ neh ₂ m	lānam	ūrṇām	ποινήν	cēna
G	*w ₁ h ₂ neh ₂ s	lānae	ūrṇāyās	ποινής	cēny
ABL	*w ₁ h ₂ neh ₂ s	lānā	ūrṇāyās		
D	*w ₁ h ₂ neh ₂ ey	lānae	ūrṇāyai	ποινή	cēnē
L	*w ₁ h ₂ neh ₂ i		ūrṇāyām		cēnē
I	*w ₁ h ₂ neh ₂ eh ₁		ūrṇayā		cēnoja

U nominativu jednine završetak je bio -eh₂, što je u potpunosti očuvano u sanskrtu, grčkom i staroslavenskom; u latinskom se *-ā pokratilo, možda pod utjecajem vokativa, u kojem je i izvorno bilo kratko, a možda pod utjecajem imenica u kojima je kraćina očekivana zbog jampskoga kraćenja (§71). U arhajskom latinskom zabilježen je i n. jd. s nastavkom -s (*parricidas* »oceubojica«, *Leges XII tab.*); budući da je zabilježeno samo u imenica muškog roda, najvjerojatnije je to -s preuzeto analogijom prema o-osnovama.

Vokativ jednine predstavlja osobit problem; stsl. završetak -o i kratko -a koje se pojavljuje u nekih grčkih imenica ā-deklinacije (νύμφα »nimfo«) upućuju na zaključak da je u prajeziku vokativ završavao na *-h₂ ispred kojega se *e izgubilo; drugo je objašnjenje da je *e bilo očuvano, ali da se završni laringal gubio u pauzi (budući da vokativ obično dolazi prije stanke u govornom lancu). Latinski ne razlikuje nominativ i vokativ, ali u umbrijskom se čini kao da razlika postoji (n. -o < *-ā, v.

–a < *–a, usp. vokativ *Tursa*). Sanskrtsko –e analoški je preuzet završetak vokativa jednine ī-osnova.

U akuzativu jednine prema Stangovu zakonu *–eh₂m je dalo *–ām, što je očuvano u većini ie. jezika (i u oskičkom, usp. *paam* = lat. *quam* »koju«). U latinskom je *–ā– pokraćeno ispred završnog suglasnika (§71).

Genitiv(–ablativ) jednine završavao je na *–eh₂–s, što je pravilno odraženo u lat. *familiās* u izrazu *pater familiās* »otac obitelji«. Nastavak –ās posvjedočen je i kod najstarijih pjesnika, npr. Enija (g. jd. *uiās* »puta«), no kasnije ga je istisnuo nastavak –āī (Plaut) > klas. –ae pod utjecajem o-osnova; vjerojatno je ta promjena u vezi s nestankom genitivnog nastavka –osio koji je u o-osnova zamijenio nastavak –ī (§105). U sanskrtu je nastavak –ā–yās preuzet iz ī-osnova, koje su i inače jako utjecale na deklinaciju ā-osnova u staroindijskome. Staroslavenski nastavak –y nejasnog je podrijetla, dok u litavskome nalazimo očekivano –os (usp. lit. *liepos* = stsl. *lipy*, g. jd. imenice *lipa*).

U italiskim je jezicima razlikovanje genitiva i ablativa jd. protegnuto na sve samoglasničke osnove; odatle u starolatinskome ablativ na –ād (*sententiād* »mišljenja« CIL I² 365). Nakon gubitka završnoga –d (§23) nastao je klasični lat. oblik ablativa jd. –ā.

Dativ je u ie. prajeziku završavao na *–eh₂–ey; nakon gubitka laringala, to je u većini jezika davalo –āy, što je u latinskom pravilno odraženo kao –ae.⁹⁸ Sanskrit ponovno ima nastavak preuzet iz –ī osnova.

Lokativ jednine završavao je na *–eh₂–i, što je u većini jezika nakon gubitka laringala davalo isti rezultat kao i nastavak dativa jednine. Da bi se izbjegla višeznačnost oblika, u sanskrtu je preuzet zamjenički nastavak –yām, dok u stsl. d. i l. jd. imaju isti završetak. U latinskome oblik *Romae* »u Rimu« podrijetlom je lokativ, ali se oblikom ne razlikuje od dativa i (klasičnoga) genitiva.

U latinskom instrumental nije ostavio traga. Ovaj padež je u ie. završavao na *–eh₂–eh₁, što je odraženo kao lit. –a (*liepa* »lipom«) i gr. –η (u prilogu κρηῖν »krišom«). U stsl. preuzet je zamjenički nastavak (usp. *tojā* »tom«, i. jd. od zamjenice *ta*). Sanskrit ima završetak –yā oblikovan prema ī-osnovama; upadljiva je podudarnost kratkoga o u stsl. i kratkoga a u sanskrtu na završetku osnove u ovom padežu.

98 Završno kratko *–ay daje u latinskome –ī (v. §67); dativni završetak –a (npr. *Fortuna*, CIL I² 1445) pojavljuje se na starolatinskim natpisima većinom iz Lacija i odražava dijalekatski odraz završnoga *–āy; slično je i sa završetkom –e (npr. *Victorie*, CIL I² 2631), posvjedočenim na natpisima koji uglavnom potječu s marsijskog područja, v. Blümel 1972: 45.

§110 Indoeuropsku paradigmu u množini rekonstruiramo na sljedeći način:

množina	ie.	lat.	skr.	gr.	stsl.
N	*w _l h ₂ neh ₂ es	lānae	ūrṇās	ποιναί	cěny
V	*w _l h ₂ neh ₂ es	lānae	ūrṇās	ποιναί	cěny
A	*w _l h ₂ neh ₂ ns	lānas	ūrṇās	ποινάς	cěny
G	*w _l h ₂ neh ₂ om	lānārum	ūrṇāṇām	ποινών	cěnъ
ABL	*w _l h ₂ neh ₂ b ^h os	lānīs	ūrṇābhyas		
D	*w _l h ₂ neh ₂ b ^h os	lānīs	ūrṇābhyas	ποιναίς	cěnamъ
L	*w _l h ₂ neh ₂ su		ūrṇāsu		cěnaxъ
I	*w _l h ₂ neh ₂ b ^h is		ūrṇābhiš		cěnami

Nominativ množine *-eh₂-es nakon nestanka laringala kontrakcijom je dao *-ās u većini jezika. U latinskome je -ās očuvano u natpisima (*reliquias* »ostaci«), a u klasičnom je jeziku izvorni nastavak istisnuo završetak -ae nastao analogijom prema o-osnovama.⁹⁹ Ista se promjena dogodila u grčkome. U stsl. nastavak -y u stvari je akuzativni nastavak; litavski još čuva izvorno -os < *-ās (*liepos* »lipe«), kao i gotski (*gibōs* »darovi«).

Akuzativ množine završavao je na *-eh₂ns (? < *-eh₂ns po Stangovu zakonu). Nakon nestanka laringala nastalo je *-āns, što se pravilno odrazilo kao lat. -ās, gr. -ας, skr. -ās, stsl. -y, lit. -as.

Genitiv množine glasio je u prajeziku *-eh₂-om; stapanjem samoglasnika nakon gubitka laringala nastajalo je u ie. jezicima obično *-ōm; u sanskrtu je taj završetak zamijenjen završetkom -ānām preuzetim iz n-osnova, a u grčkom i latinskom završetkom *-ā-som / -ā-sōm preuzetim iz zamjeničke deklinacije (usp. stind. *tāsām* »tih«, g. mn. zamjenice *sā* »ta«) ili iz s-osnova (usp. stind. *uśas-ām* »zorā«, g. mn. imenice *uśas-* »zora«). U latinskom je, rotacizmom, nastao završetak -ārum (usp. i osk. -azum, umb. -aru), a u grčkome se *-s- izgubilo između samoglasnika, te je nastao homerski završetak -α-ων; kontrakcijom samoglasnika dobiveno je atičko -ων.

Dativ (-ablativ) množine završavao je na *-eh₂-b^hos; kao i kod o-osnova, u staroindijskome tomu odgovara nastavak -bhyas, a u staroslavenskome -mъ. U italiskome i grčkome preuzet je nastavak instrumentala množine

99 Vjerojatno je arhaisko -ās zamijenjeno nastavkom -ae da bi se izbjegla homonimija sa završetkom akuzativa množine, nakon promjene *-āns > -ās.

*-oys koji se kontrahirao s prethodnim $\bar{a}$ -, (usp. osk. -*aís*, gr. -*αις*, lat. -*īs*) vjerojatno se to dogodilo pod utjecajem o-osnova u kojima je taj nastavak također prevladao u dativu množine. U klasičnom latinskom je nastavak -*bus* ponovno uveden da bi se izbjegli homonimi u izrazima poput *dīs deābusque* »bogovima i božicama« (umjesto **dīs dīsque).

Lokativ množine * eh_2 -su očuvan je u staroindijskome (-*āsu*) i staroslavenskome (*a-xb*¹⁰⁰). Mikenski grčki pokazuje završetak -*a-i* < *- $\bar{a}$ -si s nastavkom *-si preoblikovanim od ie. *-su prema lokativu jednine (*-i).

Instrumental *- eh_2 -b^his > *- $\bar{a}b^{h$ is posvjedočen je u staroindijskome, mikenskom grčkom (-*a-pi*) i staroirskom (d. mn. -*aib*). U baltoslavenskome imamo dijalekatsku varijantu *- $\bar{a}$ -miHs (lit. *liepomis*, stsl. *lipami*).

U dvojini je u ie. završetak glasio *- eh_2 -ih₁; sačuvan je u skr. kao -*e* (usp. *ašve* »dvije kobile«), u stsl. kao -*ě* (*lipě*) a u lit. kao -*i* < *-ie (*senieji liepi* »dvije stare lipe«¹⁰¹). Mikenski ima, vjerojatno analogijom prema o-osnovama, završetak -*o*: *to-pe-zo* »dva stola«. U latinskome nema tragova dvojine $\bar{a}$ -osnova.¹⁰²

PROMJENLJIVE OSNOVE

§111 Promjenljive deklinacijske klase u indoeuropskom prajeziku izdvajaju se prema tome što je u njima djelovao kvantitativni prijevoj u korijenu, sufiksu i nastavcima. U većini jezika promjenljive su imenske osnove zamijenjene nepromjenljivima, što se dogodilo i u latinskome. Jasna razlika promjenljivih i nepromjenljivih osnova očuvana je jedino u staroindijskome. Budući da u deklinaciji promjenljivih osnova veliku ulogu igra položaj tona u riječi, vedska jezična građa igra izuzetnu ulogu u rekonstrukciji indoeuropskih deklinacijskih tipova, jer vedski u najvećem broju slučajeva čuva mjesto ie. naglasaka.

Da bismo za pojedinu ie. imenicu znali kojoj (promjenljivoj) klasi pripada, moramo znati leksičku reprezentaciju (osnovni oblik) njezina korijena i sufiksa koji se u njoj ponavljaju. Stoga klasifikacija promjenljivih tipova proizlazi iz klasifikacije osnovnih oblika korijena i sufiksa. Osim toga, budući da su neki padežni nastavci u ie. prajeziku također postojali u

100 S *x* umjesto *s* analogijom prema o-osnovama, gdje *x* postaje po RUKI-pravilu.

101 U litavskom je stari dvoglas *ie* očuvan u određenom pridjevu *senieji*). Neobično je što je dvojina imenica ženskog roda na - eh_2 imala, po svemu sudeći, u n. a. v. nastavak *-ih₁ tipičan za imenice srednjeg roda.

102 Moguće je, ali nedokazivo, da lat. *duae* »dvije« čuva ie. završetak za n. dv. *- eh_2 ih₁, baš kao što *duo* čuva odgovarajući završetak n. dv. o-osnova (*-o-h₁).

dvije varijante — sa i bez samoglasnika (g. sg. *-os/-es i *-s, i. sg. *-eh₁ i *-h₁) — pripadnost neke imenice određenom deklinacijskom tipu ovisi i o strukturi pridruženih nastavaka.

Korijeni koje ćemo nazivati *jakima* imali su u osnovnom obliku inherentan samoglasnik, što znači da su mogli stajati u prijevornoj punini i praznini. *Slabi* korijeni, nasuprot tomu, u osnovnom obliku nisu imali inherentnoga samoglasnika, te su u deklinaciji stajali samo u praznini. Struktura je jakih korijena u deklinaciji *CVC (ili *CCVC, *CVCC, *CCVCC), a struktura slabih *CC (eventualno i CCC).

Sufiksi koje ćemo nazivati *slabima* u osnovnom obliku nisu sadržavali samoglasnika; to znači da se u deklinaciji nisu mogli pojavljivati u prijevornoj punini, već su uvijek bili u praznini. Takvi sufixi imali su oblik *C ili *CC. *Jaki* sufixi, nasuprot tomu, imali su oblik *CV, *VC ili *CVC, tj. sadržavali su samoglasnik koji se mogao ostvariti u prijevornoj punini.

Naposljetku, nastavke strukture *VC nazivat ćemo *jakima* (npr. gen. sg. *-es), a nastavke strukture *C *slabima* (npr. gen. sg. *-s).

Nije posve razjašnjeno pitanje koji su se padežni nastavci pojavljivali u jakoj i slaboj varijanti. Osim genitiva jednine u obzir dolaze još instrumental jd. (*-eh₁/*-h₁), te dativ i lokativ jd. v. i §102.

§112 Izložena klasifikacija morfema koji se pojavljuju u indoeuropskoj deklinaciji predviđa postojanje osam (= 2³) kombinacija, od kojih su samo neke činjenično i posvjedočeni promjenljivi deklinacijski tipovi:

deklinacijski tipovi u ie.	korijen	sufiks	nastavak	primjer
1. holodinamički	JAKI	JAKI	JAKI	*seh ₂ wōl »sunce«
2. statički	JAKI	JAKI	SLABI	*meh ₂ tēr »mati«
3. amfidinamički	JAKI	SLABI	JAKI	*potis »gospodar«
4.	JAKI	SLABI	SLABI	—
5. histerodinamički	SLABI	JAKI	JAKI	*ph ₂ tēr »otac«
6. proterodinamički	SLABI	JAKI	SLABI	*mptis »misao«
7.	SLABI	SLABI	JAKI	—
8.	SLABI	SLABI	SLABI	—

Iz tablice je vidljivo da sve kombinacije morfema nisu bile dopuštene u ie. prajeziku. Nepostojanje tipova označenih brojevima 4, 7 i 8 objašnjava se *temeljnim morfološkim pravilom* ie. prajezika, prema kojemu nisu bile dopuštene kombinacije dvaju uzastopnih slabih morfema unutar iste (promjenljive) riječi.

To pravilo poštovano je i u slučaju kada imenica nema sufiksa (tj. kod *korijenskih* imenica); one, naime, u ie. prajeziku nisu mogle biti tvorene pomoću korijena i nastavaka uvijek u praznini.

a) Holodinamičke imenice imale su sljedeći obrazac deklinacije: n. sg. *CeC-(C)VC(-s) (*seh₂wōl > lat. *sōl*) / g. sg. *CC-(C)Cos (*sh₂ulos > *suh₂los (v. §86) > skr. *sūryas*, n. sg.).

b) Obrazac statičkih imenica: n. sg. *CeC-(C)VC(-s) (*meh₂tēr > gr. μήτηρ) g. sg. *CeC-(C)C-s (*meh₂tr̥s > ved. *mātur*).

c) Amfidinamički tip imao je ovaj obrazac: n. sg. *CVC-C(-s) (*potis > ved. *patiṣ*) / g. sg. *CVC-C-os (*potyos > ved. *patyas*).

d) Histerodinamički tip: n. sg. *CC-(C)VC(-s) (*ph₂tēr > ved. *pitā*) / g. sg. *CC-(C)C-os (gr. πατρός).

e) Proterodinamički tip: n. sg. *CC-(C)C(-s) (*mptis > ved. *matiṣ*) / g. sg. CC-(C)VC-s (ved. *mateṣ*).

Deklinacijski tipovi dobili su imena prema ulozi naglasaka u paradigmatu. Tako se pretpostavlja da je naglasak kod *statičkog tipa* stajao na istom mjestu, npr. u statičkoj deklinaciji nekih korijenskih imenica (v. §125), usp. ie. *dōm »kuća, dom«:

n. sg. *dōm (arm. *tun*)

g. sg. *dēms (gr. δεσπότης < *dems potis »gospodar kuće«)

S druge strane, amfidinamičke osnove imale su naglasak koji je u prajeziku stajao na prvom slogu u nominativu jednine, a na drugome u kosim padežima: proterodinamičke su, naprimjer, neke i-osnove, npr. ie. *h₃ewis »ovca«:

n. sg. *h₃éwis (gr. οἷς)

g. sg. *h₃ewyós (gr. οἰός)

Histerodinamičke imenice u prajeziku su imale naglasak na drugom slogu i u nominativu jednine i u kosim padežima, ali, zbog prijevoja, na različitim morfološkim elementima, npr. u imenice *ph₂tēr »otac«:

n. sg. *ph₂tēr (gr. πατήρ)

g. sg. *ph₂trós (gr. πατρός).

Međutim, glede rekonstrukcije indoeuropskoga naglasaka i naglasnih paradigmatu mnogo toga je još uvijek nejasno. Stoga sam se u klasifikaciji promjenljivih deklinacijskih tipova i oslonio na temeljnu strukturu morfema radije nego na akcenatske alternacije.

Moja se klasifikacija promjenljivih deklinacijskih tipova razlikuje od općeprihvaćene (npr. Rix 1976) samo s obzirom na statički tip. Dok ja nazivam statičkim i imenicu poput *meh₂tēr, g. *meh₂tr̥s »mati« kojoj je korijen u svim padežima u

punini, i *h₃nomp, g. *h₃pmens »ime«, kojoj se korijen pojavljuje i u punini i u praznini, mnogi bi lingvisti ovu potonju nazvali proterodinamičkom zbog pretpostavljenog (ali nedokazanog) pomicanja naglaska s korijena na sufiks u deklinaciji.

IH₂ /YEH₂ OSNOVE

§113 U skladu s iznesenom klasifikacijom promjenljivih osnova, indoeuropske *-ih₂/-yeh₂ osnove svrstavaju se u statičku paradigmu: sufiks *-ih₂/-yeh₂ pojavljivao se u praznini u n. sg., ali je u većini drugih padeža imao puninu. Korijen je bio uvijek u punini, a genitivno *-s u praznini.

ie. *potnih₂ »gospodarica«, lat. faciēs »lice«, stsl. aldi »lada«

jednina	ie.	lat.	skr.	gr.	stsl.
N	*potnih ₂	faciēs	patnī	πότνια	aldi
V	*potni(h ₂)	faciēs	patni	πότνια	aldi
A	*potnih ₂ m	faciem	patnī	πότνιαν	aldjja
G	*potn(i)yeh ₂ s	faciēi	patnyās	ποτνιάς	aldjje
ABL	*potn(i)yeh ₂ s	faciē	patnyās		
D	*potn(i)yeh ₂ ey	faciēi	patnyai	ποτνία	aldjji
L	*potnih ₂ (i)		patnyām		aldjji
I	*potnih ₂ h ₁		patnyā		aldjjeja

§114 Množinu od latinskih imenica 5. deklinacije imaju samo *rēs* »stvar« i *diēs* »dan«. U starijim tekstovima pronalazimo i oblike kao *spebus* »nadama«, *aciebus* »bitkama«.

množina	ie.	lat.	skr.	gr.	stsl.
N	?*potnih ₂ es	(diēs)	patnīš, patnyas	ποτνίαί	aldjje
V	= N	= N	patnyas	ποτνίαί	= N
A	?*potnih ₂ ns	= N	patnīš	πότνιας	= N
G	?*potnih ₂ om	(diērum)	patnīnām	ποτνίων	aldjbj
ABL	?*potnih ₂ b ^h os	(diēbus)	patnībhyas		
D	*potnih ₂ b ^h os	(diēbus)	patnībhyas	ποτνίαίς	aldbjamъ
L	*potnih ₂ su		patnīšu		aldbjaxъ
I	*potnih ₂ b ^h is		patnībhiš		aldbjami

U latinskom su se imenice ove deklinacijske klase u pravilu odrazile kao imenice koje završavaju na *-ia* (*glōria* »slava«, *uictōria* »pobjeda«, itd.).¹⁰³ One se u deklinaciji ne razlikuju od imenica na *-a* (prva deklinacija). Međutim, latinske imenice pete deklinacije mnogo duguju indoeuropskim imenicama tvorenim pomoću sufiksa *-ih₂/yeh₂*, te se s obzirom na ulogu u cjelokupnom deklinacijskom sustavu nastavljaju na njih; kao i u ie. prajeziiku, i u latinskom su imenice 5. deklinacije sve ženskoga roda (osim *diēs* »dan« i složenica izvedenih iz te imenice);¹⁰⁴ **h₂* je u tih imenica sufiks za tvorbu ženskoga roda. **ih₂/yeh₂* osnove služile su u ie. prajeziiku za tvorbu participa, imenica i pridjeva ženskoga roda izvedenih pomoću atematskih sufiksa; participi prezenta, m. r. *b^herōn(t)* »koji nosi«: ž. r. **b^herontih₂* »koja nosi« (gr. φέρων, φέρουσα, stsl. *bery*, *berašti*); m. r. **h₁nek'wōs* (**widwōs*) »koji je nosio (vidio)«: ž. r. **h₁nek'usih₂* (*widusih₂*) »koja je nosila (vidjela)« (stsl. *nest*, *nesšti*, skr. *vidvā*, *viduši*); m. r. **-tēr* »vršilac radnje«: ž. r. **-trih₂* (skr. *-tā*, *-trī*), **sweh₂du-* »sladak« (gr. ἡδύς, skr. *svaduś*), **sweh₂dwh₂* »slatka« (gr. ἡδεῖα, skr. *svādvī*).

Nominativ jednine imenica ove klase nije imao nastavka; u latinskom je sačuvan, vjerojatno, u Enijevu stihu *Quos homines quondam Laurentis terra recepit* »ljudi koje je nekoć primila laurentijska zemlja« (Ernout 1947: 148); oblik *Laurentis* umjesto klasičnoga *Laurens* pravilan je ishod ie. završetka **-ih₂* kojemu je, analogijom s imenicama 3. deklinacije, pridodano nominativno **-s*.

Akuzativ jednine **-ih₂m* pravilno je odražen u lat. završetku *-iem*, gr. *-ιαν*, skr. *-īm*. Genitiv jednine imao je nastavak **-s*, kao i kod *eh₂*-osnova, s kojima se podudara i većina ostalih padežnih nastavaka. U množini je rekonstrukcija prijevojnih stupnjeva osnove i nastavaka otežana oskudnošću građe, no padežni su nastavci bili isti kao i kod **eh₂*-osnova.

U staroslavenskome nastavak g. sg. *-(j)ę* nije dovoljno razjašnjenoga postanja (izgleda kao ie. završetak **-en-s*, preuzet iz *n*-osnova, usp. Bräuer 1969, II: 127). Istočni i zapadni slavenski jezici upućuju na praslavenski nastavak **-ě*. Slično je i s nastavkom za nom. pl. *-(j)ę*, no on se može protumačiti kao nastavak za akuzativ množine (uz uvjet da ie. **-yeh₂ns* pravilno u slavenskom daje **-j-ę*). U sanskrtu je nastavak za l. jd. preuzet iz zamjeničke promjene; u instrumentalu jednine očekivali bismo kod statičkih imenica nastavak **-ī* < ie. **-ih₂h₁*; vjerojatno se radi o analogijskom utjecaju imenica sa »slabim« sufiksom **-ih₂*; u nominativu množine je završetak *-yas* stariji od završetka *-īś* koji se pojavljuje u vedskom.

103 Ranija povezanost imenica 5. deklinacije i imenica na *-ia* vidi se po stlat. oblicima n. sg. *māteriēs* »građa«, g. sg. *māteriae*.

104 U praslavenskome je postojao određen broj imenica ove klase muškoga roda, usp. stsl. *sqdi* »sudac«.

U gotškome je deklinacija imenica na $*-ih_2 / -yeh_2$ dobro očuvana, a služi za tvorbu imenica ženskoga roda, usp. *frijonds* »prijatelj«: *frijondi* »prijateljica«. U litavskome indoeuropskim imenicama na $*-ih_2 / -yeh_2$ odgovaraju neke i-osnove ženskoga roda, npr. *marti* »djevojka« (gen. *marčios*); sačuvan je i morfološki princip prema kojemu ie. atematskim pridjevima muškoga roda odgovaraju pridjevi ženskoga roda ove klase, usp. *grāžus* »lijep«: *grāži* »lijepa«.

OSNOVE NA $-IH_2$

§115 Imenice ove klase očuvane su u potpunosti jedino u vedskom (npr. *nadiš* »rijeka«, *vr̥kīš* »vučica«); u drugim jezicima ostavile su malo traga (usp. npr. stisl. *ylgr* »vučica«), a u latinskom su posve nestale; one su tvorene pomoću »slaboga« sufiksa $*-ih_2-$ koji nije imao prijevoja, te su stoga imale amfidinamičku promjenu (ved. n. sg. *nadiš*, g. sg. *nadyas*, ak. sg. *nadyam*, i. sg. *nadyā*). Sve imenice ove klase bile su ženskog roda.

LATINSKE IMENICE 5. DEKLINACIJE

§116 Premda kao klasa potječu od ie. $*-ih_2 / -yeh_2$ osnova, sastavom su imenice latinske 5. deklinacije različitoga podrijetla; među njima je npr. *spēs* »nada« < $*spēh_1s$ (usp. stsl. *spěti* »žuriti«), korijenska imenica s $*h_1$ kao završnim suglasnikom korijena; zatim, tu je *rēs* »stvar, imovina« < $*(H)reh_1is$, stara i-osnova tvorena od korijena na laringal (usp. ved. *rās* »imutak, blago«, ak. jd. *rayim* = lat. *rem*, ie. $*(H)reh_1im$); naposljetku, *diēs* »dan« je indoeuropska (korijenska) imenica na dvoglas, $*dyēws$ > ved. *dyauš* »nebo«. Osnova te imenice nastala je apstrahiranjem osnove akuzativa jednine $*dyē-m$ (v. §137). Imenice poput *speciēs* »vrsta«, *materiēs* »građa«, itd. izvedene su sufiksom $*-yeh_1$ ili $*-yēh_2$ koji je u latinskome poslužio za tvorbu apstraktnih imenica ženskog roda.

Većina je padežnih nastavaka latinske 5. deklinacije nastala analogijom prema ā-osnovama, što samo potvrđuje njihovu iskonsku bliskost (u sanskrtu su, naprotiv, i-osnove analogijom utjecale na ā-osnove). Genitivni završetci $-ēi$ (sg.) i $-ērum$ neposredno su oblikovani prema završetcima ā-osnova $-āi$ i $-ārum$, a slično je i u drugim padežima.

Nema dokaza da su imenice 5. deklinacije kao klasa postojale i u ostalim italiskim jezicima (v. Pisani 1966, Sihler 1995). Nema, međutim, dokaza niti da nisu.

OSNOVE NA $*u$ i $*uH_2$; LATINSKA 4. DEKLINACIJA

§117 U ie. prajeziku brojne su imenice i pridjevi imale osnovu koja je završavala na $*u$; imenice kojima je osnova završavala na $*-u$ očuvane

su u latinskome kao četvrta deklinacija. Pridjevi na *-u prešli su, dodavanjem sufiksa *-i-, u i-osnove, usp. ie. *g^wrHu- »težak« (gr. βαρύς) > lat. *gravis*, ie. *h₁lg^whu- / *h₁leg^whu- »lagan« (ved. *raghuš*, gr. ἐλαχύς) > lat. *levis*.

Postojala su dva osnovna tipa u-osnova: proterodinamičke, izvedene iz korijena sufiksom *-Vw-, i amfidinamičke, izvedene iz korijena sufiksom *-w-; u latinskome je razlika između amfidinamičkih i proterodinamičkih u-osnova izbrisana. Amfidinamička promjena u većini je jezika posve zamijenjena proterodinamičkom; u vedskom, međutim, još ima imenica koje se dekliniraju posve amfidinamički, npr. *madhu* »medovina«, g. sg. *madhvas* (ie. *med^hu, *med^hwos, usp. gr. μέθυ, μέθυος »vino«).

Među sufiksima pomoću kojih su tvorene u-osnove, ističe se sufiks *-tu- kojim su tvorene apstraktne imenice koje izražavaju glagolsku radnju. Taj sufiks usporedan je sufiksu *-ti- kod i-osnova, no za razliku od njega ne označava radnju kao objektivnu činjenicu, već kao dispoziciju (sklonost) subjekta; dok se imenice na *-ti- tvore uglavnom od slabih korijena, imenice na *-tu- tvore se od jakoga korijena u prijevojnoj punini, usp. lat. *gustus* »okus«, *uisus* »vid«, *sensus* »osjet«, got. *daupus* »smrt«, *lustus* »radost«.

§118 ie. *g'onu »koljeno«; *suHnu- »sin«; lat. *fructus* »plod«, gr. πῆχυς »lakat«.

jednina	ie.	lat.	skr.	gr.	stsl.
N	*g'onu *suHnus	genū fructus	jānu sūnuš	ρόνυ πῆχυς	synъ
V	*g'onu *suHnew	genū fructus	jānu sūno	ρόνυ πῆχυς	synu
A	*g'onu *suHnum	genū fructum	jānu sūnum	ρόνυ πῆχυν	synъ
G	*g'pwos *suHnows	genūs fructūs	jānunas sūnoš	γουνός πηχέος (hom.)	synu
ABL	= G	genū fructū	= G		
D	*g'pwey *suHnowey	genū fructuī, fructū	jānune sūnave	γουνί πήχει	synovi
L	*g'pwi, *gnēw *suHnēw		jānuni sūnau		synu
I	*g'onuh ₁ *suHnuh ₁		jānunā sūnunā		synomъ

§119 Promjena u-osnova u množini:

množina	ie.	lat.	skr.	gr.	stsl.
N	*g'onuh ₂ *suHnewes	genua fructus	jānūnī sūnavas	γούνα (hom.) πήχεις	synove
V	= N	= N	= N	= N	= N
A	*g'onuh ₂ *suHnus	genua fructum	jānūni sūnūn	γούνα πήχεις	synъ
G	*g'ṛwom *suHn(e)wom	genuum fructuum	jānūnām sūnūnām	γονέως πήχεως (hom)	synu
ABL	*g'onub ^h os, *suHnub ^h os	genibus, genubus fructibus	= G		
D	= ABL	= ABL	jānubhyas sūnubhyas	γόνεσι πήχεσι	synovi
L	*g'onusu *suHnusu		jānušu sūnušu		synu
I	*g'onub ^h is *suHnub ^h is		jānubhiš sūnubhiš		synomъ

U latinskome su imenice 4. deklinacije muškoga i srednjega roda; prve imaju nominativ na *-us*, a potonje na *-u*, *-ū*; u ie. prajeziku bilo je i dosta imenica ženskoga roda, o čemu svjedoče i prežitci u latinskome *manus* »ruka«, *domus* »dom«, *penus* »hrana«. ¹⁰⁵

Nastavak *-ū* u n. sg. imenica srednjeg roda nije posve razjašnjen; Leumann (1977: 441) kaže da toga nastavka nije bilo u govornom jeziku, vjerojatno stoga što glavno svjedočanstvo o njem potječe od Priscijana (2. 362) te od pjesnika (npr. Vergilije, Eneida 1. 320); međutim, Leumannova skepsa izgleda mi pretjeranom. Moguće je da su duljine u riječima poput *genū* »koljeno«, *cornū* »rog« postale od **-u-h₁* pri čemu je **-h₁* nastavak za nominativ dvojine (imenice koje znače »koljeno« ili »rog« obično se upotrebljavaju u paru, v. Hamp 1970).

U genitivu jednine proterodinamičke promjene gotski nastavak *-aus* (*sunaus* »sina«) potvrđuje da je prijevoini samoglasnik u sufiksu bio **-o-*, a ne **-e-*. Latinski nastavak *-ūs* pravilan je odraz indoeuropskoga proterodinamičkoga završetka **-ows*. Na starolatinskim natpisima posvjedočen je i nastavak *-uos* (*senatuos*, *SC de Bacch.*) koji je moguće protumačiti kao indoeuropski amfidinamički završetak **-w-os* (kao u

¹⁰⁵ U staroirskome (a vjerojatno i u keltskome općenito) u-osnove također su isključivo muškoga i srednjeg roda (Thurneysen 1946); u praslavenskome su pak isključivo *masculina* (Bräuer 1969); vjerojatno se radi o dijalekatskoj osobitosti nekih zapadnoindoeuropskih jezika.

ved. *madhvas*, g. sg. od *madhu* »medovina«). Neke imenice katkada tvore genitiv jednine na dugo *-ī*, analogijom prema o-osnovama, npr. g. sg. *senatī*, kod Cicerona i Livija. Deklinacija o- i u- osnova posve se pomiješala kod imenice *domus* »dom« (dat. *domuī* i *domō*, abl. *domō*, g. pl. *domuum* i *domōrum*).

Latinski je ablativ na *-ū* nastao u praitalsko doba proširenjem nastavka *-Vd na sve vokalske osnove (usp. *magistratūd*, *SC de Bacch.*).

U dativu jednine završetak *-uī* u latinskome razvio se iz *-uei*, nastavka posvjedočenog na ranim natpisima (*senatuei*, CIL I² 568). U klasičnom latinskom imenice srednjeg roda imaju nastavak *-ū*, a imenice muškoga i ženskog roda *-uī*; u pjesništvu, međutim, i imenice muškog i ženskog roda često imaju *-ū*. Izvorni nastavak u svakom je slučaju *-uī* < ie. *-w-ey, dok je *-ū* po svoj prilici nastalo analogijom prema dativu *-ī* imenica treće deklinacije.

Lokativ jednine proterodinamičkih imenica nije imao nastavka, no sufix je stajao u prijevornoj duljini (ie. *suHnēw). Moguće je da je trag toga lokativa očuvan u lat. izrazu *noctū* »noću«, što je izvodivo iz *nok^wtēw, lok. sg. inače nepotvrđene u-osnove *nok^wtu-. Lokativ jednine amfidinamičkih imenica najvjerojatnije je imao uobičajeni lokativni nastavak *-i, usp. ved. *madhavi* »u medovini«.

Instrumental jednine ostavio je traga u malom broju jezika; vedski oblici poput *paśvā* »stokom« (usp. lat. *pecu*) upućuju na nastavak *-eh₁; avestički *voḥū* »dobrim« upućuje na nastavak *-h₁.

§120 Latinski nominativ množine na *-ūs* nije pravilan odraz ie. završetka *-ewes; vjerojatno je *-ūs* preuzeto iz akuzativa, gdje je taj završetak pravilno nastao od ie. *-uns; pri tome je igrala ulogu i analogija s imenicama 3. deklinacije, kod kojih se n. i ak. množine također podudara. N., ak. i v. pl. imenica srednjeg roda također je nastao analogijom (najvjerojatnije prema o-osnovama), jer bi ie. *-u-h₂ u latinskome dalo ***-ū*.

Genitiv množine *-uum* (arhaiski *-uom*) u pjesništvu se često skraćuje u *-um* (npr. kod Vergilija). U dativu množine latinske imenice *acus* »igla«, *arcus* »luk«, *quercus* »hrast« i *tribus* »pleme« sačuvale su stari završetak *-u-bus*, pri čemu je *-u-* dio osnove na koji je pravilno dodan nastavak *-bus*; ostale imenice preuzele su, analogijom prema 3. deklinaciji, završetak *-ibus*, no neke imenice imaju još oba završetka (npr. *genu*, *artus* »ud«, *lacus* »jezero«, *uerū* »ražanj«, itd.).

U staroindijskome su u-osnove pretrpjele velik utjecaj n-osnova; osobito se to vidi u deklinaciji u-osnova srednjeg roda, u kojima ispred padežnoga nastavka

često stoji neetimološko *n*; u vedskome su još očuvani oblici bez *n*, usp. *madhu* n. »medovina«, g. *madhvas* umjesto mlađega *madhunās*. U praslavenskom su se u potpunosti izgubile u-osnove srednjega roda; također su nestale pridjevske osnove na *u. U instrumentalu jednine završetak *-om̥* prenesen je analogijom iz tematskih osnova; staroruski još ima izvorni nastavak *-om̥* koji je naslijeđen iz praslavenskoga.

Dodavanjem sufiksa za ženski rod *-*h₂* u-osnovama nastajale su u indoeuropskom prajeziku osnove na *-*uh₂* ženskoga roda. Takve su, naprimjer, imenice **swek'ruh₂* »svekrva«, skr. *śvaśrūṣ*, lat. *socrus* (sram imenice muškoga roda **swek'uros* »svekar«, skr. *śvaśuras*, lat. *socer*). Te su se imenice u prajeziku deklinirale amfidinamički (n. sg. **swek'r-uh₂-s*, g. sg. **swek'r-uh₂-ós*). U latinskome se te imenice u deklinaciji ne razlikuju od ostalih imenica 4. deklinacije; završno *-*ūs* pokratilo se najvjerojatnije pod utjecajem zakona o jampskom kraćenju.

Jedine latinske imenice na *-*ūs* su *sūs* »svinja« i *grūs* »ždral«. Prva je indoeuropska korijenska imenica *suHs (usp. gr. *ῥς*), a druga indoeuropska osnova na *-*uh₂* (usp. lit. *gervė*, strus. *žeravb*, s drugim sufiksom gr. *γέρωνος*); obje su uvrštene u 3. deklinaciju, ali *grūs*, *gruis* još čuva trag promjene amfidinamičke indoeuropske osnove na *-uh₂*, (*géruh₂s / *gruh₂ós).

LATINSKA 3. DEKLINACIJA

§121 Po svojem je postanju latinska treća deklinacija najraznolikija (s izuzetkom, možda, pete deklinacije). Još su rimski gramatičari u treću deklinaciju svrstali sve imenice kojima genitiv jednine završava na *-is*. Premda u klasičnom latinskom imenice i pridjevi 3. deklinacije imaju vrlo slične nastavke, samo upoznavanje njihova indoeuropskoga podrijetla može nam razjasniti preostale razlike; među imenicama 3. deklinacije razlikovat ćemo: a) i-osnove; b) osnove na konsonant; c) osnove na sonant; d) nepravilne imenice (heteroklita, osnove na dvoglas).

I-OSNOVE

§122 U indoeuropskom su prajeziku i-osnove mogle biti proterodinamičke, statičke i amfidinamičke; proterodinamička je promjena bila znatno češća i u mnogim je oblicima utjecala na histerodinamičku promjenu još tijekom razvoja ie. prajezika. Obje su deklinacije i-osnova u najvećoj mjeri usporedne proterodinamičkoj i amfidinamičkoj promjeni u-osnova.

Kao i u indoeuropskome, i u latinskome i-osnove mogu biti bilo kojeg roda. Imenice srednjega roda prepoznaju se po završetcima *-e*, *-al*, *-ar*, dok za razlikovanje imenica muškoga roda (npr. *ignis* »oganj«) i ženskoga (*mōns* »brijeg«) nema jasnoga pravila.

§123 *h₃ewis »ovca«, *mptis »misao, um«; *mori »more« > lat *mare*, *polis > gr. πόλις »grad«

jednina	ie.	lat.	skr.	gr.	stal.
N	*h ₃ ewis *mptis	mēns mare	aviš matiš	οἷς πόλις	pa-meť
V	*h ₃ ewi *mptey	mēns mare	ave mate	πόλι	pa-meťi
A	*h ₃ ewim *mptim	mentem mare	avim matim	πόλιν	pa-meť
G	*h ₃ ewyos *mpteyš	mentis maris	avyas mateš	οἰός πόληος (hom.)	pa-meťi
ABL	= G	mente marī	= G		
D	*h ₃ ewyey *mpteyey	mentī marī	ave mataye	πόλει	pa-meťi
L	*h ₃ ewyi *mptēy		avyau matā(u)	πόληι	pa-meťi
I	*h ₃ ewyeh ₁ *mptih ₁		avyā ved. matī		pa-meťja

U latinskome pronalazimo isključivo odraze proterodinamičke promjene: *ouis* se sklanja isto kao i *mēns*. U nominativu jednine u latinskome je –i- otpalo sinkopom iza nekih suglasničkih skupina, dok je iza drugih očuvano (*collis, collis* »brijeg« < ie. *k₁lnis, usp. steng. *hyll*); ova se druga skupina u gramatičkoj tradiciji naziva *parisyllaba*, jer u genitivu i nominativu jednine imaju isti broj slogova. Imenice srednjega roda ove deklinacijske klase pogodila je apokopa, otpadanje završnoga *–i ukoliko su imale više od dva sloga (*anamali »životinja« > *animal*, *kalkali > *calcar* »ostruga«, s pravilnom disimilacijom likvida, v. §82). U dvosložnim imenicama *–i je pravilno prešlo u –e (*mare*, također u pridjeva 3. deklinacije, *suāue* »slatko«). Indoeuropski nastavak za sr. rod bio je *–0, tj. imenice su završavale na čistu osnovu (*–i, usp. skr. *vāri* n. »voda«).

U akuzativu jednine i proterodinamička i histerodinamička deklinacija imale su završetak *–im; taj je završetak u latinskome pravilno prešao u –em (*ment–em*), ali je –im naknadno ponovno uvedeno kod nekih imenica (*febris* »groznica«, *sitis* »žed«, *rāuis* »promuklost«, itd.) analogijom prema završetcima ostalih vokalskih deklinacija (–am, –om, –um, –em).

U nekih imenica akuzativ na –im možda je pravilan odraz ie. završetka *–ih₂m: lat. *neptim* i skr. *nap̃tim* bili bi izvodi iz ie. *neptih₂m »nećakinju, unuku« (usp. Meillet & Vendryes 1948: 478).

Indoeuropski završetak genitiva jd. proterodinamičke deklinacije *-ey-s u latinskome je trebao dati *-īs; pod utjecajem konsonantskih osnova, kod kojih je završetak -īs postao od *-es, latinske su i-osnove preuzele genitivni završetak s kratkim -is.¹⁰⁶ Ablativ jednine -e također je preuzet iz konsonantskih osnova (v. §125), ali su neke imenice i svi pridjevi 3. deklinacije zadržale stari italiski ablativ na *-īd > lat. -ī; taj završetak imaju a) imenice srednjeg roda (*marī*) b) imena rijeka (*Tiberī*); c) imenice koje imaju ak. jd. na -im (*turrī* »kule«).

U dativu jednine ie. završetak *ey-ey pravilno se odrazio kao lat. -ī; treba istaći da bi i taj nastavak mogao biti prenesen iz konsonantskih imenica, jer bi i *-ey također u latinskome dalo -ī.

Lokativ i instrumental jednine nisu u latinskome ostavili traga; u prajeziku je lok. jd. završavao na *-ēy (proterodinamička deklinacija), što se u vedskom odrazilo kao -ā (usp. *agnā* »u ognju«, lok. od *agniś* »oganj«); u sanskrtu je analogijom prema u-osnovama dodano završno -u, te lokativ glasi *agnau*.

§124 Deklinacija i-osnova u množini:

množina	ie.	lat.	skr.	gr.	stsl.
N	*h ₃ ewyes *mpteyes	mentēs maria	avyas matayas	πόλεις	pa-meťje
V	= N	= N	= N	= N	= N
A	*h ₃ ewins *mptins	mentēs, mentīs maria	avyas matīś	πόλεις	pa-meť
G	*h ₃ ewyom *mptyom	mentium marium	matinām	πολήων (hom.)	pa-meťjjs
ABL	*h ₃ ewib ^h os *mptib ^h os	mentibus maribus	matibhyas		
D	= ABL	mentibus maribus	matibhyas	πόλεσι	pa-meťmъ
L	?*h ₃ ewisu *mptisu		matīśu		pa-meťxъ
I	*h ₃ ewib ^h is *mptib ^h is		matibhiś		pa-meťmi

U nom. pl. lat. -ēs predstavlja pravilan odraz ie. završetka *-ey-es proterodinamičkih deklinacija; u nekih se imenica pojavljuje i nastavak

106 U oskičko-umbrijskome je staro *-eis očuvano i, štoviše, preneseno na konsonantske imenice i o-osnove, usp. osk. *medikels* »mediksa« (*meddix* je neki magistrat u oskičkim gradovima).

–īs (kod Plauta *aedīs* »zgrade«, *aurīs* »uši«). Taj se nastavak obično tumači analogijom prema konsonantskim imenicama kod kojih se također podudaraju n. i ak. pl. koji oba završavaju na –ēs.¹⁰⁷ N., ak. i v. pl. imenica srednjega roda morao bi završavati na *–ī da dolazi od ie. završetka *–i–h₂; latinski završetak –ia nastao je analogijom prema o-osnovama (kao i kod u-osnova, usp. §119).

Akuzativ množine imenica m. i ž. roda završavao je na *–i–ns; najvjerojatnije su i histerodinamičke i proterodinamičke imenice imale isti završetak. U latinskom je *–i–ns pravilno odraženo kao –īs (*mentīs*), no taj nastavak od Augustova doba zamjenjuje se nastavkom –ēs, preuzetim iz konsonantske deklinacije.

Genitiv množine ima u latinskome završetak –ium, što je pravilan odraz ie. završetka *–i–om. Međutim, neke imenice, koje ostale padeže tvore po i-osnovama, imaju g. pl. na –um, kao konsonantske osnove, npr. *senum*, *uolucrum*, *iuuenum*, *canum* »staraca, ptica, mladića, pasa«. Većina takvih imenica u praeziku nisu bile i-osnove, te je završetak –um u g. pl. arhaizam, a ne analoška inovacija.

Dativ i ablativ množine imaju u latinskome nastavak –i–bus, koji je pravilno nastao iz ie. završetka *–i–b^hos.

Osim navedenih tipova i-osnova, u indoeuropskome je postojao još jedan, rjeđi tip koji možemo svrstati u holodinamičku deklinaciju. Radi se o imenicama tvorenim sa sufiksom *–HVy– koji je u n. sg. stajao u »duljini o«, npr. ie. *sek^wHōy > skr. *sakhā* »pratilac, prijatelj«, g. *sakhiyuš* ie. *weh₂g^hHōy > gr. ἡχώ, g. ἡχοῦς < *weh₂g^hHyos. Prema mišljenju većine stručnjaka ta klasa imenica nije ostavila traga u latinskome. Međutim, neke latinske i-osnove u nominativu jednine imaju nerazjašnjen završetak –ēs (*sedēs* »sjedilište«, *uulpēs* »lisica«, *uātēs* »prorok, pjesnik« koji bi se mogao izvesti iz *–(H)ēys, prijevorne varijante upravo spomenutoga indoeuropskoga tipa.¹⁰⁸

107 V. Leumann 1977: 440. Vrijedno je spomena, međutim, i drugo objašnjenje, prema kojemu je –īs pravilan odraz ie. histerodinamičkoga završetka *–y–es (usp. ved. *aryas* »prijatelji«, n. sg. *ari–*). Moguće je da ie. *–yes daje u lat. –īs i u prezentu glagola 4. konjugacije, ukoliko *uenīs* < ie. injunktiva *g^wemyes.

108 U latinskom je dugo prijevorno *ē analogijom uvedeno i kod nekih korijenskih imenica, usp. *pēs* »stopalo« umjesto ie. *pōds (dor. πός). Ništa ne stoji na putu pretpostavci da se to dogodilo i kod imenica tvorenih sufiksom *–HVy–.

OSNOVE NA KONSONANT

§125 Razmjerno heterogenu klasu indoeuropskih osnova na konsonant možemo podijeliti na a) osnove na okluziv; b) osnove na *-s-; c) osnove na laringal:

osnove na okluziv	osnove na *-s-	osnove na laringal
ie. *pōd-s »stopalo«	*g'enh ₁ os »rod«	*ponteH-s »put«
lat. pēs, pedis	genus, generis	(pōns, pontis »most«)

U indoeuropskom su prajeziku osnove na okluziv u najvećem broju slučajeva bile korijenske imenice (imenice tvorene bez sufiksa); neke od njih sklanjale su se statički, npr. *dōm / gen. *dems »dom«, no većina je imala »jake« nastavke te se sklanjala amfidinamički, npr. *pōds / gen. *pedos »stopalo« (umjesto **pdos, oblika nemogućeg zbog slogovne strukture jezika). U latinskom su korijenske imenice vrlo brojne, što je jedna od arhaičnih crta toga jezika (u većini su ie. jezika korijenske imenice nestale kao klasa; u slavenskome ih uopće nema). Imenice na konsonant izvedene pomoću sufiksa u latinskom su znatno češće nego u indoeuropskome. Jedna je od rijetkih naslijeđenih takvih imenica *nepōs* »nećak« (ie. *nepōts, usp. skr. *napāt* »potomak«, stir. *nía*, steng. *nefa*).¹⁰⁹ U latinskome je broj osnova na okluziv znatno povećan zbog brojnih složenih sufiksa, od kojih samo neki imaju usporednice u drugim ie. jezicima, npr. sufiks *-tu(H)t- za tvorbu apstraktnih imenica ž. r., posvjedočen i u keltskom (lat. *iuventus* »mladost« = stir. *ótiu*), ili sufiks *-teh₂t-, posvjedočen i u grčkom (lat. *nouitās* »novost« = gr. νεότης). Naposljetku, u osnove na okluziv valja ubrojati i participe prezenta tvorene sufiksom *-Vnt- (lat. *ferens*, *ferentis*, skr. *bharan*, *bharatas*, gr. φέρων, φέροντος »noseći« < *b^herōn, *b^herontos). U tijeku razvoja latinskoga ti su participi poprimili završetke i-osnova (usp. g. pl. *ferentium*, no Plaut još ima *amantum* »ljubavnikā«, *precantum* »moli-teljā«).

§126 Indoeuropske *s-osnove bile su srednjega roda i, rjeđe, muškoga ili ženskog roda. Imenice srednjeg roda dobro su posvjedočene u gotovo svim ie. jezicima, usp. ie. *g'enh₁os / g. *g'enh₁esos »rod« > lat. *genus*, *generis*, hom. γένος, γένεος, skr. *janas*, *janasas*. Karakteristično je za te imenice

¹⁰⁹ Ta je imenica imala holodinamičku promjenu (n. *népōs, g. *neptós), usp. prazninu sufiksa u skr. g. sg. *naptur* i stir. *nieth*.

da nemaju kvantitativnog prijevoja, osim eventualne prijevojne duljine u n. ak. v. pl. (*g'enh₁ōs > skr. *janā(m)s(i)*).¹¹⁰ U latinskom, zbog rotacizma, osnova u kosim padežima završava na *r*. Lat. *aes*, *aeris* »bronca« pravilno dolazi od ie. *h₂eyos, *h₂eyesos »kovina« s gubitkom *y između samoglasnika (usp. skr. *ayas* »kovina«, got. *aiz* »novac, ruda«). S-osnove muškoga i ženskog roda imale su holodinamičku promjenu, npr. ie. *h₂ewsōs / g. *h₂usesos / ak. *h₂usosm »zora« (osnova *h₂ewsōs očuvana je u hom. ἠώς, posredno i u lat. *aurōra* i lit. *aušra*; osnova *h₂uses- u skr. *ušas-*). U latinskome su te imenice djelomično prešle u druge deklinacijske klase (npr. *aurōra*), a djelomično su očuvane (npr. *arbōs* »stablo«).

§127 Osnove na laringal (osim onih s formantom *-h₂ za tvorbu ženskog roda, v. §108) bile su u indoeuropskome rijetke. Među njima nalazimo korijenske imenice, npr. *d^hoh₁-s »činitelj« u složenicama (ved -*dhās*, lat. -*dōs* u *sacer-dōs* < *sakro-d^hoh₁, s prijelazom u osnove na *t*). Od izvedenih imenica na laringal možemo spomenuti *ponteH-s »put« (skr. *panthās*, stsl. *patb*). Ta se imenica sklanjala holodinamički (genitiv *pntHos > skr. *pathas*, ista osnova je u gr. πᾶτος »put«). U latinskome je ta imenica prešla u i-osnove (*pōns*, *pontis* »most«).

§128 *pōds »stopalo«

jednina	ie.	lat.	skr.	gr.	stsl.
N	*pōds	pēs	pāt	πούς	
V	(= N)	= N	= N	= N	
A	*podip	pedem	pādam	πόδα	
G	*pedos ili *podes	pedis	padas	ποδός	
ABL	= G	pede	= G		
D	*pedey ili *podey	pedī	pade	ποδί	
L	*podī ili *pedi		padi		
I	*pedeh ₁ ili *podeh ₁		padā		

¹¹⁰ U ranom indoeuropskome promjena je vjerojatno bila *g'enh₁s / *g'enh₁es-s, dakle statična, v. Schindler 1975a.

Kod imenice *pōds, kao i kod mnogih drugih korijenskih imenica, teško je utvrditi raspodjelu prijevojnih stupnjeva u korijenu za pojedine padeže. N. sg. je vjerojatno imao *ō, dok je ē u lat. uvedeno analogijom prema onim padežima u kojima je stajalo *e; kod korijenske imenice uōx »glas«, izvorno *ō je očuvano, usp. skr. vāk).

Akuzativ jednine imao je nastavak *-m, fonološki uvjetovanu varijantu nastavka *-m; u latinskome je pravilan odraz -em (§46), grčko -α također je pravilno, dok je u skr. -am m dodano analoški prema o-osnovama.

U genitivu jednine nastavak je bio *-os ili *-es. U nekim se jezicima pojavljuje *-os (grčki, germanski, keltski), a u drugima *-es (slavenski, latinski), dok je u nekima boja samoglasnika neodrediva (armenski, indoiranski); latinski je jedini ie. jezik u kojem su posvjedočene obje varijante, premda se nastavak -os pronalazi samo u najstarijim tekstovima (npr. *salutus*, g. sg. od *salus* »zdravlje«, CIL I² 62, *nominus* g. sg. od *nōmen* »ime«, *SC de Bacch.*).¹¹¹ U klasičnom latinskom upotrebljava se samo nastavak -is < -es (usp. stlat. *salutes pocolom* »vrč zdravlja«, CIL I² 451). Oskički i umbrijski imaju nastavak i-osnova, -eis (osk. *medtkeis* »suca«, od osnove *medtk-*).

Najvjerojatnije je objašnjenje postojanja te dvije varijante genitivnoga nastavka teza da je jedna od njih isprva stajala pod naglaskom, a druga u nenaglašenom položaju. Mogli bismo pretpostaviti da je varijanta *-es stajala pod naglaskom, a inače varijanta *-os;¹¹² vjerojatno je do poremećaja u toj distribuciji došlo još tijekom razvoja ie. prajezika.

Ablativ jednine -e u latinskome pravilno dolazi od indoeuropskoga lokativnog nastavka *-i. U dativu jednine lat. -ī (stlat. -ei) pravilan je odraz ie. nastavka *-ey (usp. i osk. *medtkei* »sucu«).

U sanskrtu, nastavak -am u akuzativu sastoji se od pravilnoga ishoda ie. *-m i analoški dodanoga -m (prema o-osnovama). U grčkome je nastavak -ι u dativu u stvari indoeuropski lokativni nastavak. Mikenski još čuva indoeuropski dativni nastavak *-ey, koji se linearom B piše kao -e.

§129 Promjena osnova na okluziv u množini:

111 Za popis riječi posvjedočenih s genitivnim nastavkom -us < -os v. Blümel 1972: 63.

112 U ie. prajeziku samoglasnik *e češće je stajao pod naglaskom, dok je *o ponekad bio samoglasnik koji se pojavljivao umjesto prijevojne praznine kako bi se izbjegle nemoguće slogovne strukture (v. Matasović 1996a, 1996c).

množina	ie.	lat.	skr.	gr.	stsl.
N	*podes	pedēs	pādas	πόδες	
V	(= N)	= N	= N	= N	
A	*podps	pedēs	padas	πόδας	
G	*pedōm ili *podōm	pedum	padām	ποδῶν	
ABL	*podb ^h os ili *pedb ^h os	pedibus	padbhyas		
D	*podb ^h os ili *pedb ^h os	pedibus	padbhyas	ποσσί	
L	*podsu ili *pedsu		pat <u>su</u>		
I	*pedb ^h is ili *podb ^h is		padbhiš	mik. popp ^h i	

Indoeuropski nastavak za n. pl. u latinskome je trebao dati *-es > *-is; nastavak -ēs u stvari je pravilan odraz nastavka za akuzativ množine, ie. *-ps > *-ens > -ēs.¹¹³ U oskičkom je izvorni nastavak očuvan, npr. *humuns* (= lat. *hominēs* »ljudi«), sa sinkopom samoglasnika *e.

Dativ i ablativ množine analogijom prema i-osnovama dobili su završetak -ibus umjesto očekivanoga *-bus.

U sanskrtu dugo ā u n. pl. je od ie *o zbog djelovanja Brugmannova zakona; kratko a u ak. pl. kao da upućuje na zaključak da je prijevoini samoglasnik u tom padežu bio *e. U grčkom je dativ množine postao od ie. lokativa množine, kao što je dativ jednine u stvari ie. lokativ. Nastavak -σι umjesto *-συ tumači se analoškim utjecajem lokativa (dativa) jednine na -ι. U mikenskom grčkom instrumental je još osobit padež s nastavkom -phi koji se podudara sa sanskrtskim -bhiš; u homerskome taj nastavak (hom. -φι) ima različite funkcije i upotrebljava se i u jednini i u množini.

OSNOVE NA SONANT

§130 Među indoeuropskim osnovama na sonant¹¹⁴ ističu se osnove na *r i *n; ima svega nekoliko osnova na *m: npr. *g^heyōm / *g^himos »zima«, lat. *hiems*, *hiemis*, av. *zyā*, *zimō*, *sōm / *sems »jedinstvo« (stsl. *самъ*, gr. εἶς), *d^heg^hōm / *d^hg^hmos »zemlja« (het. *tekan*, gr. χθών). Na sličan način, izuzetno su rijetke i osnove na *l: *seh₂wōl / *suh₂nos »sunce« (lat. *sōl*, skr. *sūryas*, lit. *saulė*), *seh₂ls / *sh₂los »sol« (lat. *sāl*, *salis*, gr. ἄλς,

113 Drugo je, možda ne manje vjerojatno tumačenje, da je lat. -ēs nastavak za nom. pl. preuzet iz i-osnova, ie. *-ey-es (Leumann 1977: 436).

114 Na ovom mjestu o sonantima govorimo u *fonetskom*, ne u *fonološkom* smislu. U fonološkom smislu ie. sonanti su i *y i *w.

stsl. *solb*). Osnove na *m i *l već su u prajeziku bile prežitci iz ranijega razdoblja; u nastavku bavit ćemo se samo osnovama na *r i *n.

§131 U indoeuropskom prajeziku osnove na sonant mogle su biti sva tri roda i pripadati gotovo svim deklinacijskim tipovima: statičkom, holodinamičkom, proterodinamičkom i histerodinamičkom. Ponekad imenice izvedene istim sufiksom pripadaju dvama različitim deklinacijskim tipovima; naprimjer, ie. imenica *meh₂tēr »mati« imala je statičku promjenu (g. sg. *meh₂tṛs > ved. *matur*), a ie. *ph₂tēr »otac« histerodinamičku (g. sg. *ph₂tros > gr. πατήρ). Pripadnost jedne statičkom, a druge histerodinamičkom tipu određena je zacijeló akcenatskim promjenama koje su se zbile u ranom indoeuropskom i koje je vjerojatno nemoguće rekonstruirati.

A) Imenice muškog i ženskog roda

Imenice muškog i ženskog roda s osnovom na -n izvedene su obično sufiksom *-Vn- ili *-CVn- i imaju histerodinamičku promjenu (*k'wōn »pas«, gen. *k'unos, gr. κύων, κυνός) ili holodinamičku promjenu (*h₂ek'mōn »kamen«, gen. *h₂ek'(m)nos). U latinskom se taj sufiks razdvojio na dva:

a) sufiks -ō / -ōn-is kojim su izvedene imenice muškoga roda, s poopćenom prijevajnom duljinom ō koja je u ie. obilježavala samo n. sg., usp. *pulmō*, *pulmōnis* »pluće« (gr. πλέμων), ime *Nerō*, *Nerōnis*, itd. Aglutinacijom sa sufiksom *-ti- za tvorbu apstraktnih imenica (kao u *mēns*, *mentis*, v. §122) taj sufiks poslužio je za tvorbu imenica ženskoga roda na -tiō / -tiōnis,¹¹⁵ usp. npr. *nātiō*, *nātiōnis* »narod, nacija«;

b) sufiks -ō / -inis, pomoću kojega se tvore imenice ženskoga i, rjeđe, muškog roda, s vokalizmom u kosim padežima naslijeđenim iz ie. holodinamičke promjene (npr. *ordō*, *ordinis* f. »red, poredak«); i ovaj je sufiks poslužio za tvorbu nekoliko složenih sufiksa, većinom za tvorbu imenica ženskoga roda i apstraktnog značenja: -ēdō / -ēdinis (*dulcēdō* »slatkoća«, usp. *dulcis* »sladak«), -īgō / -īginis (npr. *orīgō* »podrijetlo«, usp. *orīri* »rađati se«), itd.

Osim navedena dva tipa n-osnova u latinskome postoje i izolirane tvorbe poput *pecten* »češalj« (ie. statički *pektṛs/(p)kten-, usp. gr. κτεῖς, κτενός) ili *sanguis* »krv« (prema Meilletu i Vendryesu riječ bez utvrđene etimologije; od Vergilija s kračinom *sanguis*).

115 Posve podudaran složeni sufiks postoji i u keltskom, usp. stir. -tiu (npr. *toimtiu*, g. *toimten* »misao«), v. Watkins 1966.

Većina latinskih i ie. imenica na *r bila je izvedena sufiksom *-tVr; takve imenice označavale su vršitelja radnje, ups. lat. *genitor* »roditelj« < *gen_{h1}tōr (gr. γενέτωρ, skr. *janitā*). Ostale osnove na *r muškog i ženskog roda označavale su srodstva. Neke od imenica te klase izvedene su sufiksom *-h₂tēr (v. gore »otac« i »mati«), ali neke nisu (npr. *swesōr »sestra« > lat. *sōror*, skr. *svasā*, lit. *sesuo*, stir. *siur*). Većina tih imenica pripada statičkom (*meh₂tēr, *swesōr) ili histerodinamičkom tipu (*ph₂tēr).

B) Imenice srednjeg roda

U indoeuropskome nije bilo imenica srednjeg roda s osnovom na *r. Sve imenice srednjega roda kojima je n. sg. završavao na *r tvorile su kose padeže s osnovom na *n, te su prema tome bile heteroklitske (v. §136). U latinskom su srednjega roda samo neke izolirane imenice etimološki nejasna podrijetla poput *cicer* »slanutak«, *papāuer* »mak«. Zacijelo se radi o posuđenicama iz neindoeuropskih jezika.

Najčešći sufiks za tvorbu imenica srednjega roda s osnovom na *n u ie. prajeziku bio je jaki sufiks *-men. On je ostao izuzetno produktivan i u latinskom, npr. lat. *sēmen* < ie. *seh₁men »sjeme« (stsl. *sěmę*), *germen* »pupoljak, porod« < *g'enmen (skr. *janma* »rođenje«). U prajeziku su se imenice tvorene tim sufiksom deklinirale proterodinamički ili statički, premda je u većini jezika prevladala promjena s genitivnim nastavkom *-os/-es, tipična za holodinamičku i histerodinamičku promjenu.

Imenica *h₃nomp »ime« posvjedočena je u gotovo svim ie. jezicima, ali nije sigurno je li u ie. prajeziku pripadala ovoj klasi (moglo bi se raditi i o imenici sa sufiksom *-en); njezina je promjena statička: n. sg. odražen je pravilno u lat. *nōmen*, samo što je *ō* preuzeto analogijom prema riječima izvedenim iz korijena *gnō-* »znati« (usp. *cognōmen* »nadimak«, s neetimološkim *g*). U grčkom je početno *ō-* u *ὄνομα* protetski samoglasnik postao od laringala. Osnova kosih padeža (g. sg. *h₃nmens) odražena je u staroirskom *ainm* (g. *anmae* < *h₃nmens) i u stsl. *imę* < *j₃meN < *nmen-. Neki autori (npr. Mayrhofer 1986: 126) zbog dorskog oblika 'Evvoμα- u imenu 'Evvoμακρατίδας (g. sg.) u indoeuropskom rekonstruiraju *h₁nomp ili *h₁neh₃mp s početnim laringalom *h₁. Najvjerojatnije treba pretpostaviti da je ie. *h₃nomp u grčkom pravilno dalo *ὄνομα*, a da je u dorskom došlo do disimilacije *o...o > *e...o, te da je *enoma- djelovanjem Cowgillova zakona potom dalo posvjedočeni lik 'Evvoμα-.

§132 ie. *h₃nomp »ime« (n.), *h₂ek'mōn »kamen«; lat. *homō* < d^{hg'}hemōn (u vezi sa *humus* »zemlja«)

IMENA I ZAMJENICE

jednina	ie.	lat.	skr.	gr.	stsl.
N	*h ₃ nomp	nōmen	nāma	ὄνομα	ime
	*h ₂ ek'mōn	homō	aśmā	ἄκμων	kamy
V	*h ₃ nomp	nōmen	nāma	ὄνομα	ime
	*h ₂ ek'mon	homō	aśman	ἄκμων	kamy
A	*h ₃ nomp	nōmen	nāma		ime
	*h ₂ ek'monp	hominem	aśmānam	ἄκμονα	kamenъ
G	*h ₃ pmens	nōminis	nāmnas	ὀνόματος	imene
	*h ₂ ek'(m)nos	hominis	aś(m)nas	ἄκμωνος	kamene
ABL	= G	nōmine homine	= G		
D	*h ₃ pmney	nōminī	nāmne	ὀνόματι	imeni
	*h ₂ ek'mney	hominī	aś(m)ne	ἄκμονι	kameni
L	?*h ₃ nomen		nāmani		imene
	*h ₂ ek'moni		aśman(i)		kamene
I	*h ₃ pmn(e)h ₁		nāmnā		именѣмъ
	*h ₂ ek'mneh ₁		aś(m)nā		каменѣмъ

N sg. imenica na sonant m. i ž. roda tvorio se *asigmatski*, tj. nije imao nastavka *-s; sufiks je, međutim, u tom padežu obavezno bio u prijevojnoj duljini.¹¹⁶ Završno *-n je u latinskom otpalo iza dugoga *ō, stoga je *homō* očekivan oblik; ista se promjena dogodila i u sanskrtu (usp. *aśmā*), litavskome (*akmuo*) i staroslavenskome (*kamy*), dok je u grčkom -v očuvano.

Vokativ nije imao nastavka, a sufiks je bio u prijevojnoj punini (usp. skr. *aśman*); u latinskome je poopćen završetak nominativa. Akuzativ je također imao puninu i nastavak *-m koji se pravilno u latinskom odrazio kao -em. N. ak. i v. sg. imenica srednjeg roda imali su očekivani nastavak *-o (čistu osnovu).

Genitiv jednine imao je nastavak *-s (proterodinamička i statička promjena), odnosno *-os / -es (holodinamička promjena). Završetak *-es

116 Vjerojatno su i imenice na sonant u ranoindoeuropskom završavale na *-s u n. sg., ali se to *s asimiliralo s prethodnim sonantom i potom, metatezom kvantitete, produjilo prethodni samoglasnik; razvoj je dakle bio: *h₂ek'mons > *h₂ek'monn > *h₂ek'mōn (usp. Szemerényi 1989).

117 Stang (1966) smatra da je lit. -s u genitivu (*akmens*) nastalo sinkopom samoglasnika -es posvjedočenoga u starolitavskome i u dijalektima.

posvjedočen je u slavenskome (*s je otpalo po *zakonu otvorenih slogova*), i litavskome *šuns* »psa« (od *šuo* »pas« < *k'wōn¹¹⁷). Nastavak *-os imamo u grčkome, dok *-s pronalazimo u staroirskome (g. sg. *anmae* »imena« < *h₃ŋmens). Latinski ima -is < *-es. Sufiks je u latinskom ili ujednačivanjem poopćio duljinu nominativa (tip -ō / -ōnis) ili prazninu kosih padeža holodinamičke promjene (tip -ō / -inis).

Samoglasnik i u sufiksu -in(-is) nastao je anaptiksom; to pokazuje Thurneyse-
nov zakon (*kn > gn), koji je djelovao prije anaptikse u sufiksima tipa -igō / -iginis (*robigo* »hrđa«, itd.). Anaptiksa je izostala u imenici *caro, carnis* »meso« (usp. umbr. *karu* »komad«).

Latinski je ablativ, kao i kod osnova na okluziv, nastao od ie. lokativa na *-i, dok dativni nastavak -ī dolazi od *-ey. Oblik *Karthaginī* »u Kartagi« nastao je analogijom prema o-osnovama, gdje -ī dolazi od *-o-y, tj. od ie. lokativa. Lokativ osnova na sonant mogao je imati uobičajeni nastavak *-i, ali mogao je biti i bez nastavka (ved. *heman* »zimi« < *g^heymen); taj je lokativ očuvan i u stsl. *imen-e*, gdje je -e postponirana čestica, a nastavak je *-0. Lokativ u staroindijskom redovito ima prijevojnu puninu u sufiksu, a vjerojatno je tako bilo i u indoeuropskome.

U staroindijskome, a vjerojatno i u indoeuropskome, u sredini riječi nije dopuštena skupina *-Cmn-, te stoga *m ispada u oblicima kao što je g. sg. ved. *aśnas* (umjesto *aśmnas). U grčkom je, vjerojatno iz istoga razloga, poopćena prijevojna punina o u sufiksu kroz čitavu paradigmu. U slavenskom, s druge strane, oblik *kamy* zahtijeva opširnije objašnjenje. Taj je oblik potekao od osnove kosih padeža *h₂ek'mon-, što je u slavenskom trebalo dati *okmon-; međutim, dogodila se metateza laringala i okluziva, te je praoblik *keh₂mōn pravilno dao stsl. *kamy*. Nastavak -b u ak. jd. pravilan je odraz ie. *-ŋ na kraju riječi, a nastavak -mb u instrumentalu oblikovan je prema i-osnovama (umjesto očekivanoga *-mb). U grčkom indoeuropske osnove srednjeg roda na sufiks *-men- dobivaju završno -t- nejasna podrijetla; óνοματος pravilno dolazi od *h₃nomptos. Grčki je dativ, kao i kod osnova na okluziv, indoeuropski lokativ s nastavkom *-i.

§133 U množini promjena n-osnova izgleda ovako:

IMENA I ZAMJENICE

množina	ie.	lat.	skr.	gr.	stsl.
N	*h ₃ nomōn *h ₂ ek'mones	nōmina hominēs	nāmāni, nāmā aśmānas	ὀνόματα ἄκμονες	imena kamene
V	= N	= N	= N	= N	= N
A	*h ₃ nomōn *h ₂ ek'monps	nōmina hominēs	nāmāni, nāmā aś(m)nas	ὀνόματα ἄκμονας	imena kameni
G	*h ₃ nmnom *h ₂ ek'(m)nom	nōminum hominum	nāmnām aś(m)nām	ὀνομάτων ἄκμόνων	imenъ kamenъ
ABL	*h ₃ nmqb ^{hos} *h ₂ ek'mqb ^{hos}	nōminibus hominibus	nāma h yas aśma h yas		
D	*h ₃ nmqb ^{hos} *h ₂ ek'mqb ^{hos}	nōminibus hominibus	nāma h yas aśma h yas	ὀνόμασι ἄκμοσι	именьмъ каменьмъ
L	?*h ₃ nompsu *h ₂ ek'mpsu		nāmasu aśmasu		именьхъ каменьхъ
I	*h ₃ nmqb ^{his} *h ₂ ek'mqb ^{his}		nāma h iš aśma h iš		именьми каменьми

Ie. n. a. v. pl. imenica srednjeg roda *h₃nomōn prema nekim je tumačenjima stari *kolektiv* (v. §82). Pravilan odraz očuvan je u vedskom (*namā*), dok je u sanskrtu analogijom prema o-osnovama dodan nastavak *-i* < *-h₂. U latinskom je nastavak *-a* od ie. *-eh₂*, što je nastavak preuzet od o-osnova.

Nominativ množine m. i ž. roda imao je nastavak **-es*; za latinsko *-ēs* objašnjenje je isto kao i kod osnova na konsonant (v. §129). Akuzativ množine imao je nastavak **-ps* > lat. *-ēs*; nastavak *-ibus* preuzet je, kao i kod imenica na konsonant, iz i-osnova umjesto očekivanoga **-bus*.

U staroslavenskome su oblici za dativ, lokativ i instrumental množine uveli *-b* analogijom prema i-osnovama. N. pl. *-e* i ak. pl. *-i* pravilan su odraz ie. nastavaka **-es*, **-ps*, dok je nastavak *-a* u n. a. v. pl. sr. roda kao i u latinskom oblikovan prema o-osnovama (ie. **-eh₂*).

§134 ie. *meh₂tēr »mati«, *ph₂tēr »otac«

MORFOLOGIJA

jednina	ie.	lat.	skr.	gr.	stsl.
N	*meh ₂ tēr *ph ₂ tēr	māter pater	mātā pitā	μήτηρ πατήρ	mati
V	*meh ₂ ter *ph ₂ ter	māter pater	mātar pitar	μήτερ πάτερ	mati
A	*meh ₂ terp *ph ₂ terp	mātre patrem	mātaram pitaram	μητέρα πατέρα	materь
G	*meh ₂ tṛs *ph ₂ tros	mātris patris	mātur pitur	μητρός πατρός	matere
ABL	= G	mātre patre	= G		
D	*meh ₂ trey *ph ₂ trey	mātrī patrī	mātre pitre	μητρί πατρί	materi
L	?*meh ₂ teri *ph ₂ teri		mātari pitari		matere
I	*meh ₂ tr(e)h ₁ *ph ₂ treh ₁		mātrā pitrā		matersja

Kao što je iz tablice vidljivo, promjena r-osnova paralelna je promjeni n-osnova. Latinska je promjena kombinacija deklinacija statičkoga i histerodinamičkoga tipa; u kosim je padežima poopćena prijevojna praznina, pri čemu lat. *patrem*, *mātre* ne dolazi neposredno od ie. **ph₂tṛp, **meh₂tṛp, već od poopćene osnove *patr-*, *mātr-*.

U sanskrtu je u g. sg. poopćen prijevoj statičkoga tipa; *mātur* pravilno dolazi od ie. *meh₂tṛs, a *pitur* je analoški oblikovano prema *mātur*. U staroslavenskome je većina nastavaka podudarno nastavcima n-osnova. Završetak instrumentala -tja preuzet je iz i-osnova i zamjeničkoga je podrijetla.

§135 Množinske oblike rekonstruiramo na sljedeći način:

množina	ie.	lat.	skr.	gr.	stsl.
N	*meh ₂ teres *ph ₂ teres	mātrēs patrēs	mātaras pitaras	μητέρες πατέρες	matere
V	= N	= N	= N	= N	= N
A	*meh ₂ tṛns *ph ₂ tṛns	mātrēs patrēs	mātṛš pitṛn	μητέρας πατέρας	materi
G	*meh ₂ trom *ph ₂ trom	mātrum patrum	mātṛnām pitṛnām	μητρῶν πατρῶν	materь
ABL	= D	mātribus patribus	mātṛbhyas pitṛbhyas		
D	*meh ₂ tṛbhos *ph ₂ tṛbhos	mātribus patribus	mātṛbhyas pitṛbhyas	μητράσι πατράσι	materьmъ
L	?*meh ₂ tṛsu *ph ₂ tṛsu		mātṛš pitṛš		materьxъ
I	*meh ₂ tṛb ^{hi} s *ph ₂ tṛb ^{hi} s		mātṛbhiš pitṛbhiš		materьmi

U sanskrtu je ak. mn. *pitṛn* oblikovano analoški prema ī- i ū- osnovama (Thumb & Hauschild 1959: 80); odatle i dugo samoglasničko ṛ. Gen. pl. oblikovan je prema n-osnovama, no u vedskom je posvjedočen i izvorni oblik, npr. *svasrām* »sestara«. U staroslavenskome se kao i kod n-osnova očituje utjecaj i-osnova.

HETEROCLITA

§136 Imenice koje su u indoeuropskom prajeziku imale različite osnove u nominativu (i akuzativu i vokativu) i kosim padežima nazivamo *heteroklitama*. Sve su te imenice bile srednjeg roda; kao klasa, najbolje su očuvane u hetitskom, a razmjerno su mnogobrojne i u staroindijskome. U latinskome ih je svega još nekoliko. Postojalo je nekoliko tipova heteroklita, koje se mogu razvrstati u klase prema završetku osnove: a) *H u nominativu, *n u kosim padežima, usp. ie. *h₂ostH / *h₂ostnos = stind. *asthi* / *asthnas* »kost« (lat. *os*, *ossis*); b) *l u nominativu, *n u kosim padežima, usp. ie. *seh₂wōl / *suh₂nos »sunce« = lat. *sōl*, *solis*, got. *sunu*; c) *r u nominativu, *n u kosim padežima, usp. ie. *yēk^wṛ / *yek^wṛs »jetra« = gr. ἥπαρ / ἥπατος, lat. *iecur* / *iecinoris*. Među svim tim tipovima osnova¹¹⁸ najčešće su bile one u kojima se smjenjivalo *r i *n; one su jedine ostavile tragova u latinskome.

118 Jedan do sada neuočen tip heteroklizije imala je riječ za »pupak«: nom. *h₃nob^{hi} (skr. *nābhiš*, steng. *nafu*, stpr. *nabis*, latv. *naba*) / gen. *h₃nb^{hi}los (lat. *umbō*, *umbilicus*,

U indoeuropskome su se *r/n osnove deklinirale amfidinamički ili statički. Amfidinamička je bila, naprimjer, imenica *wod̥r »voda« (het. *watar*, stsl. *voda*, usp. gr. ὕδωρ¹¹⁹), čiji genitiv je glasio *udnos (het. *wetenaš*, gr. ὕδατος usp. skr. n. *udakam*). U latinskome imamo iz osnove kosih padeža imenicu *unda* (s metatezom *dn > nd). Na sličan način, ie. imenica *h₁owHd^hr̥ »vime« (gr. οὐθαρ, skr. *ūdhar*) imala je genitiv *h₁uHd^hnos; (skr. genitiv *ūdhnas*); u latinskome imenica više nije heterokliton (*ūber*, *ūberis*). S druge strane, statički su se deklinirali npr. ie. *h₂erh₃wr̥ / *h₂r̥h₃wens »žito« (stir. *arbor* / *arbae*), *peh₂wr̥ / *ph₂wens »vatra« (het. *pahhur* / *pahhwenas*), itd.

Ostaci su indoeuropskih heteroklita u latinskome sljedeće imenice: *femur*, *feminis* »bedro«,¹²⁰ *iecur*, *iecinoris*, *iocineris* »jetra«,¹²¹ *iter*, *itineris* f. »put« (het. *itar*).¹²² Tijekom razvoja latinskoga sve su te imenice analoški razvile oblike kosih padeža pravilnije sa stanovišta latinskoga sistema deklinacije; tako u latinskim pisaca pronalazimo i oblike *iecoris*, *femoris*, te novi nominativ *itiner*, čiji je genitiv *itineris* pravilan.

OSNOVE NA DVOGLASE

§137 Te su osnove bile malobrojne još u ie. prajeziku i, osobito zbog djelovanja Stangova zakona, bile su nepravilne. Dvije su indoeuropske osnove na dvoglas *g^wōws »govedo« (skr. *gauš*, gr. βῶς, latv. *gous*, stir. *bó*, lat. *bōs* je posuđenica) i *dyēws »nebo, bog neba« (skr. *dyauš*, gr. Ζεύς, lat. *Iu-piter*).

Imenica *dyēws je u ie. prajeziku imala histerodinamičku promjenu; genitiv jd. *diwos odražen je u gr. Διός i skr. *divas*, a ak. sg. *dyēm (od

---

stir. *imliu*, gr. ἰμφਾਲός). Obratite pažnju na podudarnost prijevornog stupnja *o u korijenu u toj riječi i riječi za »ime«, *h₃nom̥ (§131); međutim, dok se *h₃nom̥ dekliniralo statički, *h₃nob^{hi} / *h₃nb^hlos je pripadalo amfidinamičkomu tipu.

119 Grčko ω dolazi od ie. *ō koje je bilo uobičajen prijevorni stupanj n. ak. v. množine ili *kolektiva* (*wedōr) imenica srednjega roda (v. §82). Hetitski g. sg. *wetenaš* ukazuje da je u (starijem) indoeuropskome postojao i osobit statički tip heteroklitskih imenica, tj. da je genitiv od *wod̥r bio *wed̥s, usp. Schindler 1975.

120 Za razliku od Ernouta i Meilleta (s. v.) vjerujem da je lat. *femur* moguće etimološki povezati sa slavenskim *bedro*; valja poći od praoblika *b^hed^hr̥, što je u latinskom dalo *febor, a zatim s disimilacijom *femor > *femur* (obratnu disimilaciju imamo u *hibernus* »zimski« < *g^heymernos). U staroslavenskom, gdje heteroklita kao klasa ne postoje, imenica *bedro* prešla je u o-osnove sr. roda.

121 V. Rix 1965.

122 Eventualno i *aser* »krv« (riječ koja se pojavljuje samo kod gramatičara) usp. het. *ešhar*, *ešnaš*.

dyewm, po Stangovu zakonu) u hom. gr. Ζῆν i skr. *dyām*. Isti je oblik za akuzativ dao u latinskome osnovu ***dyē- iz koje je nastao akuzativ *diem*, a potom, analogijom, čitava deklinacija imenice *diēs* »dan«. Od ie. lokativa jd. ***dyewi** (skr. *dyavi*) postao je lat. ablativ *Ioue*, odakle je apstrahirana osnova ***Iou-** koja je poslužila za ostatak paradigme (gen. *Louis*, ak. *Iouem*, itd.).¹²³ Nominativ *Iuppiter* u stvari je indoeuropska fraza sakralnoga značenja ***dyew ph₂ter** »Nebo, oče!«, gr. Ζεῦ πάτερ, pri čemu je lat. *Iu-* stari vokativ. Nominativ ***dyēws** u latinskom je možda očuvan u izrazu *nu-diūs tertius* »prekjučer« (doslovno »sada je treći dan«).

Imenica ***g^wōws** »govedo, krava« imala je statičku promjenu,¹²⁴ g. sg. glasio je ***g^wews** (skr. *goš*), a ak. jd. ***g^wōm** (skr. *gām*, dor. βῶν). U latinskom je imenicu *bōs* teško prosuđivati s poredbenopovijesne točke gledišta, budući da se radi o posuđenici iz nekog italskoga jezika. Umbrijski u akuzativu ima *bum* što je pravilno od ***g^wōm**, u ak. pl. *buf* < ***g^wōns**.

Od imenica na dvoglase valja razlikovati imenice ***neh₂us** »brod« (lat. *nāuis*, gr. ναῦς i skr. *nauš*) i ***(H)reh₁is** »bogatstvo, imetak« (ved. *rayiś*, lat. *rēs*). Te su se imenice u prajeziku deklinirale kao obične (amfidinamičke) imenice na konsonant, tj. g. sg. glasio ***(H)reh₁yos**, ***neh₂wos** (ved. *rāyas*, *nāvas*, hom. νῆος), usp. Szemerényi 1956.

DVOJINA PROMJENLJIVIH IMENICA

§138 Dvojina imenica na konsonant očuvana je samo fragmentarno u indoeuropskim jezicima, a u latinskome nije ostavila traga. N. ak. v. imenica muškog i ženskog roda imao je nastavak ***-h₁** (mik. *po-de* »dvije noge« = πόδε), a n. ak. v. imenica sr. roda na ***-ih₁** (gr. ὄσσε = stsl. *oči* < ie. ***h₃ek^wih₁**). U sanskrtu je analogijom uveden oblik za dvojinu o-osnova kod m. i ž. roda (*padā*, *padau*), dok srednji rod ima pravilno **-ī** < ***-ih₁** (*akṣī* »dva oka«). Oblici kosih padeža ne mogu se rekonstruirati s dovoljno vjerodostojnosti.

¹²³ Čini se da je to praitalska promjena, usp. osk. g. sg. *Iúveis* (s genitivnim nastavkom i-osnova), d. sg. *Iuvei*).

¹²⁴ V. Schindler 1973.

KOMPARACIJA PRIDJEVA

§139 Indoeuropski prajezik nije imao komparacije pridjeva u istom smislu u kojem ona postoji u latinskom, grčkom i drugim starim ie. jezicima. Umjesto sufiksa koji morfološki izražavaju *jednu* kategoriju, »stupanj«, u prajeziku je postojao niz sufiksa koji su na različite načine modificirali osnovno značenje korijena. Sufiks *-tero- izražavao je *kontrastivnost*, tj. svojstvo koje se ističe kao suprotstavljeno nekom drugomu. Taj sufiks dao je komparative u grčkom (σοφώτερος, komp. od σοφός »mudar«¹²⁵) i sanskrtu (*tavastaras*, komp. od *tavas* »jak«). Izvorni kontrastivni smisao taj sufiks još pokazuje u lat. *dexter* (od *dek'si-teros) »desni«, *sinister* (od *sen-is-teros), *alter* (od *h₂el-teros) »drugi«.

Sufiks *-yVs davao je pridjevu *augmentativni* smisao, tj. označavao je svojstvo izraženo u velikoj mjeri; dodavao se neposredno korijenu, a ne sufiksu kojim je pridjev eventualno izveden, usp. *sweh₂dus »sladak« (gr. ἡδύς, skr. *svāduṣ*): *sweh₂dyōs »vrlo sladak« (gr. ἡδίων, skr. *svā-d(i)yāms*), stir. *lethan* »širok« < *p_lth₂nos, *letha* < *p_lth₂yōs, *mag'nos »velik« (lat. *magnus*): *mag'yōs »vrlo velik« > lat. *māius*. Korijen u pravilu ima puninu *e, čak i kad je osnovni oblik pridjeva tvoren prijevojom prazninom, usp. gr. κρατύς »snažan« < *k_rtū-, κρέσσων »snažniji« < *k_retyōs.

Sufiks *-yVs- mogao se aglutinirati sa sufiksom *-to- što je pridjevu davalo superlativni smisao; tako je nastao složeni sufiks *-isto-, koji je odražen u skr. superlativu *naviṣṭhas* »najnoviji«, gr. βέλτιστος, got. *batists* »najbolji«.

Sufiks *-yVs- mogao se kombinirati i sa sufiksom *-on- kao složeni sufiks *-is-on-, što je odraženo u komparativima u grčkom i german-skom, usp. gr. βελτίων,¹²⁶ got. *batiza* »bolji«.

Sufiks *-yVs vjerojatno je identičan osnovi relativne zamjenice u ie. prajeziku *yos (skr. *yas*, gr. ὅς), dok je sufiks *-to- vjerojatno identičan osnovi pokazne zamjenice *to- »to« (skr. *ta-d*, gr. τό). Na sličan način, sufiks *-on- možemo dovesti u vezu s osnovom pokazne zamjenice *on- »onaj« (skr. *ana-*, stsl. *onъ*). Stoga je, naprimjer, *sweh₂dyōs isprva značilo »koji je sladak«, a tek potom »vrlo sladak« i »sladi«, a *sweh₂distos »taj koji je sladak«, a tek potom »najsladi«.

Naposljetku, složeni sufiks *-(t)ṃ-Ho- tvorio je u ie. prajeziku pridjeve *apsolutivna* značenja, tj. izražavao je da pridjev označuje neko svojstvo

125 Dugo ω nastalo je iz eufonijskih razloga kako bi se izbjegao slijed četiri kratka samoglasnika.

126 Grčki je sufiks za komparativ -ίων nastao ukrštanjem izvornoga *-yōs i sekundarnoga *-is-on- (v. Sihler 1995: 361).

na krajnjem rubu određene ljestvice. Tim su sufiksom tvoreni sanskrtski pridjevi poput *uttamas* »najviši, posljednji« (usp. *ud* »gore«), lat. *optimus* »najbolji« (od osnove *op-*), gal. etnonim *Ver-tamo-corii* »najviši ratnici«.

U grčkom je, stapanjem sa sufiksom *-to- nastao složeni sufiks -τατο- < *-t̥mto- u superlativa poput σοφώτατος »najmudriji«.

U latinskom i u keltskom najčešći je način tvorbe pridjeva superlativnog ili elativnog značenja pomoću složenoga sufiksa *-is-m-Ho- koji je vjerojatno nastao ukrštanjem sufiksa *-is- i *(t)m-Ho-, usp. gal. toponim Οὐξισάμη »najviša« (današnji otok *Ouessant*), stir. *nessam* »najbliži« = lat. *proximus* < *propisemos (usp. *prope* »blizu«).

§140 U indoeuropskom su prajeziiku pridjevi tvoreni sufiksom *-yVs- imali holodinamičku promjenu: u n. sg. (*sweh₂dyōs) sufiks je imao duljinu (ved. *svadiyās*), puninu u srednjem rodu (*sweh₂dyos), u g. sg. prazninu *swedisos¹²⁷ ili puninu *swedyesos. Korijen je uvijek bio u punini *e. U latinskome je komparativ poprimio deklinaciju s-osnova; tragovi prijevoja u sufiksu su se izgubili. Za ilustraciju do sada rečenoga pogledajmo primjer jedninske paradigme komparativa u lat. i skr.:

ie. *g^wṛHus »težak« > lat. *grauis*, skr. *guruṣ*

jednina	ie.	lat.	skr.
N	*g ^w erHyōs <i>m.f.</i> *g ^w erHyos <i>n.</i>	<i>grauior, grauius</i>	<i>gariyāms, gariyas</i>
A	*g ^w erHyosm <i>m.f.</i> <i>n. = N</i>	<i>grauīōrem m.</i> <i>n. = N</i>	<i>gariyāmsam m.</i> <i>n. = N</i>
G	*g ^w erHyesos *g ^w erHisos	<i>grauīōris</i>	<i>gariyasas</i>
ABL	= G	<i>grauīōre</i>	= G
D	*g ^w erHyesey *g ^w erHisey	<i>grauīōrī</i>	<i>gariyase</i>
L	*g ^w erHyesi		<i>gariyasi</i>
I	*g ^w erHyeseh ₁		<i>gariyasā</i>

127 Premda sanskrit ne ukazuje na prazninu sufiksa u kosim padežima, staroslavenski u komparativu uvijek ima sufiks -bš- < *-is- što je moguće objasniti samo ukoliko je u ie. praznina bila obilježjem bar nekih padeža (usp. *dl̥t̥b̥ši* »dulji«, komp. od *dl̥t̥g̥t̥*). Ie. sufiks *-yVs- očuvan je u praznini i u staropruskom (Stang 1966: 268), usp. *tālis* »dalji« (lit. *tolus* »dalek«).

U latinskom je praznina korijena poopćena i u komparativu, dok skr. čuva razliku između pozitiva (praznina) i komparativa (punina). U sredini riječi u lat. *-r-* je postalo od **s* rotacizmom, dok je završno *-r* nastalo ujednačivanjem paradigme. U obliku srednjeg roda to je ujednačivanje izostalo. U n. sg. m. roda **ō* se pokratilo ispred završnoga *-r* (v. §70). Inače se paradigma podudara s paradigmatom *s*-osnova.

Superlativi se u latinskome (i indoeuropskome) dekliniraju poput *o*-osnova za m. i sr. rod, a poput **eh₂*-osnova za ženski rod. U latinskome je sufiks **-isemo-* < **-ismHo-* često gubio **-i-* zbog sinkope (najčešće Exonova zakona), usp. **magisemos* »najveći« > *māximus*. Suglasnik **s* asimilirao se s **l* i **r*, odatle **akrisemos* > **akrsemos* > **akrremos* > (anaptiksom) > *acerrimus* »najoštriji«, **faklisemos* > **faklsemos* > **faklleemos* > (anaptiksom) > *facillimus* »najlakši«. Analogijom prema udvojenim suglasnicima *-rr-* i *-ll-* u takvim pridjevima, sufiks **-isemo-* preoblikovan je u **-issemo-* > *-issimu-* (npr. *longissimus* »najduži«, *pūriissimus* »najčišći«).

Nastanak sufiksa **-issemo-* morao se zbiti prije rotacizma, dakle prije sredine 4. st. pr. Kr. Budući da se udvojeni suglasnici ne bilježe u najstarijim latinskim natpisima, to nije moguće i epigrafski potvrditi.

§141 Još u ie. prajeziiku neki su se pridjevi komparirali nepravilno, tj. različiti stupnjevi tvorili su se od različitih osnova, kao u lat. *bonus, melior, optimus* »dobar, bolji, najbolji«, *malus, peior, pessimus* »loš, gori, najgori«, *paruus, minor, minimus* »malen, manji, najmanji«, i sl. Zanimljivo je da je heteroklizija u komparaciji u ie. jezicima najčešća upravo kod posve običnih pridjeva, usp. got. *gōps* »dobar«, *batiza, batists* = gr. ἀγαθός, ἀμείνων, ἄριστος = stir. *maith, ferr, dech*; to vjerojatno samo potvrđuje da u prajeziiku stupnjevi pridjeva nisu bili zasebnom gramatičkom kategorijom.

BROJEVI

§142 U ie. prajeziiku brojevi od 1 do 4 su sintaktički i morfološki bili imena, tj. sklanjali su se po padežima poput imenica i pridjeva. Brojevi od 5 do 10 nisu imali deklinaciju, kao ni ostali glavni brojevi osim 100 (ie. **k'ṛptom* > lat. *centum*, skr. *śatam*, gr. ἑκατόν, lit. *šimtas*, got. *hund*, itd.).

Glavni brojevi 1–10

	ie.	lat.	skr.	gr.	stsl.
1	*(H)oyno– *sōm	ūnus	ekas	εἷς	jedinъ
2	*dwoh ₁	duo	d(u)vā	δύω (hom.)	dvъ
3	*treyes	trēs	trayas	τρεῖς	trъje
4	*k ^w etwores	quattuor	catvāras	τέτταρες	četyre
5	*penk ^w e	quīnque	pañca	πέντε	petъ
6	*swek's	sex	šaš	ἕξ	šestъ
7	*septiŋ	septem	sapta	ἑπτά	sedmъ
8	*h ₃ ek'toh ₁	octō	aštāu	ὀκτώ	osmъ
9	*(h ₁)newŋ	nouem	nava	ἐννέα	devetъ
10	*dek'm(t)	decem	daśa	δέκα	desetъ

Za broj »1« postojale su u ie. prajeziku dvije riječi: *sōm (g. *sems) i *(H)oynos; *sōm je zbog arhaične statičke atematske promjene vjerojatno starija riječ; ona je označavala »1« kao jedinstvo, jedinstvenost, a odrazila se u gr. kao εἷς, (f. μία < *sm-ih₂, n. ἕν < *sem), stsl. samъ < *sōm–, lat. sem–el »jednom«. S druge strane, *(H)oyno– je imalo tematsku promjenu i označavalo je »1« kao pojedinačnost, tj. »1« u opreci prema mnoštvu. Odrazilo se u lat. ūnus, gr. οἰνή »jedinica (na kocki)«, stsl. (jed–)inъ i lit. vienas. Posvjedočene su i varijante *(H)oywo– (av. aēva–) i *(H)oyko– (skr. ekas), čiji je odnos prema općeindoeuropskomu *(H)oyno– nejasan. Ie. *(H)oynos sklanjalo se kao tematski pridjev (ž. r. *(H)oyneh₂, sr. r. *(H)oynom), dok je lat. ūnus (stlat. oinos) poprimilo neka obilježja zamjениčke promjene, te se sklanja kao zamjениčki pridjev (v. §152).

Ie. *dwoh₁ »2« (prema Lindemanovu pravilu s varijantom *duwoh₁) u stvari je dvojinjski oblik s nastavkom za n. a. v. du. *–h₁. Vjerojatno je u prajeziku taj broj imao dvojinjsku promjenu. U latinskome je *duwō jampskim kraćenjem dalo duo, a duō– je interpretirano kao osnova na koju su dodavani množinski nastavci o–osnova, i to u doba prije no što je instrumental množine preuzeo ulogu dativa u tematskih imenica (§105); stoga oblici za muški rod glase duo, duōs, duōrum, duōbus). Ženski je rod tvoren analoški prema imenicama 1. deklinacije, te su na osnovu duā– dodani isti nastavci (duae, duās, duārum, duābus).

Ie. *treyes po obliku je n. pl. i–osnova. U ie. prajeziku postojao je poseban oblik za ž. r. *tisreh₂ (skr. tistras stir. téoir) dobiven disimilacijom od

**trisreh₂.¹²⁸ U latinskom je apstrahirana osnova *tri-* kojoj se dodaju množinski nastavci *i*-osnova (n. *trēs*, *tria*, g. *trium*, ak. *trēs*, *trīs*, *tria*, d. abl. *tribus*).

Ie. ***k^wetwores** »4« deklinira se u sanskrtu (m. *catvāras*, f. *catasras*, n. *catvāri*) i staroirskom (*cethir*, *cethéoir*),¹²⁹ što potvrđuje da je tako bilo i u ie. prajeziku. U latinskom je *quattuor* izgubilo deklinaciju.

Ie. ***penk^we** »5« u latinskom ima neočekivano dugo *ī* u *quīnque*, koje vjerojatno treba pripisati analogiji s rednim brojem *quīntus* < ***penk^wtos**, gdje je dugo *ī* nastalo kompenzatornim duljenjem uslijed gubitka ***k^w** (usp. Eichner 1992: 71). Broj »6« odražen je u ie. jezicima u više varijanti. Dok grčki i keltski (stir. *sé*, velš. *chwech*) upućuju na ***swek's**, latinski i staroindijski oblik lakše su izvodivi iz ***sek's**. U staropruskom *uschts* posvjedočena je i varijanta bez početnog konsonanta (? ***wek's**), koju neki smatraju izvornom. Broj »8« vjerojatno je dvojina neke neposvjedočene imenice (zbog nastavka ***-h₁**), dok broj »9« neki dovode u vezu s pridjevom ***newos** »nov«. U latinskom je završetak *-em* u *nouem* umjesto očekivanoga ***-en** vjerojatno dobiven analogijom prema *decem*, *septem*.

Na oblik brojeva od 5 do 10 u slavenskim jezicima utjecali su redni brojevi, npr. ***petъ** je od ie. ***penk^wti-**, apstraktne imenice obrazovane prema rednom broju ***penk^wtos** (v. Szemerényi 1960: 107).

§143 Brojevi od 11 do 20 vjerojatno su se u ie. prajeziku tvorili jednostavnim dodavanjem broju 10: usp. stind. *ekādaśa*, gr. *ἐνδεκα*, lat. *undecim* »11«, skr. *dvādaśa*, gr. *δώδεκα*, lat. *duodecim* »12«, itd; latinski *undeiginti* »19« *duodeuiginti* »18« ne uklapaju se u taj niz (premda su zabilježeni i *nouundecim* »19«, *octōdecim* »18«); neki misle da je ta nepravilnost u latinskom načinu brojanja rezultat etruščanskog utjecaja.

U germanskom i baltijskom posvjedočena je tvorba brojeva od 11 do 20 sa sufiksom ***-lik^wo-**, usp. got. *ainlif*, *tvalif* »11, 12« = lit. *vienuolika*, *dvilika*.

Broj »20« ***wik'mtiH** (lat. *uiginti*, skr. *vimśati-*, stir. *fiche*) ne uklapa se posve u niz *desetica* u ie., koje su tvorene dodavanjem sufiksa ***(d)k'omt(h₂)**, broja »10« u kojem je prvi slog u praznini. Gubitak početnoga ***-d-** izazivao je redovito duljenje prethodnog samoglasnika i neke druge ne sasvim pravilne promjene: »30« je ***tri(d)k'omt(h₂)** >

128 Taj oblik neki izvode iz ***tri-** »3« i ***sreh₂**, izvedenice od ie. ***sor** (ili ***esor**) »žena«, kao u lat. *uxor* »supruga«, *sōror* »sestra« < ***swesōr** (npr. Walde-Hoffmann); drugi to osporavaju (Thumb & Hauschild 1959: 158).

129 U litavskom se dekliniraju sve brojke od 1 do 10, no to predstavlja očitu inovaciju.

trīgintā (gr. τριάκοντα), »40« je *k^wetwɾ(d)k^oomth₂ > *quadrāgintā* (gr. τετταράκοντα), itd. Duljina latinskoga završnog -ā je neobjašnjena.

Latinski kao i većina ostalih ie. jezika ima *dekadski* sustav brojanja, što znači da se viši brojevi dobivaju zbrajanjem desetica. U keltskim je jezicima posvjedočen *vigezimalni* sustav brojki od 10 do 100, a tragovi se toga sustava pojavljuju i u francuskome, usp. stir. *ceithre fichit* = fr. *quatre-vingts* »80« = 4x20. Vigezimalni sustav brojanja ima i baskijski.

Osobit je problem je li ie. imao riječ za »tisuću«. Ved. *sahasras* »1000« < *sm₁-g^heslo- podudarno je s grčkim (eol.) χαλλιοι < *g^heslyoy, no usporednice u drugim jezicima su dvojbene.¹³⁰

Mnogi latinski *mille* »1000« izvode iz *smih₂ g^hesli (ili nekog sličnog praoblika), no ta je pretpostavka sporna (v. Sihler 1995: 425).

§144 Redni brojevi bili su u indoeuropskom tematski pridjevi izvedeni iz glavnih brojeva. »Prvi« je na ie. glasilo *pṛh₃wo- ili *pṛh₃mo- (ved. *pūrvas*, stsl. *prъvъ*, steng. *forma*). Lat. *prīmus* dolazi od *prīsmos (usp. pelignijski *prismu* »prva«) u vezi je s ie. *preh₂i (lat. *prae* »pred«), stsl. *pri* < *prih₂ (s pravilnom laringalnom metatezom), itd. »Drugi« se u ie. jezicima izvodi iz različitih zamjeničkih i pridjevskih korijena: lat. *alter* je iz istog korijena kao i *alius* (ie. *h₂el-), got. *anþar* = stsl. *vъtorъ* < *h₂entero-, itd. »Treći« je u ie. glasilo **triyo-, kasnije *tṛtyo- ili *trityo- (skr. *tṛtīya-*, lat. *tertius* < *trityos), »četvrti« *k^watwɾyos (av. *tūīrya-*) ili *k^watwɾtos (lat. *quartus*), »sedmi« *septm̥mos > srk. *saptamas*, lat. *septimus*, itd.

Ostali brojevi u latinskome imaju samo djelomične podudarnosti u ostalim ie. jezicima; priložni brojevi poput lat. *bis* i *ter* pravilno dolaze od ie. *dwis (skr. *dviś*, gr. δίς) i *tris (gr. τρίς); *quīnquiēs*, *sexiēs* tvoreni su sufiksom *-yent- / *-ynt- koji se pojavljuje i u *quotiē(n)s* »koliko puta« (ved. *kīyant-* »koliko«). Dijelni brojevi (*singuli*, *bīnī*, *ternī*, itd. »po jedan, dva, tri...«) po obliku su nominativi množine kolektivnih imenica izvedenih iz priložnih brojeva sufiksom *-no-: *bīnī* dolazi od *dwisnoy, *ternī* od *trisnoy, itd. Kolektivna upotreba očituje se u upotrebi dijelnih brojeva uz *pluralia tantum*, imenice koje imaju samo množinske oblike (npr. *bīna castra* znači »dva logora«, a ne »po dva logora«).

Ie. *h₂e(m)b^hoh₁ »oba« odrazilo se u lat. kao izolirana riječ *ambō*; ie. su podudarnosti gr. ἄμφω, stsl. *oba* i lit. *abu*, te skr. *ubhā* s nerazjašnjenim početnim u-.

130 Baltoslavenski i germanski dijele dijalektalnu riječ za »tisuću«, usp. lit. *tūkstantis*, got. *þusundi*, stsl. *tyśęštja*.

ZAMJENICE

MORFOLOŠKA STRUKTURA ZAMJENICA

§145 U indoeuropskom prajeziku zamjenice su se morfološkom strukturom razlikovale od imenica i pridjeva. Mogle su počinjati i završavati samoglasnikom (npr. pokazna zamjenica *e-/i-, lat. *is, ea, id*), tj. mogle su imati kanonski oblik *CV, *VC ili *V.¹³¹ Zamjenice su obično bile jednosložne, ali mogle su biti i dvosložne (npr. pokazna zamjenica *ono-, stsl. *onъ*, skr. *ana-*). Za razliku od imenica i pridjeva, zamjenice u pravilu nisu imale sufiksa, ali su im se u deklinaciji često dodavale čestice, koje su se mogle i ispustiti (usp. npr. lat. *ego-met* »ja«, *mē-pte* »mene«).

Zamjenice su se od imena razlikovale i u fleksiji; premda su razlikovale iste padeže kao i imenice i pridjevi, imale su osobite padežne nastavke. Također, vrlo je vjerojatno da zamjenice nisu razlikovale muški i ženski rod, već su imale isti oblik za oba roda (npr. *k^wis m. f. »tko« > lat. *quis*, *k^wid n. »što« > lat. *quid*). Nastanak zamjenica koje razlikuju sva tri roda, poput skr. *sas, sã, tad*, lat. *iste, ista, istud*, mogao bi u ie. jezicima predstavljati usporednu inovaciju, a ne nasljeđe iz prajezika.

OSOBNJE ZAMJENICE

§146 Osobne su zamjenice u ie. prajeziku imale različite oblike u naglašenom i nenaglašenom (enklitičkom) položaju. Štoviše, oblici za različite brojeve (jedinu, dvojnu i množinu) tvore se od različitih osnova (supletizam). Osim kategorije broja i padeža, indoeuropski je sustav zamjenica vjerojatno poznao i kategoriju ekskluzivnosti/inkluzivnosti (v. §148).

Budući da je kategorija lica u ie. prajeziku bila izražena na glagolu, osnovna funkcija ie. osobnih zamjenica nije bila gramatička, već pragmatička. One su služile za izražavanje naglaska (emfaze) na pojedinom sintaktičkom elementu rečenice; u prajeziku su, dakle, rečenice poput *g^wōm h₂eg'oh₂ (lat. *bouem agō* »tjeram govedo«) i *eg'oh₂ g^wōm h₂eg'oh₂ (lat. *ego bouem agō*) bile istoznačne, samo što je u drugoj naglasak (emfaza) na subjektu koji je u 1. licu jd.

§147 Rekonstrukcija ie. zamjenice 1. i 2. lica jd:

¹³¹ Valja istaći da je u većini slučajeva rekonstruiranih zamjenica oblika *VC i *V moguć početni laringal.

IMENA I ZAMJENICE

»ja«	ie.	lat.	skr.	gr.	stsl.
N	*eg'h ₂ om	ego	aham	ἐγώ	azъ
A	*me, *mē	mē(d)	mām, mā	ἐμέ, με	mę
G	*mene	meī	mama	ἐμοῦ	mene
ABL	?*med	mē(d)	mad		
D	*meg ^h ey	mihī	mahyam, me	ἐμοί, μοι	mьně, mi
L			mayi		mьně
I			mayā		mьnoja

»ti«	ie.	lat.	skr.	gr.	stsl.
N	*tuH	tū	t(u)vam	σύ, dor. tú	ty
A	*twe, *twē	tē(d)	tvām, tvā	σέ, σε	tę
G	?*tewe	tuī	tava, te	σοῦ, σου	tebe
ABL	?*ted	tē(d)	tvad		
D	*teb ^h ey	tibī	tubhyam, te	σοί, σοι	tebě, ti
L			tvayi		tebě
I			tvayā		teboja

Lat. *ego* posve odgovara grčkomu ἐγώ; oba oblika valja izvoditi iz ie. *eg'oh₂, varijante oblika *eg'h₂om¹³² završno -ō pokratilo se po zakonu o jampskom kraćenju (kod Plauta ova zamjenica često još glasi *egō*).

Staroindijski, slavenski, gotski (*ik*) i armenski (*es*) izvode se više-manje pravilno iz ie. *eg'h₂om; litavski *aš* ima neobjašnjen bezvučni suglasnik (š) i o-stupanj u korijenu (ali starolitavski ima očekivano *eš*); zajedno s het. *uk* (s u prema 2. licu jednine *tuH) litavski oblik upućuje na ie. *eg'h₂.

Lat. *tū* posve je podudarno oblicima u drugim ie. jezicima. Radikalno odstupa jedino hetitski, u kojem oblik zamjenice 2. lica *zik* upućuje na ie. varijantu *ti(H), kojoj objašnjenje možda valja tražiti u pragmatici (v. bilj. 133). U starolatinskome je posvjedočen i oblik *tūte* (Plaut, Enije), sa

132 Odnos između *eg'h₂om i *eg'oh₂ nije jasan; s obzirom da slične varijante postoje i kod zamjenice 2. lica, moguće je da se radi o pragmatički uvjetovanim oblicima; naprimjer, moguće je da se jedna varijanta upotrebljavala u učtivom ili ljubaznom diskursu, a druga u kolokvijalnom razgovoru. Slične su pojave u zamjeničkim sustavima tipološki dobro posvjedočene u jezicima svijeta (npr. u japanskome).

sufigiranom česticom *-te* koja je izvodiva iz ie. nenaglašenoga **tu* ili **ti* (osnova hetitske zamjenice *zik*).

Lat. ak. *mēd* slaže se sa skr. *mā*, samo što je završetak *-d*, posvjedočen na vrlo ranim natpisima, nerazjašnjen. Vjerojatno se radi o nekoj sufigiranoj deiktičkoj čestici. Akuzativ zamjenice 2. l. sg. *tē(d)* možda sadržava sufigirano *-d* podudarno čestici *-te* u nominativu *tūte* (v. prethodni odjeljak) s apokopom završnoga samoglasnika (§68).

Genitivi *mēi*, *tuī* vjerojatno su preuzeti genitivi posvojnih zamjenica (*meus*, *tuus*). U indoeuropskome je oblik za 1. lice bio **mene*, odražen u stsl., sanskrtu (s asimilacijom **mana* > *mama*), gotskom (*meina*) i litavskom (*manēs*). Za 2. lice genitiv je glasio **tewe* (skr. *tava*, lit. *tavęs*). U starolatinskom su posvjedočeni oblici genitiva *mīs*, *tīs* (Plaut). Premda postoje razne spekulacije, nema uvjerljiva objašnjenja tih oblika.

Dativi *mihī*, *tibī* imaju samo djelomično podudaran nastavak. Čini se da je dugo *-ī* od diftonga, usp. stlat. *sibei* »sebi« (CIL I² 581). *-h-* i *-b-* u lat. *mihī*, *tibī* nalaze upadljivu podudarnost u skr. oblicima *mahyam*, *tubhyam* (i stsl. *tebě*, stprus. *tebbei*).

Ablativi *mēd*, *tēd* vjerojatno su analoški tvoreni prema ablativima vokalskih imeničkih osnova; niti usporedba sa skr. *mad*, *tvad* ne dokazuje postojanje ablativa osobnih zamjenica u ie. prajeziku, jer je u sanskrtskim oblicima samoglasnik kratak.

§148 Rekonstrukcija množinskih oblika ličnih zamjenica vrlo je složena; ovdje ćemo se ograničiti na usporedbu posvjedočenih oblika:

»mi«	lat.	skr.	gr.	stsl.	het.
N	nōs	vayam	eol. ἄμμες	(my)	weš
A	nōs	asmān	eol. ἄμμε	nasъ	anzaš, -naš
G	nostrum	asmākam	eol. ἀμμέων	ny	anzel
ABL	nōbīs	asmat			anzedaz
D	nōbīs	asmabhyam	eol. ἄμμιν	namъ	anzaš
L		asmāsu		nasъ	
I		asmābhiḥ		namī	

Za 1. lice dvojine staroindijski ima *āvām*, *āvam* (< **ṛh₁-wV-*), grčki *wó*, stsl. *vě*, a gotski *wit* (s kosim padežima izvedenim iz osnove *ugh-* < **ṛ(H)g-*).

IMENA I ZAMJENICE

»vi«	lat.	skr.	gr.	stsl.	het.
N	uōs	yūyam	ὕμεϊς	vy	šumeš
A	uōs	yušmān, vas	ὕμᾱς	vasь	šumaš, šmaš
G	uestrum	yušmākam	ὕμῶν	vy	šumel
ABL	uōbīs	yušmat			šumedaz
D	uōbīs	yušmabhyam	ὕμῃν	vamь	šumaš
L		yušmāsu		vasь	
I		yušmābhiš		vami	

Za 2. l. dvojine staroindijski ima *yuvām, yuvam*, grčki σφώ, stsl. *va* (gotški ima analoške, mlade oblike *jut, igqara*, itd).

Tablice pokazuju da razni ie. jezici za 1. l. množine upotrebljavaju osnove *we- (skr., het., got. *weis*), *(s)me- (slav., gr.,¹³³ lit. *mes*) i *no- (lat., gr., skr., slav., het.), a za 2. l. množine *we- (lat., gr., stsl.), *yu- (skr., got. *jūs*, lit. *jūs*) i *(s)me- (het., av. *xšma-*). U dvojini se pojavljuju iste osnove kao u množini (1. l. *we-, *no-, 2. l. *we-, *yu-).¹³⁴

Postoje različita objašnjenja toj raznolikosti;¹³⁵ najvjerojatnijim mi se čini teza prema kojoj je ie. *we- bila osnova *inkluzivne* zamjenice 1. lica, a *no- osnova *ekskluzivne* zamjenice. Inkluzivna zamjenica odnosila se na govornika, slušaoca, i eventualno treće osobe, a ekskluzivna na govornika i neke druge osobe, ali ne i na slušaoca. Ekskluzivna je zamjenica dakle »mi«, shvaćeno kao »ja i oni«, a inkluzivna »mi« shvaćeno kao »ja i ti (i oni)«. Inkluzivna je zamjenica lako mogla postati oblikom za 1. l. dvojine (stsl. *vě*, lit. *ve-du*, got. *wit*). S druge strane, budući da uključuje i sugovornika, inkluzivni se oblik mogao protegnuti i na drugo lice, kao u slavenskom, latinskom i grčkom.

133 Gr. eol. ὕμεϊς izvedeno je iz *ps-mes, tj. dobiveno je aglutinacijom dviju osnova; atički ἡμεῖς dobilo je početni hak analogijom prema 2. l. množine.

134 Grčki σφώ mogli bismo analizirati kao osnovu pokazne zamjenice *s-, i dvojinjski element *-b^hoh₁ koji imamo i u ie. *h₂emb^hoh₁ »oba« (*ambō*)

135 Najobuhvatniji prikaz problematike rekonstrukcije ie. osobnih zamjenica je knjiga Gernota Schmidta (1978); međutim, njegova se rekonstrukcija toga sustava razlikuje od moje u prilično velikoj mjeri; umjesto razlikovanja inkluziva i ekskluziva zamjenica 1. l. množine, Schmidt smatra da je osnova *we- isprva stajala u dvojini, dok je osnova *me- služila u množini, čiji su kosi padeži tvoreni od osnove *no-/p-.

Sustavi osobnih zamjenica s kategorijama inkluziva i ekskluziva dobro su tipološki posvjedočeni među jezicima svijeta. Premda su najčešći u jezicima Pacifika, pojavljuju se i u kavkaskim jezicima (npr. čečenski), itd.

Osnova *(s)me- po svoj je prilici izvedena iz kosih padeža imenice (pridjeva) *sōm »jedinstvo, jedini« (§112); ta se osnova pojavljuje i u kosim padežima mnogih pokaznih zamjenica (v. §150). Budući da je dvojina kao kategorija razmjerno mlada u indoeuropskome, čini se uvjerljivim pretpostaviti da osobne zamjenice uopće nisu imale dvojину.

Lat. nominativ 1. l. *nōs* odgovara ie. ekskluzivnoj zamjenici 1. l. množine. Duljina završetka -ōs vjerojatno nije iskonska, već je analoška prema završetku n. mn. tematskih imenica. Prema onomu što je rečeno gore, lat. *uōs* dolazi od ie. inkluzivne zamjenice 1. l. množine. Genitivi *nostrum*, *uestrum* (starije *uostrum* još kod Plauta) imaju ie. nastavak *-om za genitiv množine, a tvoreni su od osnova *nos- *wos- pomoću sufiksa *-ter- kontrastivnoga značenja (v. §139). Plaut i Terencije imaju i analoške oblike *nostrōrum*, *uostrōrum*. Indoeuropski su genitivi glasili vjerojatno *nōsom, *wōsom, *mōsom, što je očuvano u baltoslavenskome, a posredno i u staroindijskome. Dugo ī u dativu-ablativu *nobīs*, *uobīs* je od diftonga (*uobeis* CIL I² 581). Formant *-b^h- dolazi i u imeničkoj deklinaciji, ali je tvorba nastavka nejasna.

U vedskom su zabilježeni oblici *asmé*, *yušmé* (*ṇ-sm-ey, *yu-sm-ey) koji imaju više funkcija (d., lok., instr.) i izgledaju kao arhaizam; grčki oblici ἄμιν, ὅμιν podudarni su vedskima, samo što je završetak -iv nastao analogijom prema završetku d. pl. imenskih osnova (-σι(v)). Akuzativno -ε bi pak moglo biti odraz ie. nastavka za akuzativ osobnih zamjenica, usp. av. *ahma* < *ṇ-sm-e, te nastavak *-e u ak. zamjenice 1. l. jd. *m-e. U stsl. su oblici *my*, *vy*, *ny* stari akuzativi (*mōns, *wōns, *nōns); većina padežnih nastavaka u slavenskome je imenskog podrijetla, a sinkretizam genitiva i lokativa nastao je možda pod utjecajem dvojine, gdje se ti padeži nisu ni razlikovali.

Osobne zamjenice u oskičko-umbrijskom u velikoj su mjeri podudarne latinskima, premda nisu sačuvane čitave paradigme, usp. umbr. *tiom* = lat. *tē*, umbr. *mehe* = lat. *mihi*, umbr. *tefe* = lat. *tibi*. Oskički *īu* »ja« odgovara lat. *ego*, premda to na prvi pogled nije jasno.¹³⁶

§149 Lat. posvojne zamjenice *meus*, *mea*, *meum*, tvorene su poput stsl. *mojb* (*maja*, *moje*) i stprus. *mais* iz osnove lične zamjenice *mo- i sufiksa *yo- koji je ujedno i osnova odnosne zamjenice (§152). *Tuus*, *tua*, *tuum*

136 V. Schmidt (1978: 22–23).

izvodi se iz ie. genitiva lične zamjenice *tewe- (usp. i osk. *tuwai* = lat. *tuae*, umbr. *tuua* = lat. *tua*).

Slično kao osobne zamjenice deklinirala se u praeziku i povratna zamjenica, tvorena od osnove *se-, *swe). Ta zamjenica nije imala nominativa niti posebnih oblika za množinu, kao što ni u latinskom nije slučaj; latinski oblici su g. *suī*, d. *sibī*, ak. *sē*, ab. *sē* (usp. skr. *svayam*, gr. *ἐ*, oī, stsl. *se*, *si*, itd.). Usporedno s *meus* i *tuus* obrazovana je i povratno-posvojna zamjenica *suus*, *sua*, *suum*.

Povratna zamjenica upotrebljavala se ukoliko je u nekoj rečenici subjekt ponovno dolazio u nekom kosom padežu; upotreba u baltoslavenskim i toharskim jezicima pokazuje da je subjekt mogao biti u bilo kojem licu, a ne samo u 3. licu kao u latinskome, usp. razliku između lat. *Ipse sē quisque diligit quod sibi quisque cārus est* »svatko voli sebe jer je svatko sebi drag« (Ciceron, *Lael.* 21. 80) i hrv. *Ja volim samo sebe* (Davor Gobac), što bi na latinskom moralo glasiti (*Ego*) *amo tantum mē ipsum* (nikako *sē ipsum).

POKAZNE ZAMJENICE

§150 Najveći broj jezika svijeta ima sustav s dvije pokazne zamjenice, od kojih se jedna upotrebljava za ukazivanje na predmete u blizini govornika (1. lica), a druga u svim ostalim slučajevima (usp. eng. *this* i *that*). Latinski, kao i većina suvremenih europskih jezika, ima tročlani sustav, posve paralelan kategoriji lica: *hic*, *haec*, *hoc* (»ovaj, ova, ovo«) upotrebljavaju se za predmete u blizini 1. lica, *iste*, *ista*, *istud* (»taj, ta, to«) za predmete u blizini 2. lica, a *ille*, *illa*, *illud* (»onaj, ona, ono«) za predmete u blizini trećega lica. Tomu valja pridodati zamjenicu *is*, *ea*, *id*, koja nije pokazna zamjenica u pravom smislu, već univerzalna *anaforička* zamjenica koja se upotrebljava za ukazivanje na predmet (ili osobu) koja je već spomenuta ranije u diskurzu.

Indoeuropska pokazna zamjenica koju je najlakše rekonstruirati je *so, *seh₂, *tod, no ona je ostavila malo traga u latinskome. Pojavljuje se naime samo kao prežitek u Enijevim Analima, u akuzativu (st. 131 *som* »njega«, 219 *sam* »nju«, 151 *sōs* »njih«). Zbog toga ćemo s odrazima te zamjenice u drugim ie. jezicima usporediti deklinaciju lat. *iste*, *ista*, *istud*.

MORFOLOGIJA

jednina	lat.	skr.	gr.	stsl.
N	iste, ista, istud	sas, sã, tad	ὁ, ἡ, τό	тъ, та, то
A	istum, istam, istud	tam, tãm, tad	τόν, τήν, τό	тъ, та, то
G	istius	tasya, tasyãs	τοῦ, τῆς	togo, toje
ABL	istō, istā	tasmād, tasyās		
D	istī	tasmai, tasyai	τῷ, τῇ	tomu, toji
L		tasmin, tasyām		tomъ, toji
I		tena, tayā		těmъ, toja

množina	lat.	skr.	gr.	stsl.
N	isto, istae, ista	te, tās, tāni	οἱ, αἱ, τά	ti, ty, ta
A	istōs, istās, ista	tān, tās, tāni	τοῦς, τὰς, τά	ty, та, ty
G	istōrum, istārum	tešām, tāsām	τῶν, hom. τάων	těxъ
ABL	istīs	tebhyaś, tābhyaś		
D	istīs	tebhyaś, tābhyaś	τοῖς, ταῖς	těmъ
L		tešu, tāsu		těxъ
I		tebhiṣ, tābhiṣ		těmi

(Navedeni su oblici m. ž. i sr. roda, tim redosljedom. Oblici sr. roda slažu se s oblicima m. roda osim gdje su posebno navedeni)

Lat. *iste* podrijetlom je složenica od osnove *i-, od koje je i zamjenica *is*, *ea*, *id*, i druge zamjeničke osnove *ste-/sto-, posvjedočene u stprus. *stas*.¹³⁷ N sg. m. roda u ie. nije imao nastavka, usp. gr. *ὁ*; u većini je jezika nastavak *-s uveden analogijom prema imenicama, ali ne i u latinskome, gdje -e pravilno dolazi od završnoga *-o (v. §65). Oblik za ž. r. razvio se analogijom prema imenicama još u prajeziku, a najvjerojatnije ga isprva nije bilo. Završetak *-i koji se pojavljuje u *hae*-(c) »ova« i *quae* »koja« nejasna je podrijetla; neki u njem vide stari nastavak za nominativ svih rodova i brojeva (usp. stlat. *qoi* »koji«, n. sg. m. r.), no zamišljivo je i da taj završetak dolazi od ie. *-ih₂, uobičajenog složenog sufiksa za tvorbu oblika ž. r. (*femininsku mociju*) u imenica. Srednji je rod imao nastavak *-d očuvan u latinskome (usp. skr. *ta-d*).

¹³⁷ Osnova *sto- nastala je ukrštanjem ostnova *so- i *to- pokazne zamjenice *sos, *seh₂, *tod, v. Kuiper 1938. Za drukčije objašnjenje v. Sihler 1995: 394.

Akuzativ jednine m. i ž. roda imao je iste nastavke kao nepromjenljive imenice, a u ie. prajeziku i genitiv je imao isti nastavak kao i kod nepromjenljivih imenica (*tosyo > skr. *tasya*, *teh₂s > gr. τῆς). U latinskome je, izgleda, taj nastavak očuvan uz naknadne izmjene: *istosyo se odrazilo kao *istoyyo, čemu je, analogijom prema imenicama na suglasnik, pridodano još jedno *-s; *istiūs* je pravilan odraz toga pretpostavljenoga *istoyyos, koje je poopćeno kao oblik za g. sg. sva tri roda. U drugih zamjenica isti je ie. nastavak dao sličan rezultat, samo što je kod jednosložnih zamjenica nastalo kratko *i* umjesto dugoga (*esyo-s > *eyyos > *eius*, g. sg. od *is*, *ea*, *id*).

Dativ jednine -ī u stvari je isti nastavak kao i kod atematskih imenica, ie. *-ey; oskički potvrđuje da lat. -ī dolazi od diftonga, usp. osk. *altrei* »drugome«. Mnogi ie. jezici u d. jd. umću element *-sm-, kao što smo vidjeli, imenskog podrijetla (v. §148), usp. skr. *tasmai*, got. *þamma*, stprus. *stesmu*, umbr. *esmei*). Ablativ jednine -ō podudaran je ablativnom nastavku imenskih o-osnova.

Množinski padeži dekliniraju se u latinskom isto kao i nepromjenljive imenice (1. i 2. deklinacije). Valja istaći, međutim, da su u nominativu m. roda (*-i) i genitivu ž. roda (*-som) zamjениčki oblici iskonski, odakle su analoški preneseni na imenice.

§151 Pokazna zamjenica *hic*, *haec*, *hoc* također je u stvari složenica. Sastoji se od neke čestice *g^he, *g^ho, *g^hi (usp. skr. *gha*, ved. *hi* »baš, doista«, stsl. *že*) i zamjениčke osnove *k'e-, *k'i-, koja se odrazila i u litavskom (*ši-tas* »ovaj«) i grčkom (ἐ-κεῖ-voς »onaj«). Ta je zamjenica u latinskom izgubila deklinaciju, i svela se samo na česticu, koja u starolatinskom ima oblik -ce.¹³⁸ U klasičnom latinskom ta se čestica u nekim padežima dodaje osnovi *ho-/hi-* (m.), *ha(e)-* (f.), *ho-* (n.), koja se sklanja kao *iste*, *ista*, *istud* (usp. ak. jd. *hunc*, stlat. *honc* < *g^hom-k'e).

Ille, *illa*, *illud* izvode se iz *h₂olno, *h₂olneh₂, *h₂olnod, usp. stlat. *olleis* »illis« (CIL I² 587, *Lex Cornelia*). U drugim ie. jezicima usporedno je stsl. *lani* »prošle godine« (dosl. »u tome«). Isti je korijen u prijevojnomo stupnju *e u lat. *alius* < *h₂elyos »drugi«. Početno *i-* umjesto *o-* nastalo je vjerojatno analogijom prema zamjenicama *iste*, *is*, *ipse*.

Latinska zamjenica *is*, *ea*, *id* u deklinaciji ima svoje osobitosti;¹³⁹ tvori se od dviju osnova, *eo-* i *ea-*, koje su zamijenile starije *e-*, *i-*; kao što svjedoči skr. pokazna zamjenica *ayam*, *iyam*, *idam*, supletizam osnova potječe iz

138 Ta se čestica pojavljuje i u izrazima *tunc* »tada«, *nunc* »sada«, *hinc* »odavde«, *illinc* »odande«, itd.

139 V. Otrębaki 1966.

prajeziika. U starolatinskome ta zamjenica ima akuzativ jd. *im* ili *em*, a klasično *eum* oblikovano je prema tematskim imenicama i zamjenicama *iste*, *ille*. Na sličan način, stlat. d.–abl. množine *ibus* zamijenjen je oblikom *eis*, a oblici poput g. mn. *eōrum* također su nastali analogijom prema tematskim imenicama.

Iz zamjenice *is*, *ea*, *id* izvedena je *īdem*, *eadem*, *idem* »isti, ista, isto« pogrešnim apstrahiranjem sufiksa *–dem* koji je u srednjem rodu *idem* složen od nastavka *–d* i čestice *–em* (usp. stind. *idam* »to«). Slično je i podrijetlo zamjenice *ipse*, *ipsa*, *ipsum*, koja je dobivena aglutinacijom neke čestice *–pse* na osnovu zamjenice *is*, *ea*, *id*.

Osnove pokaznih zamjenica jedna su od izoglosa koje dijele italški jezici: usp. osk. *īdīk* = lat. *id*– (s deiktičkim *k'e), umbr. *estu* = *istum* (ak. jd.), osk. *essuf* = *ipse*, umbr. *ulu* = lat. *illūc* »onamo«, osk. *eisunk* = lat. *eōrum*, itd.

OSTALE ZAMJENICE

§152 Osnova upitne zamjenice u ie. prajeziiku bila je *k^wi–. Iz te osnove imamo lat. *quis* (m. f.), *quid* (n.), te u prijevojnoj punini *qoi* (»Duenosov natpis«) > *quī*, *quae*, *quod* (ie. *k^woy, *k^weh₂i, *k^wod), oblike koji se upotrebljavaju pridjevski (*quī homo* »koji čovjek«, ali *quis* »tko«), te kao odnosne zamjenice, umjesto indoeuropskih *yos, *yeh₂, *yod (skr. *yas*, *yā*, *yad*). Ista se promjena (upitne zamjenice umjesto odnosnih) neovisno dogodila i u anatolijskom i u baltoslavenskome.

U starolatinskome je posvjedočen n. pl. *quēs* < *k^weyes zamjenice *quī* (*SC de Bacch.*). Taj oblik, n. pl. i–osnova, pokazuje da je *–i* dio osnove, a ne, kako neki misle, poseban zamjениčki nastavak. Ostali italški jezici posve se podudaraju s latinskim u upotrebi osnove *k^wi– kao upitne i neodređene zamjenice (osk. *pis* »tko«), a osnove *k^wo(y), *k^weh₂(y) kao odnosne zamjenice (osk. *paī* »koja«). Podudaranje u takvoj pojedinosti teško je objasniti ikako osim nasljeđem iz italškoga prajeziika.

Pojedini oblici zamjeničke deklinacije pojavljuju se i kod nekih pridjeva, koji se obično nazivaju *zamjeničkim pridjevima*: *ullus* »ijedan«, *nullus* »nijedan«, *alius* »drugi«, *alter* »drugi (od dvojice)«, *neuter* »nijedan (od dvojice)«, *alteruter* »jedan ili drugi«, *uterque* »i jedan i drugi«. Zamjenički pridjevi imaju nastavak genitiva jd. *–ius*, obično imaju d. sg. *–ī*, a *alius* za srednji rod ima zamjenički nastavak *–d* (*aliud*). Od tih oblika završetak *–ius* u genitivu vjerojatnije je prežetak izvornoga ie. nastavka *–syo negoli rezultat analogije prema deklinaciji zamjenica (v, §105).

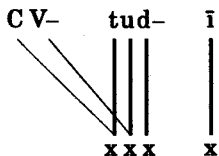
GLAGOL

MORFOLOŠKI USTROJ INDOEUROPSKOGA GLAGOLA

§153 Struktura glagola bila je u ie. prajeziku nešto složenija od strukture imenica, pridjeva i zamjenica. Glagol je mogao imati veći broj konsekutivno dodanih sufiksa, od kojih je svaki služio kao izraz osobite gramatičke kategorije. Neke su se glagolske kategorije izražavale *reduplikacijom* (Red.) početnog suglasnika u korijenu, a postojao je i nazalni infiks (Inf.) za tvorbu jednoga tipa prezentske osnove. Naposljetku, za razliku od imenica, glagolskim nastavcima su mogle u konjugaciji biti pridodane *čestice* (čest.) ili pokazatelji, koji su također izražavali određene kategorije. Kombinacije nastavaka s česticama (pokazateljima) nazivat ćemo *završetcima*. Maksimalnu morfološku strukturu indoeuropskoga glagola možemo prikazati na sljedeći način:

*(Red.) + K(Inf.) + (Suf.₁...Suf._n) + N (+ čest.)

Reduplikacija je u morfološkom smislu samo osobit vid *prefiksacije*; ona se sastoji u dodavanju prefiksa čiji segmenti nisu u potpunosti specificirani, već »kopiraju« segmentalnu građu korijena (usp. Katamba 1993: 180); morfološki proces kojim se tvori lat. reduplicirani perfekt *tutudi* »udario sam« može se prikazati kao dodavanje korijenu *tud-* prefiksa *CV-*, uz naknadno »preslikavanje« segmentalne građe iz korijena na prefiks:

Reduplicirani slog na opisani način primit će upravo segmentni oblik *tu-* kojim započinje korijen.

Prijevoj, morfološki uvjetovane alternacije samoglasnika, djelovale su i u konjugaciji. Primjerice, kod atematskih glagola (§159) glagoli su u

jednini imali prijevojnju puninu u korijenu (*h₁esmi »jesam«), a u množini — prazninu (*h₁smes »jesmo«); u aktivu su atematski glagoli imali osnovu u punini (*yunegti »upreže«), a u mediopasivu u praznini (*yungtor). Za potpunu morfološku specifikaciju neke glagolske kategorije potrebno je, dakle, navesti i prijevojne stupnjeve svakoga morfema.

U latinskom je, kao i u imenskom sustavu, do znatne tipološke razlike u odnosu spram prajezika došlo nastankom prefiksacije kod glagola. Kao i kod imenica, glagolski su prefiksi podrijetlom prijedlozi, usp. *prae-hendō* »uzeti, zgrabiti« (gr. χαρδόνω »hvata«), *ex-igō* »istjerati« (spram *agō* »tjerati«), itd. Uloga prijevoja je u latinskome znatno ograničena: glagoli redovito imaju isti prijevojni stupanj u korijenu u jednini kao u množini, u aktivu kao u pasivu. S druge strane, zbog nastanka perfekta s duljenjem (§190C) uloga je prijevojne duljine znatno povećana (usp. prijevojne smjene u glagolima *legō* »čitam«: pf. *lēgī*, *frangō* »lomim«: pf. *frēgī*, itd).

PARADIGMATSKE KATEGORIJE IE. GLAGOLA

§154 Premda je poredbena morfologija indoeuropskih jezika započela usporedbom sustava konjugacije u indoeuropskim jezicima,¹⁴⁰ danas o ustroju indoeuropskoga glagolskog sustava postoji među indoeuropeistima manje sloge nego o ustroju indoeuropske deklinacije. U ovoj gramatici poći ćemo od slijedećega sustava indoeuropskih glagolskih kategorija, koji ćemo nastojati opravdati rekonstrukcijom u preostalom dijelu knjige; radi usporedbe navodimo i latinski sustav:

kategorije	indoeuropski	latinski
broj	jednina, množina, dvojina	jednina, množina
lice	prvo, drugo, treće	prvo, drugo, treće
način	indikativ, imperativ, konjunktiv, optativ	indikativ, imperativ 1. i 2., konjunktiv
stanje	aktiv, mediopasiv	aktiv, pasiv
vid	nesvršeni, (neodređeni)	svršeni, nesvršeni
vrijeme	sadašnje, neodređeno, prošlo	sadašnje, prošlo, pretprošlo, buduće, predbuduće

Kao što je iz tablice vidljivo, premda je osnovni popis gramatičkih kategorija isti u latinskome kao i u prajeziku, sustav je ipak doživio bitne izmjene, osobito s obzirom na kategorije broja, načina i vremena.

140 U djelu Franza Boppa, »Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenen der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache«, objavljenom 1816.

I latinski i indoeuropski glagol mijenjaju se *fleksijom*, morfološkim promjenama riječi koje izražavaju odjednom više gramatičkih kategorija. Zbog morfoloških pravila jezika neke kategorije imale su zajedničke paradigme; naprimjer, u latinskom je kategorija vida ujedinjena s kategorijom vremena, što znači da vid glagola nije moguće izraziti neovisno o vremenu glagolske radnje. Štoviše, latinski glagol izražava opoziciju između svršenosti i nesvršenosti samo u prošlom vremenu. U indoeuropskom je, kao i u latinskome, kategorija stanja bila morfološkim pravilima povezana s kategorijom vremena, tako da su aktiv i mediopasiv mogli biti izraženi samo kao aktivni ili mediopasivni prezent ili aorist; s druge strane, za razliku od latinskoga, u indoeuropskom je sustav glagolskih načina bio neovisan od kategorije vremena, tako da se sufiksi za tvorbu konjunktiva i optativa nisu dodavali obavezno na osnovu koja je obilježjem nekog glagolskog vremena, već neposredno na korijen.

INDOEUROPSKI GLAGOLSKI NASTAVCI I ČESTICE

§155 Nastavci navedeni u tablici koja slijedi ne mogu se nikako rastaviti na jednostavnije morfološke elemente.

	osnovni	perfekt	imperativ
1. sg.	*-m, *-h ₂	*-h ₂ e	
2. sg.	*-s, *-h ₁	*-th ₂ e ili *-th ₁ e	*-0, *-d ^{hi}
3. sg.	*-t, *-0	*-e	
1. pl.	*-me	*-me	
2. pl.	*-te	?*-e	
3. pl.	*-nt	*-r	

Glagolske čestice (pokazatelji) mogu se razvrstati na sljedeći način:

1) Pokazatelj sadašnjeg vremena *-i; dodavanjem pokazatelja *-i osnovnim nastavcima (u nekim licima) tvorili su se završetci *indikativa prezenta aktivnoga*, te neki istraživači vjeruju da je značenje toga pokazatelja *hic et nunc*, »ovdje i sada«.

U svjetlu tipološke univerzalije da se nastavci kategorije vremena kod glagola nikad ne razvijaju iz priloga vremena (Comrie 1985) ta je pretpostavka o podrijetlu pokazatelja *-i dvojben. Ipak ćemo u nastavku ponekad taj morfološki element nazivati »česticom *hic et nunc*«.

2) Pokazatelji mediopasiva *-o, *-r, (*-oy); dodavanjem tih pokazatelja tvorili su se mediopasivni prezent i aorist; ta su se dva pokazatelja mogli i kombinirati u istoj paradigmi. Pokazatelj *-oy očit je hibrid mediopa-

sivnoga pokazatelja *-o i pokazatelja sadašnjeg vremena *-i; premda posvjedočen u grčkom i sanskrtu, moguće je da taj pokazatelj nije indoeuropškoga postanja.

3) Pokazatelj imperativa *-u; ovim pokazateljem mogli su se tvoriti osobiti oblici imperativa u licima za koja nije postojao posebni imperativni nastavak. Tragovi toga pokazatelja izgubili su se u većini jezika, ali su očuvani u staroindijskom i hetitskom, a možda i u staroslavenskom (završetak 3. sg. prezenta -*tb*) i galskom (oblici poput *karni-tu* »podigao je spomenik«).

4) Ostali pokazatelji nisu se sustavno protezali kroz paradigmu, već su se dodavali samo nekim nastavcima; njihova funkcija ne može se jasno rekonstruirati:

- pokazatelji *-d^h₂ i *-d^hwe u završetcima 1. i 2. l. pl. medija (gr. -μεθα, -ομε, skr. -*mahi*, -*dhve*, het. -*wašta-*, -*tuma-*, stir. 2. pl. deponent. -*id*).
- pokazatelj *-n koji se pojavljuje u 1. i 2. l. pl. aktiva (gr. -μεν, het. -*we-n*, -*te-n*), katkada i u 1. l. sg. (gr. 1. sg. medija prošlog -μη-v).
- pokazatelj *-s koji se katkada dodaje nastavcima u množini (ved. 1. pl. -*masi*, dor. -μες, lat. 1. pl. -*mus*, 2. pl. -*tis*).

Funkcija je tih pokazatelja u najvećoj mjeri nejasna. U ie. prajeziku oni su možda igrali i veću ulogu nego što to njihovi odrazi u posvjedočenim jezicima daju naslutiti; stoga je rekonstrukcija ie. *glagolskih paradigmi* i *kategorija* znatno dvojbenija od rekonstrukcije *morfoloških elemenata* koji su se u tim paradigmama pojavljivali.

KATEGORIJA VREMENA

§156 U ie. prajeziku glagol je razlikovao tri vremena: neodređeno, prošlo i sadašnje. Poput hetitskoga i gotškoga ie. prajezik nije imao budućega vremena (futura), već je radnju koja će se dogoditi u budućnosti najvjerojatnije izražavao neodređenim vremenom i nekim vremenskim prilogom. Za razliku od latinskoga koji, kao što ćemo vidjeti, ima *relativna* i *apsolutna* glagolska vremena, u ie. prajeziku vremena su bila najvjerojatnije isključivo *apsolutna*,¹⁴¹ tj. prošlo je vrijeme (*aorist*) izra-

141 Apsolutna glagolska vremena izražavaju radnju koja je u nekom vremenskom odnosu spram apsolutne sadašnjosti, tj. trenutka izgovaranja izreke, dok relativna vremena izražavaju radnju koja je u nekom vremenskom odnosu spram nekoga trenutka različitog od apsolutne sadašnjosti (obično spram neke druge glagolske radnje), v. Comrie 1985.

žavalo radnju koja je prethodila trenutku izgovaranja izreke, a sadašnje vrijeme (*prezent*) radnju istovremenu s trenutkom izgovaranja izreke.

Neodređeno vrijeme u ie. prajeziiku neki lingvisti nazivaju *injunktivom*, prema kategoriji u koju su se vremenski neodređene glagolske tvorbe odrazile u vedskome. U stvari, neodređeno je vrijeme u ie. prajeziiku bilo morfološki neobilježeno: tvorilo se od prezentske osnove bez pokazatelja *hic et nunc* *-i. U vedskom je injunktiv formalno podudaran imperfektu ili aoristu bez *augmenta*, čestice koja izražava prošlo vrijeme (v. §171): nauprot imperfektu *abharat* »nosio je« stoji injunktiv *bharat*, koji služi za izražavanje različitih modalnih značenja, naprimjer u apsolutnim zabranama s negacijom *mā*; međutim, injunktiv se može upotrijebiti i za izražavanje vanvremenskih, općih tvrdnji, osobito ako je u istoj rečenici jedan glagol već u prezentu, npr. RV 10. 80. 1: *dadāti... carat* »(Agni) daje... obilazi« (prvi je glagol u prezentu, a drugi u injunktivu). Ta je upotreba injunktiva zacijelo indoeuropskoga postanja.¹⁴² Tragovi razlikovanja injunktiva od prezenta jasno su očuvani i u staroirskom, gdje tzv. apsolutni nastavci u prezentu odgovaraju ie. prezentskim, a tzv. konjunktivni nastavci ie. injunktivnim završetcima:¹⁴³ stir. aps. 3. pl. prez. *berait* < ie. 3. pl. prez. *b^heronti, konj. 3. pl. prez. *berat* < ie. 3. pl. injunktiv *b^heront. Obično se smatra da u latinskome ie. injunktiv nije ostavio traga; moguće je, međutim, da neki latinski prezentski nastavci, za koje se misli da su pretrpjeli apokopu završnoga *-i, u stvari predstavljaju nastavke ie. injunktiva u kojima *-i nije ni stajalo (usp. lat. *es, est, sunt*, što se obično izvodi iz *h₁es-si, *h₁es-ti, *h₁s-onti, dok je podjednako moguće i izvođenje iz *h₁es-s, *h₁es-t, *h₁s-ont).

Prezent je izražavao radnju istovremenu s trenutkom izgovaranja, a aorist radnju koja se zbila prije trenutka izgovaranja.

U latinskom je prezent (*ferō*) vrijeme koje izražava a) univerzalne, vanvremenske tvrdnje, b) radnju istovremenu s trenutkom izgovaranja, i c) prošlu radnju, obično u pripovijedanju (»historijski prezent«). Latinski je futur (*feram, ferēs*) apsolutno vrijeme koje izražava radnju u budućnosti, a futur drugi (*tulerō*) je relativno vrijeme koje izražava radnju anteriornu u odnosu na neki događaj u budućnosti. U prošlosti latinski glagol razlikuje dva apsolutna vremena, perfekt (*tulī*) i imperfekt (*ferēbam*), koji su međusobno suprotstavljeni vidom (aspektom, v. §183), i jedno relativno — pluskvamperfekt (*tuleram*), koji izražava radnju anteriornu u odnosu na neki događaj u prošlosti.

142 Usp. Szemerényi 1989: 283, Hoffmann 1967.

143 Usp. Meid 1963; za drukčije mišljenje v. Cowgill 1975, McCone 1994.

SUSTAV PREZENTA

§157 Indoeuropske prezentske osnove mogu se podijeliti na dvije velike klase: tematske i atematske. Kao i kod imenica, tematske osnove nisu imale kvantitativnog prijevoja, dok su atematske pokazivale prijevojne opreke. Tematske su osnove bile tvorene pomoću sufiksa **e/o*, koji nazivamo *tematskim samoglasnikom*. Kao i kod imenica, gramatička je funkcija tematskoga samoglasnika nejasna. Također, kao i kod imenica, postojale su neke razlike u gramatičkim nastavcima tematskih i atematskih glagola, ali se te razlike nisu protezale u čitavoj paradigmi.

Ukoliko je točna pretpostavka da je tematski samoglasnik kod imenica bio neka vrsta sufigiranoga određenog člana, iz strukturalnih razloga mogli bismo pretpostaviti da je kod glagola taj sufiks označavao da glagol ima određeni objekt. Takva bi pretpostavka značila da je ie. imao objektnu sprežidbu poput, naprimjer, mađarskoga, gdje se glagolskim nastavkom razlikuju rečenice *írok egy levelet* »pišem (jedno) pismo« i *írom a levelet* »pišem (određeno) pismo«. Predvidiva posljedica pretpostavke o objektnoj naravi ie. tematske konjugacije bilo bi nepostojanje neprelaznih tematskih glagola dokazivo ie. postanja. I uistinu, koliko je meni poznato, nema niti jednoga tematskoga prezenta ili aorista čije bi ie. postanje bilo nedvojbeno, a značenje neprelazno.

§158 U indoeuropskom je prajeziku postojalo nekoliko načina tvorbe tematske prezentske osnove:

a) korijenski prezenti (tvoreni dodavanjem nastavaka neposredno korijenu proširenom tematskim samoglasnikom): ie. **b^heroh₂* »nosim« > lat. *ferō*, gr. *φέρω*, skr. *bharāmi*, stsl. *berą*. Kod korijenskih tematskih prezenta korijen je obično u prijevojnoj punini.¹⁴⁴

b) prezenti tvoreni sufiksom **-y-*: ie. **g^wm-yoh₂* »idem, koračam« > lat. *ueniō*, gr. *βαίνω*. Glagoli tvoreni ovim sufiksom u prezentu obično su imali korijen u praznini.

c) Isti je sufiks, pridodan osnovi neke imenice ili pridjeva, služio za tvorbu *denominativnih* glagola, usp. stind. *namas* »poštovanje«: *namasyati* »poštuje«, lat. *cūra* »briga« (< **koysā*): *cūrat* (< **koysāyeti*) »brine se«.

d) prezenti tvoreni sufiksom **-sk'-*: ie. **pṛk'-sk'-oh₂* »prosim, pitam« > lat. *poscō* (< **porkskō*), skr. *prcchāmi*. Značenje je sufiksa **-sk'-* nejasno: u latinskom obično služi za tvorbu *inkohativnih* glagola,¹⁴⁵ no u hetit-

144 U staroindijskom postoji čitava klasa glagola koji odstupaju od toga pravila (sanskrska 4. prezentska klasa), usp. skr. *tudāmi* »udaram«, s korijenom u praznini (lat. *tundō*). Nije, međutim, jasno je li ta prezentska tvorba indoeuropskoga postanja.

145 Tj. glagola koji označavaju početak vršenja neke radnje, usp. lat. *rubescere* »zacrvenjeti se, stati se crvenjeti«.

skom redovito ima iterativno značenje (tj. izražava radnju koja se ponavlja). Korijen je kod ovih glagola bio u prijevojnoj praznini.

e) prezenti tvoreni sufiksom $*-eh_1(y)-$ koji je služio za izražavanje *stanja*, usp. lat. *iaciō* »bacam«: *iaceō* »ležim«, lit. *gulti* »leći«: *gulėti* »ležati«. U staroindijskome ovom tipu odgovaraju glagoli tzv. 4. prezentske klase poput *hr̥syati* »uzbuđenje«, usp. lat. *horret* »straši se« < $*g^hr̥seh_1y(e)ti$. Korijen je kod glagola ove klase redovito bio u praznini (v. Schmid 1963).

f) prezenti tvoreni sufiksom $*-ey-$ kauzativnoga značenja: ie. $*moneyoh_2$ »opominjem, podsjećam« > lat. *moneō*, stir. *do-moiniur* »mislim, očekujem«. Korijen je u ovakvim kauzativnim prezentima obavezno bio u prijevojnom stupnju $*o$.

Arhaični slučajevi tvorbe ie. kauzativa imaju u korijenu duljinu $*ō$ i sufiks u praznini ($*-y-$), usp. ie. $*swōpyoh_2$ »uspavljujem« > lat. *sōpiō*, stisl. *soefa* »ubiti« (Klingenschmitt 1978).

g) prezenti tvoreni sufiksom $*(e)s-$ nepoznate funkcije: lat. *gerō* »nositi« < $*h_2g'-esoh_2$; *agō* »tjeram« < $*h_2eg'oh_2$.

h) neki reduplicirani prezenti tvorili su se tematski (premda je većina redupliciranih tvorbi atematska), usp. ie. $*piph_3oh_2$ »pijem« > lat. *bibō*, skr. *pibāmi*.

§159 Atematskih prezentskih tvorbi nešto je manje nego tematskih; u većini ie. jezika atematske su tvorbe zamjenjivane tematskima.

a) korijenski prezenti (tvoreni dodavanjem nastavaka neposredno na korijen): ie. $*h_1esti$ »jest« > lat. *est*, gr. *ἐστί(v)*, skr. *asti*, stisl. *j-estb*.

b) prezenti tvoreni reduplikacijom: ie. $*sti-steh_2mi$ »postavljam« > lat. *sistō*, skr. *tiṣṭhāmi*, gr. *ἵστημι*.

c) prezenti tvoreni infiksom $*-ne/-n-$: ie. $*yu-ne-g-mi$ »uprežem« > skr. *yunajmi*, lat. *iungō* (s prelaskom u tematsku konjugaciju), ie. $*k^wri-ne-h_2mi$ »kupujem« > skr. *krīṇāmi*, stir. *crenaim*.

d) prezenti tvoreni sufiksom $*-new/-nu-$: ie. $*h_3newmi$ »podizem, ustajem« > gr. *ὀρνυμι*, skr. *ṛṇomi* (usp. lat. *orior* < $*h_3r-yo-h_2r$).

Kod većine atematski tvorenih prezenta osnova je u jednini aktiva stajala u prijevojnoj punini, a u množini u praznini, usp. skr. *asmi* (1. sg.) / *smas* (1. pl.), gr. *ἵστημι* / *ἵσταμεν*, skr. *yunajmi* / *yuñjmas*, *ṛṇomi* / *ṛṇumas*.

Vjerojatno je u praeziku isti glagol mogao tvoriti prezent na nekoliko različitih načina; takvo je stanje još očuvano u vedskom, gdje, naprimjer, od korijena *kr-* »činiti« imamo atematske prezente *karomi* < $*k^wer-ew-mi$ i *krṇomi* < $*k^wṛ-new-mi$, a od korijena *śru-* »čuti« tematski prezent *śroṣāmi* (< $*k'lew-s-oh_2$) i atematski *śṛṇomi* (< $*k'l-n-ew-mi$).

U indoeuropskom je prajeziku postojao još jedan osobit tip atematskih prezent-skih osnova koji se po svojem prijevornom obrascu razlikovao od svih ostalih atematskih tipova; taj tip prezentskih osnova obično se naziva *statičkim* ili *Narten*–tipom prema Johanni Narten koja ga je otkrila (v. Narten 1968). Glagoli statičkoga tipa imali su u aktivnome prezentu duljinu u jednini, a možda i u čitavoj paradigmi (v. Insler 1972, Szemerényi 1989); takvi su u vedskome glagoli *tāšji* »teše« < *tēk's-ti (usp. lat. *texō* »tkam«) i *stauti* »hvali« < *stēwti (usp. gr. στεῦται). Glagoli statičkoga tipa najvjerojatnije nisu u latinskome ostavili nikakvoga traga, premda ima i drukčijih mišljenja (v. Isebaert 1992).

KONJUGACIJA PREZENTA

§160 Tematska je konjugacija bolje očuvana u većini ie. jezika. U tematskome prezentu glagol je imao osnovne nastavke proširene, u nekim licima, dodatnim česticama, što je s prethodnim tematskim samoglasnikom davalo sljedeće završetke:

1. sg. *-oh ₂	1. pl. *-ome(s)
2. sg. *-e(h ₁)i	2. pl. *-ete
3. sg. *-e	3. pl. *-onti

Ie. *weg^hoh₂ »vozim«, *b^heroh₂ »nosim« > gr. φέρω

	ie.	lat.	gr.	skr.	stsl.
1. sg.	*weg ^h oh ₂	uehō	φέρω	vahāmi	veza
2. sg.	*weg ^h e(h ₁)i	uehis	φέρεις	vahasi	vezeši
3. sg.	*weg ^h e	uehit	φέρει	vahati	vezetъ
1. pl.	*weg ^h ome(s)	uehimus	φέρομεν	vahāmas	vezemъ
2. pl.	*weg ^h ete	uehitis	φέρετε	vahatha	vezete
3. pl.	*weg ^h onti	uehunt	φέρουσι	vahanti	vezať

Prvo je lice završavalo na osnovni (i perfekatski) nastavak *-h₂, što je s tematskim samoglasnikom davalo završetak *-oh₂. Prisutnost laringala potvrđena je hetitskim završetkom -(h)hi i akutom u litavskom završetku -ū, -úo-si (*vežū* »vozim«, *vežúosi* »vozim se«). U latinskome je dugo -ō dobro posvjedočeno u pretklasičnom razdoblju, no već kod Plauta su česti oblici s kratkim -o u jampskim riječima (§70). U Augustovo doba kratko -o proširilo se i na glagole koji nemaju jampsku strukturu (npr. u Ovidija *tollo* »uzimam«), dok je u postklasičnom razdoblju dugo -ō sačuvano samo u jednosložnim riječima.

U staroindijskom je završetak -āmi složen od -ā (< ie. *-o-h₂) i atematskoga završetka *-mi; indoiranski završetak *-ā očuvan je u avestičkome. U starosla-

venskom je nastavak *-q* nastao od ie. **-oh₂* kojemu je analogijom dodan osnovni nastavak **-m* ili pokazatelj **-n*.

S drugim je licem jednine situacija složenija. Većina jezika, uključujući i latinski, ukazuje na ie. završetak **-si*, no to je bio završetak 2. sg. kod atematskih glagola. Izvorni je završetak očuvan u litavskome (*veži* »voziš«), s akutom koji upućuje na ie. laringal. U latinskome je nemoguće sa sigurnošću utvrditi dolazi li završetak *-s* od ie. **-s* ili **-si*, uz apokopu završnoga **-i*. Međutim, budući da je u drugim prezentskim nastavcima došlo do apokope, drugo se objašnjenje čini vjerojatnijim.

U grčkom je naslijeđenom **-ei* dodano *-ç* analogijom prema atematskim imenicama, a u staroslavenskom je *-ši* ne sasvim jasnoga, ali svakako analoškoga podrijetla. Pomišlja se na mediopasivni završetak **-so-y*, pri čemu bi *-š* pravilno nastalo samo u glagolskih osnova na *-i-* (*vidiši* »vidiš«) po RUKI-pravilu. U ostalih osnova *-š* bi bilo rezultat analogije.

Treće je lice u ie. prajeziku završavalo na čistu osnovu, tj. nastavak je bio **-0*. To je stanje još očuvano u litavskome (*veža* »on vozi«), dok je u grčkome i hetitskome osnovi pridodan pokazatelj prezenta **-i* (gr. *φέρει*, het. *dai* »uzima«). Većina je ostalih ie. jezika preuzela završetak atematske promjene **-ti*. Tako je i u latinskom *-t* postalo od ie. **-ti* uz apokopu završnoga **-i*. U starolatinskim se tekstovima još razlikuju primarni završetak *-t* < **-ti* i sekundarni *-d* < **-t* (usp. npr. *mitat* spram *sied* na »Duenosovu natpisu«).

Staroslavenski se završetak *-tb* može protumačiti kao osnovni nastavak **-t* proširen pokazateljem **-u*, koji se obično pojavljuje u imperativu, ili kao tematska osnova kojoj je aglutinirana osobna zamjenica *tb* »taj« (usp. Watkins 1969).

U 1. l. pl. posvjedočene su varijante **-mes* (dor. *-μες*), **-men* (gr. *-μεν*, možda i het. *-weni*, *s*-w-* analogijom prema dualu), **-mos* (lat. *-mus*, stir. *-m*) i **-me* (lit. *-me*). Ponovno se čini da litavski čuva ie. nastavak, dok ostali jezici odražavaju taj nastavak proširen nekim pokazateljem.

U slavenskim jezicima posvjedočene su tri različita završetka: *-me* < **-me(s)* u češkom, *-mo* < **-mos* u hrvatskome i *-mb* u staroslavenskome, što bi moglo dolaziti od **-mo-n*. U sanskrtu nije utvrdivo koji je ie. samoglasnik odražen u nastavku *-mas*. Vedski uz *-mas* ima i nastavak *-masi* proširen prezentskim pokazateljem **-i*, a na ie. **-mosi* upućuje i stir. »apsolutni« nastavak *-mai*.

U 2. l. pl. većina jezika upućuje na nastavak **-te*. U latinskom je taj nastavak proširen česticom **-s*, vjerojatno pod utjecajem 1. pl. **-mos*.

Sanskrtski nastavak *-tha* (vedski i *-thana*) ima neobjašnjenu aspiraciju. Neki stoga pretpostavljaju ie. nastavak **-th₁e*, što je moguće, ali nedokazivo (v. Beekes 1995).

3. l. pl. gotovo u svim jezicima upućuje na završetak *-nti (s tematskim samoglasnikom *-o-nti). U latinskom je -o-nti očuvano u (ponešto dvojbenom) obliku *tremonti* »dršću« u *Carmen Saliare*. Nakon apokope taj se završetak pravilno odrazio kao klas. lat. -unt.

Na starolatinskim se natpisima pronalazi i nastavak -nunt (npr. *danunt* »daju«, CIL I² 1537) koji nije posve razjašnjen (v. Sommer 1948: 490). U grčkom je -οντι (očuvano u kretscom dijalektu) pravilno dalo -ουσι; za objašnjenje staroslavenškoga nastavka v. 3. sg..

§161 Atematska je konjugacija u latinskome očuvana samo u tragovima. U indoeuropskome su glagoli u atematskom prezentu imali osnovne nastavke proširene, u većini lica, česticom *-i. Tako dobiveni završetci u literaturi se obično nazivaju *primarnima*:

1. sg. *-mi	1. pl. *-me(s)
2. sg. *-si	2. pl. *-te
3. sg. *-ti	3. pl. *-onti / *-enti

Ie. *h₁esmi »jesam«

	ie.	lat.	gr.	skr.	stsl.
1. sg.	*h ₁ esmi	sum	εἰμί	asmi	jesmь
2. sg.	*h ₁ essi	es	εἶ	asi	jesi
3. sg.	*h ₁ esti	est	ἐστί	asti	jestь
1. pl.	*h ₁ sme(s)	sumus	ἐσμεν (hom.)	smas	jesmь
2. pl.	*h ₁ ste	estis	ἐστέ	stha	jeste
3. pl.	*h ₁ sonti	sunt	εἰσὶ	santi	sątь, sętь

Prvo je lice dobiveno od osnovnoga nastavka *-m i čestice prezenta *-i. Latinsko -m u *sum* možda potječe od toga *-mi (uz apokopu), no vjerojatnije je da se radi o osnovnom nastavku *-m pridodanom osnovi *so- ili *sō- < *h₁soh₂. Ukoliko je potonje točna rekonstrukcija, *sōm bi pravilno dalo *sūm, a samoglasnik se potom mogao pokratiti ispred završnoga *-m (v. §70).

Na starooskičkom natpisu iz Nocere (oko 550. pr. Kr.) imamo oblik *esum* »jesam« koji upućuje da je praitalski oblik 1. sg. glagola »biti« bio *esum*. Ukoliko je tako, objašnjenje lat. oblika *sum* izloženo u prethodnom odlomku neće biti točno.

U 2. l. jd. indoeuropski je završetak bio *-s-i; u latinskom je apokopom dao -s, na sličan način kao što u 3. l. *-ti prelazi u -t. U doba ozvučenja završnoga ie. *-t (§32) završno je *-i još bilo prisutno u tom latinskom nastavku.

Nastavci za sva tri lica množine po svemu su sudeći bili isti za tematsku i atematsku promjenu. Neki misle da je nastavak 3. l. množine u atematskoj konjugaciji glasio *-enti (kao u osk. *sent*, gr. dor. ἐντί »oni su«) za razliku od tematskoga *-o-nti. Moguće je, ali nedokazivo, da su se nastavcima u tematskoj i atematskoj konjugaciji pridodavale različite čestice (pokazatelji).

DVOJINA

§162 Nastavke za dvojину glagola u ie. prajeziku nije lako rekonstruirati. Na završetak s elementom *-w- u 1. l. dvojine upućuju skr. *-vas*, avest. *-vahi*, stsl. *-vě* i lit. *-va*, dok je 2. lice dvojine vjerojatno sadržavalo element *-tH-, usp. skr. *-thas*, gr. *-tov*, got. *-ts*, stsl. *-ta* i lit. *-ta*. U 3. licu na *-t- upućuju skr. *-tas*, gr. *-tov* i stsl. *-te*, *-ta*.

Latinski je, kao i staroirski, armenski i toharski, izgubio svaki trag dvojine kod glagola.

LATINSKE ČETIRI KONJUGACIJE

§163 Latinski glagoli podijeljeni su u četiri konjugacije prema tvorbi prezentske osnove; pogledajmo u kakvu su odnosu latinske konjugacije prema indoeuropskim načinima tvorbe prezenta.

1. konjugacija	2. konjugacija	3. konjugacija	4. konjugacija
infinitiv prezenta na -āre (amō, amāre):	infinitiv prezenta na -ēre (maneō, manēre):	infinitiv prezenta na -ere (legō, legere):	infinitiv prezenta na -īre (audiō, audire):
-ie. korijenski prezenti (dare)	-ie. korijenski tematski prezenti (com-plēre)	-ie. korijenski tematski prezenti (agō)	-ie. korijenski tematski prezenti (sciō)
-ie. tematski prezenti sa složenim sufiksom *-eh ₂ -y- (laudāre)	-ie. kauzativi (moneō)	-ie. tematski glagoli sa sufixsom *-y- (capiō)	-ie. tematski glagoli sa sufixsom *-y- (ueniō)
-intenzivi tvoreni sufiksima *-to-, *-ito- (actō, agitō)	-ie. tematski prezenti sa sufixsom *-eh ₁ - (silēre)	-ie. reduplicirani tematski glagoli (bibō)	-denominativi izvorno tvoreni od osnova na *i (finiō)
		-ie. tematski glagoli tvoreni sufixsom *-sk'- (co-gnōscō)	-denominativi izvorno tvoreni od osnova na konsonant (custodiō)
		-ie. prezenti tvoreni sufiksom -n- (līnō)	
		-ie. prezenti tvoreni infiksom *-n- (līngō)	

§164 Većina je latinskih glagola prve konjugacije denominativnoga podrijetla; isprva su tvoreni sufiksom *-y-o- od imenica prve deklinacije, npr. *corōnāre* »ovjenčati« od *corōna* »vijenac, kruna«, no poslije se složeni sufiks -ā-yo- stao dodavati i osnovama ostalih imenica, npr. *laudāre* »hvaliti, slaviti« od *laus, laudis* »pohvala« (stir. *laíd*). Mnogobrojni su i glagoli tvoreni intenzivnim sufiksom -(i)to- (*cantāre: canere* »pjevati«).

Korijenski su glagoli 1. konjugacije vrlo rijetki, npr. *nō, nāre* »plivati« < *sneh₂oh₂, usp. stir. *snáid* »pliva«, *dō, dare* < *dh₃si (gr. δίδωμι, skr. *dadāmi*, stsl. *dati*).

Korijenski glagoli 1. konjugacije sprežali su se u pralatinском atematski u svim licima osim u prvome, koje je još u praitalskom imalo tematski nastavak *-ō < *-oh₂, usp. umbr. *stahu* »stojim« < *sth₂-oh₂ = lat. *stō*. Moguće je da se tematski nastavak *-oh₂ još u kasnom indoeuropskom proširio kod nekih atematskih glagola (Watkins 1969: 158).

Svi su latinski glagoli prve konjugacije pretrpjeli stapanje samoglasnika; u 1. l. sg. rezultat je kontrakcije bilo *ō*, a u ostalim licima *ā*, koje se pokratilo ispred svih završnih suglasnika osim *s* (§70). Tako možemo objasniti paradigmu latinskoga glagola *amāre* »voljeti«:

amō < *amāō < *amāyō
amās < *amāes < *amāyesi
amat < *amāet < *amāyeti
amāmus < *amāomos < *amāyomos
amātis < *amāetes < *amāyetes
amant < *amāont < *amāyonti

§165 Glagoli druge konjugacije imaju infinitiv na -ēre i velikim dijelom potječu od ie. kauzativa, koji su se tvorili sufiksom *-ey- pri čem je korijen bio u punini *o: usp. lat. *torreō* »sušim«, skr. *taršayāmi* »činim da tko ili što žeda« < *torseyoh₂ (usp. skr. *tršyāmi* »žedam« < *trsyoh₂), *doceō* »poučavam« < *dokeyoh₂ (izvorno značenje je »predajem«, usp. gr. δέκομαι »primam«). Od kauzativnoga sufiksa *-ey- valja razlikovati denominativni sufiks *-y- pomoću kojega su također tvoreni glagoli 2. konjugacije, usp. *mūceō* »sluziti« < *mewke-y-oh₂ (usp. *mūcus* »sluz«, lit. *mukti* »kliziti«).

Neki su glagoli 2. konjugacije tvoreni ie. sufiksom *-eh₁(y)- koji je služio za tvorbu glagola koji su izražavali stanje, usp. *uidēre* »vidjeti«, stsl. *viděti* < ie. *weideh₁-, lat. *pendō* »vješam« spram *pendeō* »visim«; glagoli tvoreni tim sufiksom bili su obično u prijevojnoj praznini, npr. lat. *patēre* »biti otvoren« < *path₂eh₁-, usp. gr. πετάνωμι »proširujem« < *peth₂-nu-. Korijenski su prezenti među glagolima 2. konjugacije rijetki; -plēre,

posvjedočen samo u složenicama poput *complēre* »ispuniti«, jedan je od njih, o čemu svjedoči gr. aorist πλῆτο (od πῖμπλημι »punim«). Lat. *flēre* »plakati« možemo izvesti i iz ie. korijenskoga prezenta *b^hleh₁-(mi) i iz tematskoga prezenta tvorenoga sufiksom *-y- (usp. stsl. *blěja* »blejim«).

Kao i kod glagola 1. konjugacije, dugi se samoglasnik pokratio ispred svih završnih suglasnika osim -s; odatle sljedeća promjena:

<i>uideō</i>	<i>uidēmus</i>
<i>uidēs</i>	<i>uidētis</i>
<i>uidet</i>	<i>uident</i>

§166 Glagoli su treće konjugacije najraznolikiji po podrijetlu. Među njima pronalazimo ie. prezente s infigiranim *-n- (*linquō* »ostavljam«, usp. skr. *rinakmi* < ie. *li-ne-k^w-mi), prezente sa sufiksom *-sk'- (*crēscō* »izrasti, roditi se« < *k'reh₁-sk'-oh₂, usp. arm. *serem* »začinjem«, lit. *šerti* »hraniti«), reduplicirane prezente (*sistō* »postavljam« < *sti-sth₂oh₂, usp. *stō*, *stare* »stajati«), itd. Neki su glagoli 3. konjugacije tematski korijenski prezenti (*agō* »tjeram« = skr. *ajāmi* < *h₂eg'oh₂), a neki su tematski prezenti izvedeni sufiksom *-y- (*capiō* »hvatam« = got. *haffa* < *kap-yoh₂).

U latinskom se svi glagoli treće konjugacije mijenjaju tematski, čak i kada drugi jezici upućuju na atematsku promjenu u praeziku, usp. lat. *sternō* »prostirem« spram atematskoga skr. *stṛṇāmi*:

<i>sternō</i> < *ster-n-(h ₂)-oh ₂	<i>stṛṇāmi</i> < ie. *stṛ-ne-h ₂ -mi
<i>sternis</i> < *ster-n-(h ₂)-e-si	<i>stṛṇāsi</i> < ie. *stṛ-ne-h ₂ -si
<i>sternit</i> < *ster-n-(h ₂)-e-ti	<i>stṛṇāti</i> < ie. *stṛ-ne-h ₂ -ti
<i>sternimus</i> < *ster-n-(h ₂)-o-mos	<i>stṛṇīmas</i> < *stṛ-ṇ-h ₂ -mos
<i>sternitis</i> < *ster-n-(h ₂)-e-tes	<i>stṛṇītha</i> < *stṛ-ṇ-h ₂ -t(H)e
<i>sternunt</i> < *ster-n-(h ₂)-o-nti	<i>stṛṇīnti</i> < *stṛ-ṇ-h ₂ -nti

§167 U latinskoj 4. konjugaciji pomiješali su se denominativni glagoli tvoreni od imenica 3. deklinacije (*custōdiō* »čuvati« prema *custōs*, *finiō* »graničiti« spram *finis*) s malobrojnim korijenskim glagolima (*sciō* »znam«, usp. het. *šakki* »zna« < *sak-i) i glagolima izvedenim primarnim sufiksom *-y- (*ueniō* »dolazim« = gr. βαίνω »koračam« < *g^wmyoh₂). Postoji i nekoliko sufiksa karakterističnih za 4. konjugaciju, npr. sufiks glagola deziderativnoga značenja *-turi-/suri-, usp. *ēsūrīre* »gladovati« spram *edere* »jesti«.

Osobit problem predstavlja često razmatrano pitanje — zbog čega se neki latinski glagoli na -iō svrstavaju u treću (*capiō*, *capere*), a neki u četvrtu konjugaciju (*ueniō*, *uenīre*). Objašnjenje pomoću Sieversova zakona već

sam odbacio (§81), a najvjerojatnijim mi se čini objašnjenje pomoću zakona o jampskom kraćenju¹⁴⁶ (§70). To se objašnjenje može izložiti ovako: svi su razmatrani glagoli podrijetlom tematski prezenti izvedeni sufiksom *-y-o- dodanim osnovi na konsonant ili sonant; praoblici glagola *capere*, *finīre* i *uenīre* (stlat. *ueneire*, CIL I² 588) jesu:

3. sg. *kapye(t)i, *d^heyg^h-sn-ye-(t)i, *g^wm-ye-(t)i,
infinitivi *kapyesi, *d^heyg^h-sn-ye-si, *g^wm-ye-si.

Ie. *y odrazilo se u latinskom iza suglasnika kao slogovno *i*, što je dovelo do pralatinških oblika *kapiyeti, *feyniye-ti, *weniye-ti, odnosno *kapiyesi, *feyniyesi, *weniyesi. Na tom stupnju pretpostavljamo djelovanje Exonova zakona i sinkope (§61), te nastaju oblici *kapiyti, *feyniyti, *weniyti, odnosno *kapiysi, *feyniysi, *weniysi. Apokopom završnoga *-i u 3. sg., prelaskom *-i > *-e u infinitivu (§65), te pretpostavljenim odrazom *iy > ī u dobivamo sljedeće oblike:

*kapīt, *fīnīt, *wenīt

*kapīse, *fīnīse, *wenīse > (rotacizmom) *kapīre, *fīnīre, *wenīre

U glagolima jampske strukture *ī se zatim pravilno pokratilo, te je nastalo *capit*, dok je *fīnīt* ostalo nepromijenjeno (sve do pokrate završnog ī ispred svih suglasnika osim s, §70). U infinitivima je analogijom prema prezentu *kapīre postalo *kapire > *capere* (§64C), dok su *finīre* i *uenīre* ostali nepromijenjeni. Budući da jampsko kraćenje nije bilo beziznimno, lako je pretpostaviti da se u *uenīt nije dogodilo. Na koncu, ī se pokratilo ispred završnih suglasnika osim s, te stoga imamo *fīnīt* (3. sg) ali *fīnīs* (2. sg.), *uenīt*, ali *uenīs*, no istovremeno *capit*, *capis*.

Premda detalji ostaju nejasni, za većinu se latinskih glagola 3. i 4. konjugacije tvorenih ie. sufiksom *-yo- može na sličan način ocrtati fonološki razvoj:

pūniō »kažnjavam« < *poyniō < *poyniyō < *k^woyniyoh₂
pūnīs < *poynīs < *poyniys < *k^woynyesi
pūnīt < *poynīt < *poyniyt < *k^woynyeti
pūnīmus < *poynīmos < *poyniymos < *k^woynyemos
pūnītis < *poynītes < *poyniytes < *k^woynyetes
pūniunt < *poynīont < *poyniyont < *k^woynyonti

146 U osnovi to je objašnjenje Sommera (1948) i Sihlera (1995).

NEPRAVILNI GLAGOLI

§168 Glagoli koji se ne mogu svrstati niti u jednu od četiriju latinskih konjugacija obično se nazivaju nepravilnima (*verba anomala*). To su uglavnom prežitci indoeuropskih atematskih glagolskih tvorbi:

a) *sum*, *esse*, »biti« atematski je korijenski prezent koji je u latinskome još sačuvao prijevoj, premda ne posve podudaran izvornomu obrascu prijevoja:

sum < **h₁soh₂m*¹⁴⁷ umj. ie. *h₁esmi (skr. *asmi*, het. *ešmi*)

es < ie. *h₁es-si (skr. *asi*, het. *ešši*)

est < ie. *h₁esti (skr. *asti*, het. *ešzi*)

sumus < *h₁somos umj. ie. **h₁sme(s)* (skr. *smas*, het. *ešweni*)

estis < *h₁estes umj. ie. **h₁ste(s)* (skr. *stha*, het. *ešteni*)

sunt < ie. *h₁sonti (skr. *santi*, het. *ašanzi*).

Složenice se glagola *esse* također konjugiraju atematski, usp. *possum*, *posse* »moći« < *potis sum (*potis je u prajezičniku značilo »gospodar«, usp. ved. *patiś*).

b) *edō*, *edere* tvori neke oblike atematski: 2. sg. *ēs* < *h₁ed-si, 3. sg. *ēst* < *h₁ed-ti, 2 pl. *ēstis* < **ed-te(s)*, usp. skr. 1. sg. *admi*, 3. pl. *adanti*. Ostali oblici tvoreni su tematski (npr. *edō* < *h₁ed-oh₂).

c) *fiō*, *fieri* »postati«; atematski su oblici ovoga glagola tvoreni pomoću osnove *fi-* koja je ne sasvim jasna podrijetla. Obično se dovodi u vezu s ie. korijenom **b^huh₂-* »biti«, od kojega su i oblici perfekta glagola *esse*. S druge strane, budući da je perfekt glagola *fiō factus sum*, tvoren od korijena **d^heh₁-*, moguće je da *fiō* treba izvoditi iz ie. **d^heh₁-i* / *d^hh₁-i* »činiti« (gr. *θῆ-*, skr. *dhā-*); atematski prezent tvoren od takve osnove pravilno bi se odrazio u lat. oblicima *fīs*, *fit*.

d) *eo*, *īre* »ići« izvodi se iz ie. **h₁ey-/h₁i-* (usp. skr. 1. sg. *emi*, 1. pl. *imas*). U latinskom je poopćena prijevojna punina, ali je očuvana atematska tvorba oblika poput *īs* < *h₁eysi, *it* < *h₁eyti, *imus* < **h₁eymo(s)*; tematski su oblici *eō* < *h₁ey-oh₂ i *eunt* < *h₁ey-onti.

e) *ferō*, *ferre* »nositi« u stvari je tematski glagol (usp. gr. *φέρω*, skr. *bharāmi*) kod kojega je sinkopom ispao tematski samoglasnik ispred završnoga -s i -t. Stoga se oblici 2. sg. *fers*, 3. sg. *fert*, 2. pl. *fertis* pravilno izvode iz pralatinskih tematskih oblika **b^hheresi*, **b^hereti*, **b^herete(s)*.¹⁴⁸

147 Ukoliko je ova rekonstrukcija ispravna, u latinskom je osnovi pridodan prvo tematski završetak *-o-h₂, a potom osnovni nastavak 1. l. jd. *-m.

148 Za drukčije mišljenje v. Watkins 1969: 159 (*fers*, *fert*, itd. iz ie. »deredupliciranog« atematskog glagola *(b^hi-)b^her-ti, usp. skr. *bibharti*).

f) *uolō, uelle* »htjeti«; glagol se u latinskom spreže u nekim licima tematski (*uolō, uolunt*), a u nekima atematski (*uult* < **welti, uultis* < *weltes). U 2. l. sg. *uīs* dolazi od druge osnove, ie. **weyh₁-* (ved. *vemi* »idem«). Izvorno je 2. lice sg. glagola *uelle* očuvano u vezniku *uel* »ili« < *welsi, što je doslovno značilo »ako hoćeš«. Složenice su glagola *uelle* glagoli *malō* »više volim« < **mag(is) uolō*, i *nolō* »neću«.

g) glagol *inquam* < **en-sk^wām* »kažem« u stvari je konjunktiv prezenta u izvornom značenju »rekao bih«; od prezentske je osnove 3. l. sg. *inquit* < **en-sk^w-e-t(i)*.

Glagoli s nepotpunom konjugacijom (*verba defectiva*) predstavljaju indoeuropske perfekte (§183) koji su u latinskom poprimili prezentsko značenje; to su *meminī, meminisse* »sjećam se« (< *me-mon-h₂-i), *coepī, coepisse* »počeo sam« (< **k'om h₁ep-h₂-i*), *ōdī, odisse* »mrzim« (< *h₃e-h₃od-h₂-i). Slični glagoli koji su po podrijetlu perfekti, a po značenju i funkciji prezenti, postoje i u drugim ie. jezicima (npr. tzv. *praeteritopraesentia* u germanskim jezicima, usp. got. *wait* »znam«).

INDOEUROPSKI AORIST

§169 U indoeuropskom su prajeziku postojala tri načina tvorbe aorista: a) korijenski aorist, b) sigmatski aorist i c) tematski aorist.

U grčkom i indoiranskom postoji i četvrta vrsta, tzv. reduplicirani aorist, koji se od tematskoga razlikuje reduplikacijom prvoga sloga, usp. skr. *avocam* »rekoh« = gr. (hom.) ἔ(F)ειπον < **e-we-uk^w-o-m* (s disimilacijom *w-w > *w-y u pragrčkom). Kao i mnogo toga u glagolskim sustavima grčkog i indoiranskoga, i reduplicirani aoristi predstavljaju zajedničku dijalekatsku inovaciju tih dviju grana ie. porodice prije negoli nasljeđe iz prajezika.

§170 Nastavci su aorista u najvećoj mjeri podudarni završetcima atematskoga prezenta bez čestice *-i; utoliko su podudarni završetcima injunktiva, što znači da se razlika između neodređenoga i prošlog vremena u ie. prajeziku ostvarivala različitim ustrojem osnove, a ne nastavcima.

Nastavci aorista (»sekundarni« aktivni nastavci):

1. sg. *-m (skr. -am, gr. -α, -v, stsl. -b < *-o-m);
2. sg. *-s (skr. -s, gr. -ς, stsl. -e < *-e-s);
3. sg. *-t (skr. -t, gr. -θ, stsl. -e < *-e-t);
1. pl. *-me (skr. -ma, gr. -μεν, stsl. -mъ);
2. pl. *-te (skr. -ta, gr. -τε, stsl. -te);
3. pl. *-nt (skr. -n, gr. -ν, stsl. -ę < *-e-nt).

§171 Korijenski je aorist dobro posvjedočen samo u indoiranskom i grčkom, te donekle u hetitskom (gdje se naziva preteritom). Ta je ie. glagolska tvorba tvorena tako da se neposredno korijenu dodaju aorisni završetci (sekundarni nastavci):

$$\text{Korijenski aorist} = K_{e/0} + Z_{\text{aor}}$$

U ie. dijalektu iz kojega su se razvili grčki, indoiranski i armenski, aorist je, kao i sva prošla vremena, dobio još jedno morfološko obilježje, tzv. *augment* («uvećak»), *e-, koji je stajao ispred korijena, usp. skr. aor. *a-ricam* »ostavih« = gr. ἔ-λαπον = arm. *e-lik*« (od ie. korijena *leyk^w- »ostavljati«). U vedskom se još vidi da je augment po postanju samostalna riječ, vjerojatno vremenski prilog.

Korijenski aorist imali su u ie. prajeziiku malobrojni glagoli koji su tvorili atematski prezent reduplikacijom (*steh₂- »stajati«, *deh₃- »dati«, *d^heh₁- »činiti«) ili, još rjeđe, nekim prezentskim sufiksom (npr. *g^wem- »ići«). Aorist se u tih glagola vjerojatno razlikovao od injunktiva samo po tome što nije imao prezentskih sufiksa ni reduplikacije. Pogledajmo korijensku aorisnu promjenu odraza ie. glagola *deh₃- u grčkom i sanskrtu:

skr.	gr.
1. sg. <i>adām</i>	ἔδωκα
2. sg. <i>adās</i>	ἔδωκας
3. sg. <i>adāt</i>	ἔδωκε(ν)
1. pl. <i>adāma</i>	ἔδομεν
2. pl. <i>adāta</i>	ἔδοτε
3. pl. <i>adur</i>	ἔδοσαν

U staroindijskom je kod korijenskoga aorista poopćena prijevojna punina i u jednini i u množini. Odras indoeuropske prijevojne opozicije između sg. i pl. očuvan je u grčkome. U sanskrtu je nastavak za 3. pl. preuzet iz perfekta i optativa, no kod glagola *bhū-* »biti« očuvan je izvorni nastavak *-an* < *-nt; stoga njegov oblik za 3. pl. aorista glasi *abhūvan*. U grčkom je završetak 3. l. pl. preuzet iz sigmatskoga aorista (§172), a nastavak *-ας* zamijenio je stariji *-ς* analogijom prema 1. sg.; podrijetlo je elementa *-κ-*, koji se pojavljuje u jednini, do danas nerazjašnjeno.

U latinskom element *-k- u prošlom vremenu imaju *fē-c-ī* »učinio sam« (< ie. korijenski aorist *d^heh₁-, usp. gr. ἔ-θῆ-κ-α) i *iēcī* »bacio sam« (< ie. korijenski aorist *yeh₁-, usp. gr. hom. ἔηκα). Neki autori (npr. Rix 1976: 214) misle da to dokazuje ie. postanje takvih aorisnih tvorbi.

§172 Sigmatski se aorist tvorio pomoću korijena u prijevojnoj duljini i sufiksa *-s-, kojemu su dodavani aorisni završetci (sekundarni nastavci):

$$K\bar{e} + *-s- + Z_{\text{aor.}}$$

Dvojbeno je je li u ie. prajeziiku osim prijevojne duljine *ē u korijenu moglo stajati i dugo *ō. U staroirskome, gdje su sigmatski aoristi dobro posvjedočeni, korijen nije u prijevojnoj duljini već stoji u istom prijevojnom stupnju u kojem je i prezent, dok je u grčkom prijevojna duljina zamijenjena puninom *e po Osthoffovu zakonu ili analoški. Konjugaciju sigmatskoga aorista pogledat ćemo na primjeru ie. glagola *yewg- »upregnuti« (prezent lat. *iungō*, gr. ζεύγνυμι, skr. *yunajmi*); radi usporedbe navodimo i sigmatske aoriste u stsl. (od glagola *rešti* »reći«) i stir. (od glagola *gaibid* »hvatati, držati« = lat. *habēre*):

	ie.	lat.	gr.	skr.	stsl.	stir.
1. sg.	*yēwgsṃ	iūnxī	ἐζευξα	ayaukšam	rěxъ	:gabus
2. sg.	*yēwgs(s)	iūnxistī	ἐζευξας	ayaukšiš	reče	:gabais
3. sg.	*yēwgst	iūnxit	ἐζευξε(v)	ayaukšīt	reče	:gab
1. pl.	*yēwgsme	iūnximus	ἐζευξαμεν	ayaukšma	rěxomъ	:gabsam
2. pl.	*yēwgsste	iūnxistis	ἐζευξατε	ayaukšta	rěste	:gabsaid
3. pl.	*yēwgsnt	iūnxērunt	ἐζευξαν	ayaukšur	rěše	:gabsat

U latinskom je prezentska osnova s nazalnim infiksom proširena i u perfektu; drugi glagoli čuvaju prijevojnu duljinu, npr. *uēxī* (od *uehō* »vozim«) spram skr. *avākšam*, stsl. *věsъ*. U sanskrtu su završetci *-īš*, *-īt* u 2. i 3. sg. analoški; vedski još ima pravilne odraze ie. nastavaka, npr. *anaiš* »vodio si, vodio je« < *e-nēy-s-s, *e-nēy-s-t. U grčkom je, kao i kod korijenskog aorista, *-α-* u 2. sg., 1. i 2. pl. analoškog postanja. U staroslavenskom su osnovi sigmatskoga aorista dodani tematski završetci: *věsъ* < *wēgʰ-s-om umjesto ie. *wēgʰ-s-ṃ, itd. Oblici za 2. i 3. l. sg. u staroslavenskom su preuzeti iz tematskoga (asigmatskog) aorista.

Osim aorista tvorenoga sufiksom *-s-*, staroindijski ima i aoriste tvorene sufiksima *-iś-* (*abodhiśam* »probudio sam«), *-siś-* (*ayāsiśam* »išao sam«) i *-sa-* (*adiśam* »pokazao sam« = gr. ἔδειξα = lat. *dixi* »rekao sam«). Dok su *-iś-* i *-siś-* aoristi nastali poopćenjem završetka korijena na laringale (*-i-* < *H), *sa-* aorist predstavlja tematizaciju osnove sigmatskoga aorista kakva se dogodila i u slavenskome.

Nastavci latinskih oblika bit će razmotreni poslije (§188).

§173 Tematski se aorist tvorio od korijena u praznini, tematskog samoglasnika (*e/o) i aorisnih završetaka (sekundarnih nastavaka):

$$K_0 + *-e/-o- + Z_{\text{aor.}}$$

Tematski je aorist dobro posvjedočen u grčkome, indoiranskome, armeniskom i slavenskome (ie. *wid-e-t > gr. εἶδε, skr. *avidat*, arm. *egit*) a tragove mu pronalazimo i u staroirskom (ie. *h₁lud^{het} > stir. *luid*,¹⁴⁹ hom. ἤλυθε); u latinskom su odrazi ie. tematskoga aorista uglavnom zamijenjeni perfektima s duljenjem (*lēgī* »čitao sam«) ili v-perfektima (*strāuī* »prostro sam«). Kod nekih glagola tematski je aorist očuvan, no analoški je poprimio prijevojnu puninu u korijenu (lat. *fūgī* »pobjegoh«: gr. ἔφυγον).

Paradigmu glagola *weyd- »vidjeti« u tematskom aoristu možemo ovako rekonstruirati (u stsl. paradigma glagola *rešti* »reći«):

	ie.	lat.	gr.	skr.	stsl.
1. sg.	*widom	uīdī	εἶδov	avidam	rekъ
2. sg.	*wides	uīdistī	εἶδες	avidas	reče
3. sg.	*widet	uīdit	εἶδε	avidat	reče
1. pl.	*widome	uīdimus	εἶδομεν	avidama	rekomъ
2. pl.	*widete	uīdistis	εἶδετε	avidata	rečete
3. pl.	*widont	uīdērunt	εἶδov	avidan	reka

Kao što se vidi iz tablice, u slavenskom je u tematskom aoristu poopćen prijevojni stupanj prezenta, no grčki i sanskrt imaju prijevojnu prazninu, kako je bilo i u prajeziku.

U indoeuropskom prajeziku postojala su morfološka pravila koja su određivala koje će klase glagola na koji način tvoriti aorist; naprimjer, glagoli tvoreni s nazalnim sufiksom ili infiksom u prezentu isprva su imali korijenski aorist (Strunk 1967), usp. ved. *pr̥nāti* »puni«, aor. medijalni *apūrta*, *r̥noti* »pomiče«, aor. med. *ārta*. Ta pravila uglavnom nisu više utvrdiva zbog toga što su se u ie. jezicima neke tvorbe (osobito sigmatski aorist) proširile na štetu drugih.

U latinskom se indoeuropski aorist stopio s perfektom u jedinstvenu paradigmu, kao i u ostalim italiskim jezicima. Od aorisnih je nastavaka očuvan samo nastavak za 3. sg. (stlat. *-ed* < ie. **-e-t*), a od tipova aorisnih tvorbi najbolje je očuvan sigmatski aorist (npr. lat. *scripsī* »napisao sam«, *dixī* »rekao sam«, itd). Element *-is-* preuzet iz sigmatskoga aorista proširio se i u nekim ličnim završetcima (2. sg. *-istī*, 2. pl. *-istis*, stlat. 3. pl. *-erunt* < *-is-ont*) itd. (v. §188).

149 Staroirski *luid* mogao bi biti i odraz ie. perfekta s poopćenom prijevojnomo prazninom, kao što misli Watkins (1969: 65).

U grčkom i indoiranskom razvilo se uz aorist još jedno prošlo vrijeme, *imperfekt*, koje se tvori pomoću prezentske osnove i aorisnih nastavaka. Ispred osnove stoji augment, usp. skr. *abharam* = gr. ἔφερον (1. sg. imperfekta glagola *bhṛ-*/φέρω »nositi«). Posve neovisne vremensko-vidske tvorbe koje se nazivaju »imperfekt« postoje i u litavskom, slavenskom, armenskom, staroirskom i, kao što smo vidjeli, latinskome, no one nemaju ništa zajedničko niti s grčko-indoiranskima niti međusobno. Premda neki lingvisti i imperfekt pripisuju ie. prajeziku, ta mi se pretpostavka čini malo vjerojatnom; kao i augment, grčko-indoiranski imperfekt predstavlja dijalekatsku inovaciju samo jedne skupine ie. jezika. Pluskvamperfekt, koji postoji u grčkom i sanskrtu (ali ne i u vedskom!) nema nikakve veze s latinskim pluskvamperfektom.

LATINSKI FUTUR 1. I 2. KONJUGACIJE

§174 Indoeuropski prajezik nije imao futura kao zasebnoga budućeg glagolskog vremena. U grčkom, indoiranskom, baltijskom i praslavenskom postojao je futur tvoren sufiksom *-s- (grčki), odnosno *-sy- (indoiranski i baltoslavenski), usp. skr. *vakšyāmi* »nositi ću«, gr. λείψω »ostavit ću« = lit. *liksiu*; u staroslavenskom je postojanje praslavenskog futura potvrđeno samo izoliranim participom futura glagola *byti*, *byšęšteje* < *b^huh₂-syē-nt-. Međutim, ti oblici nisu općeindoeuropskoga postanja, već odražavaju ie. deziderativne prezente tvorene sufiksom *-s-; u indoiranskom i baltoslavenskom je složeni sufiks *-sy- vjerojatno nastao aglutinacijom deziderativnoga sufiksa *-s- i optativnoga *-y- (v. §202).

§175 Latinski futur nema ništa zajedničko s upravo razmotrenim oblicima. Futur se u latinskom tvori dodavanjem osobitih sufiksa na prezentsku osnovu. U latinskome postoje dva načina tvorbe futura: a) pomoću sufiksa -ē- za glagole 3. i 4. konjugacije *legēs* »čitati ćeš«, *ueniēs* »doći ćeš«. Po postanju su to indoeuropski tematski konjunktivi (§200); b) pomoću sufiksa -b- za glagole 1. i 2. konjugacije. Ta futurska tvorba ima usporednicu samo u faliskičkom (*pipafo* »pit ću«, *carefo* »oskudijevat ću« = lat. *carēbō*), dok ostali italjski jezici tvore futur sufiksom *-s-, slično kao u grčkom (usp. osk. *fust*, umbr. *fust* »biti će« < *b^hu(H)-s-et). Starolatinski oblici *faxō* »učiniti ću«, *capsō* »uhvatiti ću« (Plaut) potvrđuju da je ta tvorba postojala i u drugoj grani italjskoga.

Latinski je b-futur nastao aglutinacijom konjunktiva pomoćnoga glagola *b^hu(H)- »biti« na prezentsku osnovu.¹⁵⁰ Nastavci su vjerojatno bili aorisno-injunktivni (sekundarni), osim u 1. sg., gdje je preuzet prezent-ski tematski završetak -ō < *-o-h₂:

150 Watkins 1969: 148 vjeruje da je taj pomoćni glagol podudaran vedskomu injunktivu glagola *bhū-* (*bhuvam*, *bhuvas*, *bhuvat*, itd.).

	pralat. završetci	amāre »voljeti«	monēre »opomenuti«
1. sg.	*-b ^h w-ō	amābō	monēbō
2. sg.	*-b ^h w-e-s	amābis	monēbis
3. sg.	*-b ^h w-e-t	amābit	monēbit
1. pl.	*-b ^h w-o-mos	amābimus	monēbimus
2. pl.	*-b ^h w-e-tes	amābitis	monēbitis
3. pl.	*-b ^h w-ont	amābunt	monēbunt

Staroirski f-futur, koji se često spominje u vezi s latinskim b-futurum, najvjerojatnije je posve različita tvorba (v. §6).

KATEGORIJA STANJA

§176 U indoeuropskom su prajeziku postojala dva glagolska stanja: *aktiv* i *mediopasiv* (koji se tradicionalno naziva *medijem*). U indoeuropskim jezicima oblici potekli iz ie. mediopasiva imaju različita značenja:¹⁵¹

- refleksivnosti: λούομαι »perem se«, lat. *uēlor* »pokrivam se«;
- radnje koja se vrši u korist subjekta: ved. *yajate* »žrtvuje za sebe« (akt. *yajati* »žrtvuje«), gr. λούομαι τὰς χεῖρας »perem si ruke«;
- uzajamnosti (recipročnosti): gr. μαχόμεθα »borimo se«, lat. *cōpulantur dexterās* »stišću si ruke« (Plaut);
- pasiva: skr. *stavate* »biva slavljen« (usp. *stauti* »hvali«);
- bezličnosti: lat. *itur* »ide se«, stir. *ttagair* »ide se«;
- kod nekih glagola značenje se medija ne razlikuje od značenja aktiva, usp. gr. ἔφατο = ἔφη »reče«. Neki glagoli imaju samo medio(pasivne) oblike i aktivno značenje, npr. gr. ἑπεται = skr. *sacate* = lat. *sequitur* »slijedi«. Takvi se glagoli tradicionalno nazivaju *deponentnima*.

Sve se navedene funkcije ie. mediopasiva mogu izvesti iz zajedničke, bezlično-pasivne¹⁵² funkcije, koja se može opisati na sljedeći način. Pragmatička je funkcija mediopasiva da *patiens* (objekt na kojem se vrši radnja) učini *predmetom* rečenice: *magister laudat puerum* je rečenica o učitelju (*magister* je njezin predmet¹⁵³), a *puer a magistro laudatur* je rečenica o dječaku (tj. njezin predmet

151 O značenju i oblicima ie. mediopasiva v. Rix 1988.

152 Za teorijsku raspravu o ulozi pasiva u jezicima svijeta i u strukturi gramatike v. Keenan 1985.

153 U anglosaksonskoj gramatičkoj terminologiji termin za »predmet« je *topic*, v. Keenan 1985.

je *puer*). Sintaktička je funkcija mediopasiva da *agens* (vršioca radnje) rečenice udalji iz rečenične jezgre (tj. u mediopasivu vršitelj radnje nije subjekt niti objekt). Te su dvije funkcije međusobno nepovezane: i u rečenicama u kojima ne postoji *patiens* moguće je *agens* izbaciti iz rečenične jezgre, kao npr. u lat. *curritur* dosl. »trči se«, *itur* »ide se«, njem. *es wird getanzt* »pleše se«, rečenicama bez subjekta. Osnovna je funkcija ie. mediopasiva bila isprva posve sintaktička, tj. upravo izražavanje radnje čiji se *agens* ne želi ili ne može izreći. Mediopasiv su u ie. imali dakle i prijelazni i neprelazni glagoli, a ne (kao u hrvatskom) samo prijelazni. Ukoliko je imao subjekt, taj je subjekt ie. mediopasivnoga glagola mogao biti po semantičkoj ulozi samo *patiens*, s kojim se glagol slagao u licu; *agens* je bio neizražen u jezgri, ali mogao je biti izrečen nekim priložnim izrazom (kao u lat. imenicom u ablativu sa ili bez prijedloga *a(b)*). Temeljne su funkcije ie. mediopasiva bile izražavanje pasivizacije (e) i bezličnosti (f). Vjerojatno je još tijekom razvoja ie. prajezika tako ocrtan mediopasivni sustav počela zahvaćati sintaktička promjena uslijed koje se i *agens* mogao pojaviti kao subjekt glagola s mediopasivnom morfologijom. To se vjerojatno počelo događati zbog toga što je sintaktičku funkciju mediopasiva stala nadopunjavati pragmatička funkcija (v. gore). Deponentni su glagoli (g) nastali kao posljedica kolebanja u semantičkom slaganju glagola u kasnom ie. prajeziku: ukoliko se mediopasivni glagol slagao s *agensom* u licu, značenje se nije razlikovalo od značenja glagola aktivne morfologije, ali je *agens* bio istaknut kao predmet rečenice. *Refleksivna* se funkcija mediopasiva (a) razvila iz slučajeva u kojima je *agens* bio podudaran *patiensu*: *udaram se* je rečenica u kojoj su *agens* i *patiens* istovjetni (1. lice). Budući da ie. prajezik *sintaktički* nije razlikovao između bližega i daljeg objekta (*morfološka* se razlika sastojala u tome što je bliži objekt stajao u akuzativu, a dalji u dativu), slučajevi u kojima je *agens* bio istovjetan daljem objektu glagola doveli su do upotrebe medija za izražavanje radnje koja se vrši u korist subjekta (b): *udaram si nogu* je rečenica u kojoj je dalji objekt (1. lice) ujedno i subjekt glagola. Naposljetku, *recipročnost* je u upotrebi mediopasiva (c) nastala iz slučajeva u kojima je *agens* glagola bio istovremeno i *patiens* istoga glagola: *udaramo se* je semantički ekvivalentno »mi udaramo X i X udara(ju) nas«.

MEDIOPASIVNI ZAVRŠETCI U IE. PRAJEZIKU

§177 Indoeuropski jezici sačuvali su previše različitih glagolskih završetaka u mediopasivnim paradigmama da bi se svi oni mogli svesti na skup prezentskih i aorisnih završetaka u prajeziku. Budući da su se u aktivu razlikovali završetci tematske i atematske promjene, iz strukturalnih razloga iznijet ću pretpostavku da je odgovarajuća razlika postojala i među medijalnim završetcima; tu je pretpostavku nemoguće dokazati, vjerojatno i stoga što je još u prajeziku došlo do miješanja dvaju skupova nastavaka (uostalom, kao i u aktivnim paradigmama). U svakom slučaju, rekonstrukcija koja se ovdje nudi sasvim je uvjetna, no po mojem sudu ne manje vjerojatna od alternativnih.

Neki lingvisti objašnjavaju postojanje dvaju nizova mediopasivnih završetaka pretpostavkom o postojanju trećega glagolskog stanja, *stativa*, u ie. prajeziku (v.

Oettinger 1976, 1993, Rix 1977, 1988). Prema tom tumačenju indoeuropski je glagol u stativu izražavao stanje subjekta, a opozicija stativa i medio(pasiva) bila bi još vidljiva u vedskome, u razlici između stativa *bruve* »biva nazvan« (RV 5. 61. 8) i *úpa brūtē* »zaziva sebi« (RV 1. 40. 2). Postojanje indoeuropskoga stativa smatram posve mogućom alternativom ovdje iznesenoj pretpostavci o razlikovanju tematskih i atematskih mediopasivnih završetaka u ie. prajeziku.

U prezentu možemo rekonstruirati dva niza mediopasivnih završetaka:

1. sg. *-h ₂ e	?*-h ₂ e
2. sg. *-so	*-th ₁ e-r
3. sg. *-to-r	*-o-r

Na ie. 1. sg. *-h₂e upućuju skr. -e < *-h₂e-y, gr. -μαι (s μ prema aktivnome -μι), toh. A -e, het. -ha(ri). Završetak je 1. sg. mediopasivnoga prezenta podudaran 1. sg. perfekta (v. §187). U nekim je jezicima (gr., skr.) taj završetak proširen česticom *hic et nunc* *-i, dok u drugima nalazimo česticu *-r (lat. -ōr, stir. -ur < *-o-h₂e-r). Obje se čestice, neobavezno, mogu dodati završetku u hetitskome, tako da se oblik -ha javlja usporedno s -hari (i -hahari). Nije utvrdivo da li se u prajeziku razlikovao završetak tematskih i atematskih glagola; takvo bismo razlikovanje očekivali, budući da u aktivu postoji (tematski *-o-h₂, atematski *-mi).

U 2. l. sg. posvjedočeni su završetci *-so (lat. -re, gr. kret. -σοι, stind. -se) i *-th₁e-r (stir. -ther < *-teh₁r, het. -ta(ti), toh. B -tar, usp. i skr. nastavak medijalnoga aorista i imperfekta -thās). U gr. i skr. je završetak *-so proširen česticom *-i kao i u 1. sg., dok latinski vjerojatno čuva starije stanje. Element *-h₁- podsjeća na tematski završetak 2. sg. aktivnoga prezenta, što bi govorilo u prilog pretpostavci da je *-th₁er isprva bio tematski, a *-so atematski završetak. Miješanje tih završetaka vjerojatno je započelo još u prajeziku, a kasnije su razni ie. jezici poopćili samo jedan od njih.

I u 3. sg. pronalazimo dva završetka: *-to-r (lat. -tur, het. -ta(-ri), gr. (kret.) -τοι, skr. -te) i *-o-r (stir. pasivni završetak -r za razliku od deponentnoga -thir < *-tr-o-y, ved. -e < *-o-y, het. -a(ri), osk. -r u *sakrafir* »neka bude posvećen«). Budući da u aktivu tematska promjena ima u 3. sg. čistu osnovu, očekivali bismo da je završetak *-o-r bio obilježjem tematskoga medija. Međutim, u vedskom je završetak -e zabilježen samo kod *atematskih glagola* (*duhe* »biva dojen«, *šaye* »leži«), što čini našu rekonstrukciju sasvim hipotetičnom.

Gotski medijalni nastavci 2. sg. -za, 3. sg. -da možda su, poput staroindijskih i grčkih, izvodi iz *-soy, *-toy, no ta je pretpostavka sporna, jer odraz završnoga dvoglasa *-oy u germanskom nije sa sigurnošću utvrđen (v. Krahe & Meid 1969). Armenski mediopasivni završetak 3. sg. -ēr (npr. *berēr* »biva nošen«) moguće je izvesti iz *-e-tor (Godel 1975: 119), usp. i frigijski 3. sg. -top. Sve to pokazuje

da mediopasivni završetci s elementom *r u prezentu nisu dijalektalni, kako vjeruju neki lingvisti (npr. Gamkrelidze & Ivanov 1984).

§178 Množinski oblici mediopasivnih završetaka:

1. pl. *-med ^h h ₂	*-med ^h h ₂
2. pl. *-d ^h we	*-d ^h we
3. pl. *-ntor	*-ro

Prvo je lice množine *-med^hh₂ (s varijantom *-mesd^hh₂) posvjedočeno staroindijskim nastavkom *-mahe* (sa sekundarnim *-e* umjesto *-i* koje imamo u nastavku imperfekta i aorista *-mahi*). Tomu sanskrtskom nastavku odgovara gr. *-μεθα*, hom. *-μεσθα*, dok hetitski *-wašta(-ri)* sadržava opcionalni pokazatelj *-ri* pridodan osnovi postaloj od *-wed^hh₂- s *-we- umjesto *-me- kao u 1. l. pl. aktiva. Gotski nastavak 1. pl. *-nda* možda se može sinkopom izvesti iz *-med^hh₂-i > *-medai > *mdai. Slično bi objašnjenje moglo vrijediti i za toh. B *-mtar*, dok lat. *-mur* i stir. *-mar* predstavljaju inovacije nastale dodavanjem elementa *r aktivnom nastavku.

U 2. pl. staroirski nastavak deponentnih glagola *-id*, gr. *-σθε* i stind. *-dhve* upućuju na ie. završetak *-d^hwe. Het. *-tuma(ri)* mogao bi biti isti nastavak s kolebanjem *m* i *w* iza *u* karakterističnim za hetitski. Za objašnjenje lat. *-minī* v. §180.

Za 3. pl. ponovno su posvjedočena dva završetka; ie. *-nto(r) odrazilo se kao het. *-nta(ri)*, stind. *-nte* < *-nto-y, gr. (kret.) *-ντοι* (s česticom *-i preuzetom iz aktiva), lat. *-ntur* i stir. *-tar*. Završetak *-ro odražen je jedino u najstarijem indoiranskom kod nekih glagola, npr. ved. *śere* »leže« (< *k'oy-ro-y, usp. gr. *καίνται*). Taj nastavak izgleda kao arhaizam, no ipak je sporno treba li ga pripisivati ie. prajeziku.

U grčkom je u većini dijalekata u prezentu *-soy, *-toy, *-ntoy prešlo u *-σαι*, *-ται*, *-νται* pod utjecajem 1. sg. *-μαι*. Kretske je dijalekt zadržao izvorne završetke *-σαι*, *-ται*, *-νται*. Završetci s elementom *-er* umjesto *-or* u oskičko-umbrijskom (osk. *sakarater* = *sacrat* »biva posvećen«, *sakahiter* = *sanciat* »neka bude posvećen«) ne pojavljuju se niti u jednoj drugoj grani ie. jezika i u povijesnom i poredbenom smislu predstavljaju zagonetku. Možda je najjednostavnije rješenje pretpostavka čisto fonetskoga pravila prema kojemu *or prelazi u *er u zadnjem slogu u nekim italiskim dijalektima.

Završetke dvojine u ie. mediopasivu nije moguće rekonstruirati.

§179 Uvjetno možemo sada predložiti rekonstrukciju prezentske paradigme mediopasiva u ie. prajeziku:

ie. *sek^w- »slijediti«, *h₁eh₁s- »sjediti« > het. eš- (ved. ās-)

	ie.	lat.	gr.	skr.	het.
1. sg.	*sek ^w o-h ₂ e	sequor	ἕπομαι	sace	ešha(ha)ri
2. sg.	*sek ^w e-th ₁ e-r	sequeris, sequere	ἕπαι, ἕπι	sacase	eštati
3. sg.	*sek ^w e-to-r	sequitur	ἕπεται	sacate	eštari
1. pl.	*sek ^w omed ^h ₂	sequimur	ἑπόμε(σ)θα	sacāmahe	ešwašta(ti)
2. pl.	*sek ^w ed ^h we	sequimini	ἑπεσθε	sacadhve	?eštuma
3. pl.	*sek ^w onto-r	sequuntur	ἑπονται	sacante	ešantari

Kao i u aktivu, tematski glagoli u mediopasivu nisu imali kvantitativnoga prijevoja. Atematski glagoli imali su u mediju redovito korijen u praznini, usp. ved. aktiv 1. sg. *yunajmi* »uprežem« < *yuneg-: med. *yuñje* < *yung-, akt. *dohmi* »dojim« < *d^hewg^h-: med. *duhe* < *d^hug^h-, akt. *juhomi* »zazivam« < *g^hu-g^hew-: med. *juhve* < *g^hu-g^hw-.

Usporedno s aktivom, vedski pokazuje da su glagoli »Narten-tipa« postojali i u mediopasivu; oni su u mediju imali prijevojnu puninu, usp. ved. *šaye* = gr. κείμαι »ležim« < *k^hey- (umjesto *k^hi-, usp. het. *kittari* »leži«).

LATINSKI PASIV PREZENTA

§180 Većina latinskih pasivnih nastavaka potječe od ie. osnovnih nastavaka proširenih mediopasivnim pokazateljima *-o- i *-r-.

	ie.	lat.
1. sg.	*lego-h ₂ e(-r)	legor
2. sg.	*lege-so	legere, legeris
3. sg.	*legeto-r	legitur
1. pl.	*legomo-r	legimur
2. pl.	*lege-d ^h we(-no-y)	legimini
3. pl.	*lego-nto-r	leguntur

U 1. licu jd. stariji završetak -ōr zamijenio je -or isprva u riječima jampskoga oblika (u Plauta *feror*, ali i *ferōr*), no taj završetak već u 2. st. pr. Kr. prevladava u svih glagola. Možemo pretpostaviti da je u latinskoj me ujednačivanjem s ostalim licima mediopasivnog prezenta pokazatelj *r pridodan i završetku 1. sg. gdje ga u ie., po svoj prilici, nije bilo.

Ujednačivanje je u 1. sg. potrebno pretpostaviti i za keltski, usp. stir. završetak *-ur* kod deponentnih glagola, npr. *do-moiniur* »mislim«.

Oblik za 2. sg. posve je podudaran gr. (imperativu–injunktivu) λέγου (hom. λέγεο < *legeso); nije posve jasno zašto formant *r nije dodan i ovom licu jednine; kako bi se 2. sg. prezenta razlikovalo od pasivnoga imperativa, koji također glasi *legere*, analogijom prema aktivu završetku je dodano još jedno *-s*, čime je dobiven mlađi lik *legeris*. U starolatinsko-me je zabilježena i varijanta završetka *-rus* (npr. *utarus* »upotrijebi« = klas. lat. *utāris*, CIL I² 1207) koja pokazuje da je analogija djelovala i u ranijim fazama latinskoga: *ut-ā-so-s je pravilno dalo *utarus*, no taj se oblik nije očuvao u jeziku; poslije je varijanti *utāso (> *utāre*) ponovno pridodano *-s* (nakon prijelaza *o > -e), te je posve pravilno nastao klasični oblik *utāris*.

Treće lice jd. *legitur* predstavlja ie. mediopasivni oblik *legeto (gr. λέγετο) proširen pokazateljem *r, kao i stir. *-thar* (< *-tro), het. *-tari*. Na sličan je način lat. *legimur* dobiveno od osnovnoga prezentskog *legomo kojemu je dodan pokazatelj *r, kao u stir. *-mar*.

Nastavak za 2. l. pl. *-minī* predstavlja jedan od najdiskutiranijih problema latinske povijesne gramatike. Neki ga izvode iz participskog oblika *-mh₁noy (gr. n. pl. medijalnoga participa λεγόμενοι), neki iz infinitiva podudarnih gr. -vai, skr. *-ne*, no po mojem je mišljenju najvjerojatnije da se radi o praliku *-d^hwe (sadržanom u skr. *-dhve*, gr. -σθε) kojemu je pridodana čestica *-no- (kao u ved. 2. pl. prez. akt. *-tha-na*) i *hic et nunc* formant *-i;¹⁵⁴ pralat. *-d^hwenoy pravilno se odrazilo kao *-bwenoy, što je sinkopom moglo dati *-bnoy, a potom asimilacijom (*-mnoy) i anaptiksom pravilno *-minī*.

Treće je lice množine ie. mediopasivni oblik *legonto kojemu je (kao i 3. sg. i 1. pl.) pridodan pokazatelj *r, na sličan način kao u stir. *-tar* i toh. B *-ntār*.

IE. MEDIOPASIVNI AORIST

§181 Kao ni u aktivu, ni u mediopasivu nije bilo razlike u nastavcima za tematsku i atematsku promjenu aorista. Završetci su medijalnoga aorista podudarni završetcima medijalnoga prezenta, samo što se u njima ne pojavljuje pokazatelj *r, o čemu svjedoče svi jezici koji su sačuvali ie. mediopasivne završetke s elementom *r (latinski, toharski, anatolijski, armenski, staroindijski):

154 U osnovi isto objašnjenje nude Szemerényi 1989 i Sihler 1995.

1. sg. *-h₂
2. sg. *-th₁e ili *-so
3. sg. *-to

Prvo lice jednine *-h₂ potvrđeno je staroindijskim nastavkom -i i grčkim -μῆν < *-m̥h₂-n (s *m dodanim prema aktivnom nastavku *-m ili postalim od čestice *-n). U 2. sg. grčki -σο i avestički -sa (-ῆha) upućuju na ie. *-so, no staroindijski -thās, het. -tat i toharski (B) -tai vjerojatno potječu od ie. završetka *-th₁e kojemu su pridodane dodatne čestice. Na 3. sg. *-to jednoznačno upućuju grčki nastavak -το, staroindijski -ta, hetitski -tat i toharski (B) -t. U vedskom je posvjedočen i završetak 3. sg. -a (*aduha* »bila je pomuzena«) koji podsjeća na prezentski završetak *-o-r bez čestice *-r.

1. pl. *-med^hh₂
2. pl. *-d^hwe
3. pl. *-nto

Jedina je razlika množinskih završetaka aorista u odnosu na prezentske u 3. pl., gdje pronalazimo nastavke koji upućuju na ie. *-nto, tj. prezentski nastavak bez elementa *-r, usp. het. -anta, skr. -anta, -ata, gr. -ντο.

Razlike koje postoje u sanskrtu između 1. pl. prez. -mahe, impf./aor. -mahi, 2. pl. prez. -dhve, impf./aor. -dhvam vjerojatno su nastale u indoiranskome dodavanjem različitih čestica završetcima koji se u ie. nisu razlikovali.

§182 U latinskom, kao i u ostalim italskim jezicima, ie. aorist se izgubio. Praitalski je oblike mediopasivnoga aorista zamijenio perifrastičnim pasivnim preteritom tvorenim pomoću glagola »biti« i pasivnoga participia tvorenog sufiksom *-to-, usp. osk. *teremnatust* »završena je« = lat. *terminata est*, umbr. *screhto est* »napisano je« = lat. *scriptum est*.

U latinskom je, radi simetrije sustava, nastao i pasivni imperfekt koji se tvori aglutinacijom nastavaka pasivnoga prezenta na osnovu imperfekta, usp. oblike glagola *agere* »tjerati«:

sg.	<i>agēba-r</i>	pl.	<i>agēbā-mur</i>
	<i>agēbā-ris</i>		<i>agēbā-minī</i>
	<i>agēbā-tur</i>		<i>agēba-ntur</i>

Na sličan je način nastao i pasivni futur, usp. oblike glagola *amāre*:

<i>amābo-r</i>	<i>amābi-mur</i>
<i>amābe-ris</i>	<i>amābi-tis</i>
<i>amābi-tur</i>	<i>amābu-ntur</i>

KATEGORIJA VIDA (ASPEKTA)

§183 Među jezicima svijeta kategorija vida još je raširenija od kategorije vremena.¹⁵⁵ Jezici često razlikuju svršeni i nesvršeni vid, s obzirom na to da li se radnja promatra kao dovršena ili u trajanju; kategorija vida osobito je izražena u slavenskim jezicima, gdje je svaki glagol inherentno svršen ili nesvršen (usp. hrvatske parove glagola poput *skočiti* — *skakati*, *gledati* — *ugledati*, *dolaziti* — *doći*, itd.). U starogrčkom je kategorija vida razvijenija i u većoj mjeri gramatikalizirana, jer gotovo svi glagoli mogu tvoriti tri osnove različitoga vidskog značenja: *konfektum* (aorisna osnova), koji izražava svršenu radnju (ἀποθανεῖν »umrijeti«), *infektum* (osnova prezenta i imperfekta) koji izražava radnju u trajanju (ἀποθνήσκειν »umirati«) i *perfektum* (osnova perfekta i pluskvamperfekta), koji izražava stanje koje je rezultat neke radnje (τεθνήκειν »biti mrtav«).

U indoeuropskom je prajeziku postojala vidska opreka između prezenta, injunktiva i aorista, s jedne strane, i perfekta, s druge strane. Za razliku od grčkoga i slavenskoga sustava, u kojem nema vidski neobilježenih kategorija (tj. svaki glagol ili glagolski oblik izražava neko vidsko značenje), možemo pretpostaviti da je u ie. prajeziku jedino perfekt bio vidski obilježen, dok su prezent, aorist i injunktiv bili neobilježeni, tj. mogli su izražavati i svršenu i nesvršenu radnju.

§184 Točno značenje i funkciju ie. perfekta nije moguće utvrditi. Izvedeni (obilježeni) karakter te glagolske kategorije očituje se u morfološkim sredstvima kojima se tvorila (npr. reduplikacija) te u inkompatibilnosti perfekta s modalnim kategorijama i opozicijom glagolskih stanja. Naime, u ie. prajeziku perfekt nije mogao tvoriti konjunktiv, optativ, a možda ni imperativ; uz to nije poznavao ni distinkciju aktiva i mediopasiva. Značenje je perfekta vjerojatno u prajeziku bilo blisko grčkomu perfektu, samo što nema dovoljno razloga za vjerovanje da je *rezultativno* značenje koje opažamo u grčkom naslijeđeno (perfekt kao stanje nastalo kao *rezultat* prethodne radnje). U interpretaciji ie. perfekta valja poći od sljedećih činjenica:

- u većini jezika iz perfekta se razvilo *prošlo* vrijeme glagola (jedino je u hetitskom moguće da je iz ie. perfekta nastao prezent tzv. hi-konjugacije);

155 O tipološkim obilježjima kategorije vida (aspekta) v. Comrie 1978.

—mnogi jezici poznaju oblike koji su po podrijetlu i obliku perfekti, a po značenju prezenti (usp. lat. *nōuī*, *nōuisse* »znati«, *meminī*, *meminisse* »sjećati se«, itd.).

U svjetlu tih činjenica najvjerojatnije je da je perfekt izražavao *nesvršenu* radnju koja je započela u prošlosti, a mogla se protezati i na sadašnjost (slično kao tzv. perfekt u engleskome).

§185 Neki su glagoli u prajeziku imali u prezentu samo mediopasivne oblike, s kojima je u opreci stajao perfekt, npr. med. 3. sg. *derk'etor / perf. 3. sg. *dedork'e »gledati« (gr. δέσκεται / δέδορκε, skr. *dršte* / *dadarša*), *wertetor / *we-worte »okretati« (skr. *vartate* / *vavarta*, lat. *re-uertitur* / *re-uertit*), *mnyetor / *memone »misliti, sjećati se« (stir. *do-moinethar*, gr. μαίνεται / lat. *meminit*, gr. μέμνε), *mryetor / *memore »umrijeti« (skr. *mriyate* / *mamāra*). Tu je paradigmatsku povezanost perfekta i mediopasiva moguće objasniti pretpostavkom o njihovu zajedničkom podrijetlu u ranom indoeuropskom (§216), ali i tipološki uočenom pojavom da mediopasivni glagolski oblici često imaju (sekundarno) svršeno značenje (usp. hrv. *viđen je*, eng. *he is seen*, fr. *il est vu*). Na sličan način, latinska je rečenica *templum clausum est* dvoznačna: ona može značiti »hram je zatvoren (trenutno)« i »hram je zatvoren (netko ga je zatvorio)«. Mogli bismo pretpostaviti da su parovi perfekatskih i medijalnih oblika u glagola izražavali opreku nesvršenosti i svršenosti: *wertetor je značilo »okrenut je«, a *weworte »okretao se (i sad se okreće)«.

Latinski glagolski sustav blizak je indoeuropskomu po tome što je opreka između vidskih značenja ograničena, a ne proteže se na sve glagolske oblike. U latinskome je opreka između svršene i nesvršene (trajne) radnje izražena samo u prošlom vremenu kao opreka između imperfekta i perfekta;¹⁵⁶ ta se opreka dobro izražava razlikom hrvatskih svršenih i nesvršenih glagola, npr. (*Uerrēs*) *in forum uēnit*; *ārdēbant oculi*; *tōtō ex ōre crūdēlitās ēminēbat* »(Ver) je došao na forum; oči su mu se žarile, iz cijeloga lika isijavala je okrutnost« (Ciceron, *Verr.* v. 62., 161).

INDOEUROPSKI PERFEKT

§186 U ie. prajeziku perfekt se uvijek tvorio atematski (za razliku od aorista, nije mu se mogao pridodati tematski samoglasnik); perfekatski

¹⁵⁶ O vidskim oprekama u latinskom glagolskom sustavu v. Kravar 1968 i 1979: 85 »Jedino u sferi prošlosti dolazi vidski odnos do pravoga izražaja u suprotnosti imperfekta i perfekta, dakle kao parcijalna vidska pojava na osamljenu mjestu sistema«.

završetci dodavali su se neposredno na korijen, što znači da nije bilo nikakvih posebnih perfekatskih sufiksa. Korijen je u jednini perfekta redovito imao prijevojni stupanj *o, a u množini prijevojnu prazninu (gr. οἶδα »znam« / ἴδμεν »znamo« = got. *wait / witum* < *woydh₂e / *widme); perfekt je najčešće imao i reduplikaciju (gr. λέ-λοιπε = skr. *ri-reca* »ostavio je« < *le-loyk^we). Morfološka formula ie. perfekta je, dakle:

$$(\text{Red.}) + K_{o/0} + Z_{\text{perf.}}$$

Moguće je, ali nedokazano, postojanje »statičkih« perfekta s prijevojnomo duljinom u korijenu, usporednih »Narten-prezentima« (§159). Germanski, italski i keltski perfekti s dugim samoglasnikom, te nepravilni grčki perfekti poput γέγωνε »oglasio se« < *g'e-g'on-e, εἶωθε »navikao se« < *swe-swōd^he mogli bi biti odrazom takve ie. perfekatske tvorbe (v. Beekes 1973).

§187 Većina se perfekatskih završetaka podudara sa završetcima aktivnoga i osobito mediopasivnoga injunktiva. Ipak većina lingvista pretpostavlja poseban skup perfekatskih nastavaka:

1. sg. *-h ₂ e	1. pl. ?*-me
2. sg. *-th ₂ e ili *-th ₁ e	2. pl. ?*-e
3. sg. *-e	3. pl. *-r

Ti se nastavci mogu izvesti iz usporedbe grčkoga i indoiranskoga, jedinih grana u kojima je perfekt očuvan kao osobita kategorija različita od prezenta i aorista:

ie. *weyd- »vidjeti, znati« > gr. οἶδα »znam«, skr. veda »znam«

	ie.	gr.	skr.
1. sg.	*woydh ₂ e	οἶδα	veda
2. sg.	*woydh ₂ e, *woydh ₁ e	οἶσθα	vettha
3. sg.	*woyde	οἶδε	veda
1. pl.	?*widme	ἴδμεν	vidma
2. pl.	?*wide	ἴστε	vida
3. pl.	*widr	ἴσασι	vidur

U prvom l. jd. grčki i sanskrt zajedno upućuju na nastavak *-h₂e; prisutnost laringala potvrđena je nedjelovanjem Brugmannova zakona u staroindijskome u 1. sg., usp. *ca-kara* »učinio sam« < *k^wek^wor-h₂e (zbog laringala je 2. slog bio zatvoren) spram njegova djelovanja u 3. sg. *ca-kāra* »učinio je« < *k^wek^wor-e (2. slog je otvoren).

Gotski *wait* također je izvodivo iz *woydh₂e; stsl. *vědě* može dolaziti od *woyd-h₂e-y, s *-y dodanim prema prezentskim završetcima, a slično se može

objasniti i baltijski atematski prezentski završetak *-mai (stprus. -mai, lit. -mie(s)), v. Stang 1966: 315. Hetitski prezent tzv. hi-konjugacije koji se povezuje s ie. perfektom u 1. l. sg. također ima nastavak -ha, a na stražnji samoglasnik u nastavku upućuje i nepalatalizirani suglasnik u stir. 3. sg. preterita *gád* »molio sam« < *g^{wh}ōd^h-h₂e.

U 2. sg. na ie. *-th₂e upućuje skr. -tha (s aspiracijom od ie. laringala). Gr. -9α, koje je kod većine glagola zamijenjeno analogijskim nastavkom -ας (npr. λέλοιπας »ostavio si«) nije lako povezati s tim ie. nastavkom, budući da aspirata u grčkom ne bi trebala nastati djelovanjem laringala. Stoga je moguća i pretpostavka da je u grčkom -9α zapravo čestica, možda podudarna čestici -9α u medijalnom nastavku -με(σ)9α. Tada bi se za ie. prajezič mogao pretpostaviti i završetak *-th₁e, s *h₁ posvjedočenim i u prezentskom aktivnom i mediopasivnom nastavku 2. sg (§177).

Staroirski nepalatalizirani dočetak 2. sg. preterita *gád* »molio si« govori više u prilog rekonstrukciji nastavka *-th₂e negoli *-th₁e; gotski *waist* »znaš« upućuje na *-t iza kojega je u pragermanskome stajao samoglasnik, ali ne znamo koji. Het. 2. sg. hi-konjugacije -ti potvrđuje da je nastavak sadržavao laringal (inače bi *ti prešlo u zi), prema mojem mišljenju vjerojatnije *h₁ negoli *h₂.

U 3. sg. na nastavak *-e upućuju grčko -ε, skr. -a i palataliziran dočetak u stir. *gáid* »molio si« < *g^{wh}ōd^he. Gotski u 3. sg. ima isti oblik kao u 1. sg. (*wait*), jer je završno *-e pravilno otpalo.

Prvo lice množine u svim jezicima upućuje na nastavak koji se ne razlikuje od nastavka za aktivni prezent, ie. *-me. Za 2. pl. neobjašnjeni bi staroindijski nastavak -a mogao biti odrazom ie. nastavka, jer drugi jezici imaju odraze prezentskoga *-te. Naposljetku, u 3. pl. grčki je završetak -ᾱσι sigurno nastao analogijom prema aktivnomu prezentu, te je najvjerojatniji »kandidat« za indoeuropski nastavak *-r > skr. -ur (avest. -arə).¹⁵⁷ Na taj zaključak upućuje i latinski nastavak, o kojem će biti riječi u idućem poglavlju.

LATINSKI PERFEKT

§188 U latinskoj su se perfekatskoj paradigmi stopili indoeuropski perfekt i aorist. Većina nastavaka latinskoga perfekta potječe od završetaka indoeuropskoga perfekta, no većina osnova povezana je na ovaj ili onaj način s ie. aoristom. Razmotrit ćemo prvo latinske perfekatske nastavke:

157 Staroavestički -ərəš (usp. *cikōit-ərəš* »opaziše« = skr. *cikitur*) postalo je analogijskim širenjem elementa *-s kao u lat. -tis umjesto starijega -te.

	lat.	pralat.
1. sg.	amāu-ī	< *-ai < *-h ₂ e-y
2. sg.	amāu-istī	< *-is-th ₂ e-y ili *-is-th ₁ e-y
3. sg.	amāu-it	< -it, -ed < *-e-y, *-e-t
1. pl.	amāu-imus	< *-o-mo(s)
2. pl.	amāu-istis	< *-is-te(s)
3. pl.	amāu-ērunt, -erunt, -ēre	< *-is-ont, *-ē-ri

U prvom licu jednine dugo je *-ī* nedvojbeno postalo od dvoglasa (usp. stlat. *fecei* »učinio sam«); nastavak *-ai* posvjedočen je u falisk. *peparai* »rodio sam«. To je ie. perfekatski završetak *-h₂e kojemu je pridodana čestica *-y iz prezenta. U 2. licu jednine lat. *-istī* sadržava element *-is-* nerazjašnjena podrijetla (v. §189) i završetak *-tī* koji dolazi od ie. *-th₂e-y ili *-th₁e-y; *-y je u svakom slučaju prezentska čestica, a latinski nam vokalizam ne omogućuje da prethodni nastavak odredimo kao *-th₂e ili *-th₁e. To je u zacijsko isti perfekatski nastavak za 2. sg. kao i skr. *-tha* i got. *-(s)t*, odnosno het. nastavak *hi-*prezenta *-ti*. U trećem su licu sg. u starolatinskome posvjedočena dva nastavka, *-ed* (*fhefhaked* na »Fibuli Praenestini«) i *-it* kod Plauta i Terencija (na natpisima *-eit*). Nastavak *-ed* je završetak ie. tematskoga aorista (tem. samoglasnik *-e- i nastavak 3. sg. *-t, usp. skr. aorist *avidat* »vidje«), a *-it* < *-eit* je nastalo od perfekatskoga *-e (skr. *veda* »zna«), kojemu je dodana prezentska čestica *-y (kao u 1. i 2. sg.) i sekundarni nastavak *-t. Oba su se starolatinska nastavka za 3. sg. pravilno u latinskome odrazila kao *-it*.

U 1. l. pl. preuzet je prezentski nastavak, koji se i u prajeziku minimalno razlikovao od aorisnoga i perfekatskoga. U 2. l. pl. element *-is-* je isti onaj koji imamo i u 2. sg., a *-tis* je prezentski nastavak. Konačno, nastavak za 3. pl. ima kompliciranu povijest, a još je kompliciranije snaći se u svim objašnjenjima koja su za njega ponuđena. U starolatinskom imamo završetke *-ēre* i *-erunt*, te *-erai* na natpisu »Lapis Satricanus« (*steterai* »postavili su«). Nastavak *-ēre* očigledno je u vezi s het. nastavkom 3. pl. preterita *-ir* (*eš-ir* »bili su«), skr. *-ur* (*vidur* »znaju«). Pralatinški oblik toga nastavka bio je vjerojatno *-ēr-i, gdje je *-i ista čestica kao *-y u 1. i 2. sg. Odnos samoglasnika u lat. *-ēr-*, het. *-ir* i praznine u skr. *-ur* ostaje nerazjašnjen.¹⁵⁸ Gore spomenuti završetak *-erai* vjerojatno ima dvoglas *-ai* pod utjecajem završetaka 1. i 2. sg.

¹⁵⁸ Dugo *-ē-* moglo bi biti od ie. *-eh₁- što je jedan od sufiksa za tvorbu nesvršenih prezentskih osnova (glagola koji izražavaju stanje), v. §158.

Završetak *-erunt* tradicionalno se izvodi iz **-is-ont*, pri čemu je **-is-* isti element koji imamo u 2. sg. i 2. pl., a *-ont* je završetak tematskoga aorista (skr. *-an*). Klasični latinski završetak *-erunt* najlakše je objasniti ukrštanjem starolatinskoga *-ēre* i *-erunt*.¹⁵⁹

Osobito je pitanje u kojoj je mjeri završetak *-erunt*, osobito čest u učenom daktilskom pjesništvu, bio u upotrebi u govornom jeziku; romanski jezici sačuvali su samo odraze završetka *-erunt*: starofrancuski *distrent*, provansalski (okcitanski) *diron* i tal. *dissero* mogu se izvesti isključivo iz lat. *dixerunt*, a nikako iz *dixērunt*. Ciceron i Cezar izbjegavali su završetak *-ēre*, ali nije moguće utvrditi čestotni odnos upotrebe završetaka *-erunt* i *-ērunt* u njihovim i u drugim proznim djelima.

§189 Element *-is-* koji se pojavljuje u 2. l. sg., 2. i 3. licu pl. tumači se na dva načina. Neki misle da je to ie. sufiks **(i)s-* koji je u nekim ie. dijalektima isprva stajao samo u 3. sg. aorista,¹⁶⁰ kao u het. preteritu *da-iš* »postavio je«, *akk-iš* »umro je«, *ha-iš* »vjerovao je« (usp. lat. *ōmen* < **ōsmen*); odatle se sufiks **-is-* mogao analoški proširiti i na druge lične završetke. Izvorna funkcija toga ie. sufiksa ostaje nejasna, no on je vjerojatnije imao tvorbenu nego morfološku funkciju. Drugo je objašnjenje da je *-is-* sufiks sigmatskoga aorista koji je isprva dolazio samo kod dvosložnih glagola (osnova na laringal), kao tzv. *iš*-aorist u sanskrtu (§172). Ie. **H-s-* dalo bi u pralatskom **-as-*, što bi se pravilno odrazilo kao *-is-* > samo u *otvorenu* slogu (§66). Stoga bi valjalo pretpostaviti da se **-is-* prvo proširilo 3. licu pl., gdje **-is-ont*, pravilno daje *-erunt*. Poslije djelovanja redukcije samoglasnika *-is-* se moglo analoški proširiti i u zatvorenu slogu, te dati složene nastavke *-istī*, *-istis*, infinitiv *-isse* itd. To objašnjenje pati od neusklađenosti s kronologijom glasovnih promjena: *-is-* se moralo proširiti *prije* djelovanja rotacizma, no *nakon* redukcije samoglasnika u srednjim slogovima, što je gotovo nemoguće.

Osim u spomenutim licima indikativa perfekta, element *-is-* pronalazimo i u sljedećim oblicima tvorenim od perfekatske osnove:

futur 2.	<i>*-is-e/o-</i>	> <i>-erō</i> (amāuerō)
pluskvamperfekt	<i>*-is-ā-</i>	> <i>-eram</i> (amāueram)
konjunktiv perfekta	<i>*-is-o-</i>	> <i>-erim</i> (amāuerim)
konjunktiv pluskvamperfekta	<i>*-is-sē-</i>	> <i>-issem</i> (amāuissem)
infinitiv perfekta	<i>*-is-si</i>	> <i>-isse</i> (amāuisse)

159 Nešto drukčije objašnjenje lat. 3. pl. perfekta može se pronaći kod F. Bader (1967) i C. Watkinsa (1969: 155). Usp i Prosdocimi & Marinetti 1988.

160 Usp. Watkins 1969: 55, Ivanov 1963:162, Sturtevant 1951:144.

Još je začudnije što u italjskim jezicima nema podudarnosti elementu *-is-* koji je odigrao tako veliku ulogu u tvorbi oblika od latinske perfekatske osnove. Podrijetlo toga morfema je u svakom slučaju jedan od najvažnijih neriješenih problema lat. historijske gramatike (v. Narten 1973, Sihler 1995: 587); u nastavku teksta element *-is-* nazivat ćemo *perfekatskim proširiteljem*.

§190 U latinskom možemo razlikovati slijedeće načine tvorbe perfekatskih osnova:

a) reduplicirani perfekti: lat. *dedī* »dadoh«, *tutudī* »udarih«, *momordī* »ugrizoh«, *te-tigī* »dodirnuh«, itd. Ova je klasa latinskih perfekata postala od indoeuropskih (redupliciranih) perfekata. Samoglasnik u redupliciranom slogu isprva je bio **-e*, kao što pokazuju grčki (λέ-λοιπα »ostavio sam« < **le-loyk^h₂e*) staroirski (*cechan* »pjevao sam« < **ke-kanh₂e*), te djelovanje »arijske palatalizacije« u sanskrtu (*cahara* »učinio sam« < **k^wek^worh₂e*). U latinskom je kod nekih glagola to *-e-* zadržano (*cecini* »pjevao sam«, *pepulī* »udario sam«, itd.), dok je kod drugih samoglasnik redupliciranog sloga izjednačen sa samoglasnikom korijena (*momordī*, *tutudī*, *bibī* »popih«).

U prajeziku je, kao što smo vidjeli, korijen u jednini imao prijevoini stupanj **o*, a u možini prijevojniu prazninu. U latinskom su glagoli *stetī* < **ste-sth₂-* »stadoh« i *dedī* < **de-dh₃-* »dadoh« poopćili prijevojniu prazninu množinskih oblika (usp. ved. *dadima* »damosmo«), a velika je većina glagola preuzela prijevojni stupanj prezentske osnove (*tutudī*, *peperī*...). Glagol *meminī* »sjećam se« vjerojatno je pravilan odraz ie. **memon-h₂e(y)*, budući da prezentske osnove (u latinskom) taj glagol nije ni imao.

U glagola s prefiksom reduplicirani slog je izostavljen sinkopom: *respondī* < **re-spo-pondī* »odgovorih« (usp. *spopondī* »obećah«), *repperī* < **re-pe-perī* »otkrih« (usp. *peperī* »rodih«, falisk. *peparai*). U starolatinskim tekstovima ponekad se susreću i oblici s prefiksom i reduplikacijom, dakle bez sinkope, usp. *admemordit* »zagrizao je« kod Plauta.

Vrlo je vjerojatno pod utjecajem glagola s prefiksom došlo do gubitka reduplikacije i kod nekih nesloženih glagola, npr. *scidī* »razderao sam« (od *scindō*) možemo izvesti iz *scidī* (posvjedočeno kod Nevija) pod utjecajem složenih glagola poput *rescindō* »razrušiti«, čiji je perfekt *rescidī* pravilan; na sličan način, *tulī* »donio sam« (nepravilni perfekt of *ferō*) predstavlja dereduplicirani oblik od *tetulī*, što imamo kod Plauta. U nekih je glagola gubitak reduplikacije rezultat glasovnih promjena, npr. *uīcī* »pobijedih« (od *uincō*) možemo pravilno izvesti iz **uiuičī* s nestankom *u* između jednakih samoglasnika (usp. *lātrīna* »zahod« < **lauātrīna*, *aetās* »dob« < **aiuitās*, u vezi s *aeuum* »vijek«).

Budući da u staroindijskom kauzativni glagoli izvedeni sufiksom *-ey- često imaju reduplicirani tematski aorist (§169) neki lingvisti¹⁶¹ smatraju da su latinski perfekti poput *spopondī* »obecao sam« (od *spondeō*) također podrijetlom reduplicirani aoristi. Međutim, kao što sam već istakao, malo je vjerojatno da su reduplicirani aoristi općeindoeuropska glagolska tvorba.

b) sigmatski perfekti: ova klasa latinskih perfekatskih tvorbi potječe od ie. sigmatskih aorista, usp. *dīxī* »rekoh« spram skr. *adikšam* »pokazao sam« = gr. ἔδειξα, *uēxī* »vozio sam« spram skr. *avākšam*, stsl. *věšъ*,

Kao i u indoeuropskome, i latinski odrazi sigmatskoga aorista imaju u korijenu prijevojni duljinu (*regō: rēxī* »upravljao sam«, *tegō: tēxī* »pokrio sam«, vjerojatno i *dūcō: dūxī* »vodio sam«). Kod nekih je glagola vokalizam korijenja izjednačen s prezentskim, kao kod redupliciranih perfekta, usp. *coquō: coxī* »kuhao sam«, *torqueō: torsī* »savih«. Kod glagola *maneō: mānsī* »ostah«, *sentiō: sēnsī* »osjetih« nemoguće je utvrditi je li dug samoglasnik naslijeđen ili je nastao po latinskom glasovnom zakonu (§73).

Između *m* i formanta *s* epentezom se umeće *p*, stoga imamo pravilno *sumpsī* (od *sumō* »uzeti«), (*con-*)*tempsī* (od *con-temnō* »prezirati«).

c) perfekti s duljenjem samoglasnika podrijetlom su raznorodni; iz prajezika su sigurno naslijeđeni oblici postali od ie. perfekata bez reduplikacije (*līquī* »ostavih« < *(le)-loyk^wh₂e = gr. ἔλοιπα, *uīdī* »vidjeh« < *woydh₂e = gr. οἶδα). Oblici s dugim *-ē- i *-ō- u korijenu (*agō* »tjeram«: *ēgī*, *ueniō* »dolazim«: *uēnī*, *legō* »čitam«: *lēgī*, *frangō* »lomim«: *frēgī*, *fodiō* »kopam«: *fōdī*, *ōdī* »mrzim«) nemaju općeprihvaćeno tumačenje. Mogli bismo ih povezati s ie. »statičkim« perfektom s prijevojnomo duljinom u korijenu (gr. tip γέγωνε »oglasio se«, v. §186), ali postojanje toga perfekatskog tipa u prajeziku nije općeprihvaćeno. Tvorbe glagolskih prošlih vremena s prijevojnomo duljinom *ē ili *ō u korijenu dobro su posvjedočene jedino u zapadnoindoeuropskim jezicima (latinski, keltski i germanski); u gotskom imamo opreku spram punine *o u jednini i duljine *ē u množini, usp. *qam* »došao sam«: 1. pl. *qēmum* < *g^wēm(o)me (lat. *uēnimus*), *hlēfum* »ukradosmo« (lat. *clēpimus*). S druge strane, u gotskom imamo i perfekte s potpuno provedenom duljinom *ō, kao i u staroirskom, usp. got. *fōr* »lutaó sam« < *pōrh₂e (pret. od *faran*, usp. gr. παράω »prodirem«), stir. *táich* »pobjegao je« < *tōk^we (pret. od *techid* »bježati«), *fáig* »satakao je« < *wōge (pret. od *figid*).¹⁶²

161 V. npr. Sommer 1948: 546.

162 Neki noviji priručnici (npr. Sihler 1995) poriču bilo kakvu vezu latinskih perfekata s dugim samoglasnikom i germanskih preterita tipa *fōr*, *qēmum*.

Neriješeno je pitanje jesu li u keltskom posvjedočeni preteriti s dugim *ē u koriјenu. Stir. :*tr* »obdario je« (pret. od *ernaid*) moguće je izvesti iz redupliciranoga perfekta *peperh₂e (gr. πρᾶω »prodajem«), a *fich* »borio se« (pret. od *fichid*) izvodi se, kao i etimološki srodno lat. *uīci*, iz ie. redupliciranoga *we-w(o)ik'e. Imali bismo, dakle, grčko-latinsko-keltsko-germansku izoglosu (perfekti na dugo *ō), i latinsko-germansku izoglosu (perfekti na dugo *ē). Samo prva tvorba odražavala bi, po mojem mišljenju, indoeuropski »statički« perfekt.

Sa stanovišta školske gramatike u perfekte s duljenjem svrstavaju se i k-perfekti, koji su postanjem sasvim različiti: u ovu malu skupinu ulaze *fēcī* »učinih« i *iēcī* »bacih«. Kao što pokazuju grčki oblici aorista istih ie. glagola (*d^heh₁- i *yeh₁-) ἔθηκα i (hom.) ἔηκα radi se o ie. korijenskim aoristima. Dok je u grčkom κ formant za tvorbu aorista i perfekta (nema ga u prezentima δίδωμι i ἵημι), u latinskom je c postalo dijelom koriјena, te se proširilo i na prezent (*faciō*, *iaciō*).¹⁶³

Kod nekih je glagola dug samoglasnik u perfektu nastao kontrakcijom od starijih uī-perfekta, npr. *cāuī* < *kawaway (od *caueō* »paziti«), *lāuī* < *lawaway (od *lauō* »prati«); *w se pravilno izgubilo između jednakih samoglasnika (v. §190a). U nekih je glagola perfekt na dugo ē analoški, npr. *pēgī* »učvrstih« (gr. πήγνυμι »učvršćujem« < ie. *peh₂g'-) prema *frēgī*, *lēgī*, itd. Stariji je reduplicirani perfekt *pepigī* posvjedočen još kod Ovidija i Tacita, a postoji i sigmatski perfekt *panxī* koji ima već Enije.

Perfekt glagola *agō* »tjerati«, *ēgī*, mogao bi biti primjer djelovanja Eichnerova zakona, ukoliko ga valja izvoditi iz ie. *h₂ēg'-, tj. perfekta ili aorista s prijevojnomo duljinom *ē u dodiru s laringalom. U slučaju perfekta *ēmī* »kupih« (prez. *emō*) nije utvrdivo radi li se o redupliciranom perfektu (ie. *h₁e-h₁m- s prijevojnomo prazninom množinskih oblika) ili o perfektu s duljenjem.

d) uī-perfekti: ova klasa latinskih perfekta nema usporednica niti u jednoj drugoj grani ie. jezika, pa čak niti u ostalim italskim jezicima.¹⁶⁴ U latinskom taj perfekt ima većina glagola 1. i 2. konjugacije (*amāuī* »volio sam«, *monuī* »opomenuo sam«), ali i mnogi drugi, osobito ukoliko je korijen sadržavao laringal (*strāuī* »prostriјeh« < *streh₂- od *sternō*, *crēuī* »razabrah« < *k'reh₁- od *cernō*, *sēuī* »sijao sam« < *seh₁- od *serō*, itd.). Vokalizam koriјena (punina) pokazuje da je najvjerojatnije povezi-

163 Isti se element *k pojavljuje i u oskičko-umbrijskim oblicima glagola »činiti« (usp. osk. konj. *fakiiad*), te u venetskom (?mediopasivnom) preteritu *vhagsto* »napravio je«.

164 Izolirani sanskrtski perfekt *dadau* od glagola *deh₃- »dati« vjerojatno sadržava sufiks *-w- kao i lit. preterit *daviau*, stlat. optativ *duim* »dao bih« < *doh₃w-ih₁-. To je po svoj prilici sufiks koji je obilježavao neke osnove tvorene od glagola »dati«, a ne odraz laringala *h₃ ispred samoglasnika, kako misle neki lingvisti. Analogijom prema glagolu »dati« taj se perfekt proširio i na druge staroindijske glagole, npr. *jñā-* »znati«, *dhā-* »činiti« itd.

vanje ovih latinskih perfekata s indoeuropskim korijenskim aoristima, premda pojedinosti njihove pretpovijesti ostaju nejasne.

Najmanje nevjerojatnim objašnjenjem latinskih *ui*-perfekta izgleda mi teza prema kojoj su oni nastali analogijom prema neredupliciranom perfektu glagola **b^huh₂*- »biti«. Taj je perfekt u pralatinском morao glasiti *fūwai, *fūwistai, *fūweit, itd. pri čemu se *-*w*- moglo razviti radi uklanjanja hijata među samoglasnicima; potom su završetci *-*wai*, *-*wistai*, *-*weit*... mogli biti preneseni na druge glagole kojima je osnova u perfektu završavala na samoglasnik, odakle *amāwai (umjesto starijega korijenskog aorista *amām), itd. Uzrok bi analoškom širenju elementa *-*w*- bila zamjena ie. aorisnih nastavaka perfekatskima, koji su počinjali samoglasnicima, te je dolazilo do hijata među samoglasnicima (usp. Sommer 1948: 558). Budući da su oskičko-umbrijski dijalekti zadržali aorisne nastavke u preteritu, u njima nije dolazilo do hijata između osnove i nastavaka, te nije nastala niti potreba za širenjem nekoga elementa poput latinskoga *-u-* u prošlom vremenu.

Varijanta su perfekata na *-uī* perfekti na *-īī* koje imaju mnogi glagoli 4. konjugacije i 3. konjugacije sa sufiksom *-*yo-* (*īī* »išao sam«, *audiī* »čuo sam«, *petīī* »tražio sam«). Gubitak *-u-* pravilan je između istih samoglasnika, ali je taj formant analoški ponovno uveden kod mnogih glagola, tako da imamo i oblike *petīuī*, *fīnīuī* »završio sam«, itd. U drugim oblicima perfekatske osnove (npr. futur II *ierō*, pluskvamperfekt *ieram* itd.) element *-u-* izgubio se radi ujednačivanja s osnovom indikativa perfekta.

Kod Plauta *eō* ima perfekt *īī*, no *sciō* »znati« i *cieō* »zaljuljati« imaju *sciūī*, *cīuī*. Posve je moguće da *eō* nikada nije ni imao *uī*-perfekt, već da se neposredno nadovezuje na ie. perfekt **h₁ey-h₁oy-* (skr. *iyāya*). Korijen **h₁ey-* »ići« nije u ie. prajeziku uopće tvorio aorist, imao je samo prezent i perfekt.

§191 Činjenica da su u oskičko-umbrijskom posvjedočene samo neke od mnogobrojnih latinskih perfekatskih tvorbi ne govori protiv teze o italском dijalekatskom zajedništvu, budući da se i oskički u pogledu perfekatskih tvorbi razilazi s umbrijskim. Reduplicirani perfekt zajednička je tvorba svim italским jezicima (osk. *deded*, umbr. *dede* = lat. *dedit* »dao je«), a oskičko-umbrijski ima i perfekt tvoren duljenjem korijenskoga samoglasnika (osk. *upsed* »napravio je« < *ōps-et spram prezentske osnove *ūps-* < **ops-*). Samo oskičko-umbrijski ima tzv. *f*-perfekt (osk. *atkdaſed* »odlučio je«) koji podsjeća na latinski imperfekt. Samo u umbrijskom posvjedočene su perfektne osnove tvorene formantom *l*, usp. fut. 2 *entelust* »bude postavio«; ta je tvorba nedvojbeno isprva bila perifrastična (sastavljena od participa i pomoćnog glagola »biti«; formant *l* vjerojatno je u vezi sa slavenskim participima na *-l-* (stsl. *neslъ* »nosio«). Samo u oskičkom (pelignijskom i marucinskom) imamo perfekte s formantom *-tt-* (osk. *prūfatted* »odobrio je« = lat. *probāuit*), a samo u

umbrijskom perfekte s formantom *-s-* (umbr. fut. 2. *combifianšiust* »bude javio«). U italiskim su se jezicima dakle neovisno razvile različite perfekatske tvorbe nakon raspada praitalskoga, pa čak i oskičko-umbrijskoga prajejika.

Znatno je teže objasniti zašto između latinskoga i oskičko-umbrijskoga nema podudarnosti među perfekatskim *nastavcima*. Dok su latinski perfekatski nastavci (osim stlat. 3. sg. *-ed*) nastali od ie. perfekatskih nastavaka, u oskičko-umbrijskome perfektu sačuvani su ie. aorisni nastavci, usp. osk. 3. pl. perf. *prúfatens* »odobrili su«, s aorisnim nastavkom **-ent*, spram lat. *probāuēre*, s perfekatskim nastavkom **-(ē)r*. Jedini je zaključak koji se iz toga može izvesti da su u praitalskom indoeuropske paradigme perfekta i aorista još bile različite.

LATINSKI IMPERFEKT

§192 Latinski imperfekt prošlo je vrijeme koje za razliku od perfekta izražava trajnu, nesvršenu radnju. Imperfekt se tvori od prezentske osnove dodavanjem sufiksa *-bā-* (1. i 2. konjugacija) odnosno *-ēbā-* (3. i 4. konjugacija). Dugo *ā* u sufiksu pravilno se pokratilo u 1. i 3. l. sg. i 3. l. pl. (v. §70); nastavci su prezentski, s izuzetkom 1. sg. gdje imamo nastavak *-m*, što je vjerojatno ie. aorisni (sekundarni) nastavak **-m*.

U Plauta često, a u drugih pisaca sporadički, glagoli četvrte konjugacije imaju imperfekt bez karakterističnoga *-ē-*, usp. (Plaut) *scībat* »znao je«.

	amāre »voljeti«	legere »čitati«
1. sg.	amāham	legēham
2. sg.	amābās	legēbās
3. sg.	amābat	legēbat
1. pl.	amābāmus	legēbāmus
2. pl.	amābātis	legēbātis
3. pl.	amābant	legēbant

Element *-ē-* koji prethodi sufiksu *-bā-* kod glagola 3. i 4. konjugacije možda dolazi od ie. **-eh₁-*, formanta za tvorbu durativnih glagola koji izražavaju stanje (§158); sličan se sufiks pojavljuje u prošlom nesvršenom vremenu (imperfektu) i u slavenskom *-ě-ax-*, usp. stsl. *greběaxъ* »grebao sam«.

Drugo je tumačenje da je *-ē-* postalo pravilnim glasovnim promjenama od završetka prezentskoga participa (Baldi 1976); prema toj teoriji, *amāham* bi se

izvodilo pravilno iz *amānts b^hwām, a *legēbam* *legents b^hwām; u prilog toj teoriji govori činjenica da se prezentski participi u italjskim jezicima često konstruiraju s oblicima glagola »biti«; međutim, pravilan glasovni odraz pralatskoga *-Vnts # b^hw- teško je odrediti.

§193 Sufiks -bā- postanjem je sigurno neki oblik pomoćnoga glagola »biti« izveden iz osnove *b^hweh₂-, ali nije posve jasno koji. Obično se pretpostavlja da je to ā-konjunktiv koji je u pralatskom morao dati *-f(u)ā-. Međutim, značenjsko povezivanje ā-konjunktiva i latinskoga imperfekta nije posve uvjerljivo; obično se tvrdi da je isprva značenje imperfekta bilo iterativno, a poslije se razvilo značenje prošle nesvršene radnje.¹⁶⁵

I u hrvatskom se kondicional, dakle glagolski način, može upotrijebiti za izražavanje prošle iterativne radnje, npr. *Subotom bih odlazio u kino*. Međutim, dugo -ā-, zacijelo podudarno imperfekatskomu, pojavljuje se i u pluskvamperfektu, za koji nemamo razloga pretpostaviti da je ikada imao modalno ili iterativno značenje. Element -bā- najvjerojatnije je korijenski aorist *b^hweh₂- glagola *b^huh₂- »biti, postajati«. Postojanje korijenskog aorista toga glagola potvrđuju skr. *abhūt* i gr. ἔφϋ, samo što je u dijalektu iz kojeg su se razvili indoiranski i grčki osnova *b^huh₂- poopćena u svim neprezentskim oblicima (usp. perfekte *babhūva* i πέφουκα s prijevornom prazninom u korijenu umjesto očekivane punine *o u stir. *bof*). Analogijom prema korijenskom aoristu *b^hweh₂ latinski je oblikovao i korijenski aorist glagola *h₁es-, s kojim je još u pralatskome glagol *b^huh₂- tvorio supletivne oblike; tako dobiveno *h₁eseh₂- dalo je pravilno osnovu imperfekta glagola *esse*, (*eram*, *erās*, *erat*, itd.) kojemu je možda podudaran i srednjevelški oblik imperfekta glagola »biti«, *oed* (usp. Lewis & Pedersen 1989: 318). Latinsko -ā- u imperfektu ne mora dakle imati ništa zajedničko s formantom -o- u lit. preteritima poput *buvo*-o »bio je«, *žinoj*-o »znao je« i stsl. aoristima poput *bra*-še »brao je« (usp. Meillet & Vendryes 1948: 292); međutim, i te je baltoslavenske oblike moguće protumačiti kao korijenske aoriste s poopćenom prijevornom prazninom u korijenu koja je bila pravilna u množinskim oblicima; formant *-ā- (koji je u litavskom dao -o-, a u praslavenskom -a-) mogao se analoški proširiti iz korijenskog aorista glagola kojima je korijen završavao na *h₂, poput *b^huh₂-.

Imperfekatski oblici tvoreni italjskim sufiksom *-fā- posvjedočeni su i u oskičko-umbrijskom, usp. osk. *fufans* »bili su« (lat. *erant*).

LATINSKI PLUSKVAMPERFEKT

§194 Latinski je pluskvamperfekt relativno vrijeme koje izražava radnju ili stanje anteriorno u odnosu na neki događaj u prošlosti (obično neku

165 Za diskusiju oko lat. imperfekta v. Mayer 1956, Baldi 1976, Pohl 1992.

drugu radnju); ukoliko stoji samostalno, iz konteksta valja zaključiti u odnosu na koji je događaj anteriorna radnja izražena pluskvamperfektom, usp. Cezar, *B.C.1.34.4: Massiliēnsēs Caesarī portās clausurant* »Stanovnici Massilije zatvorili su vrata Cezaru« (to se dogodilo prije njegova dolaska).

Pluskvamperfekt se tvori od perfekatske osnove, kojoj se dodaje perfekatski proširitelj *-is- > -er-, element -ā-, koji dolazi i u imperfektu, te prezentski nastavci (osim u 1. sg., kao i u imperfektu). Tvorba se toga složenog glagolskog vremena može izraziti formulom:

Perf. osnova + -er- + -ā- + N_{prez.} tj. *dix-er-ā-s* »bio si govorio«

Kao i u imperfektu, -ā- se pravilno pokratilo ispred svih završnih suglasnika osim -s. Na taj način dobivamo paradigmu:

<i>dixeram</i>	<i>dixerāmus</i>
<i>dixerās</i>	<i>dixerātis</i>
<i>dixerat</i>	<i>dixerant</i>

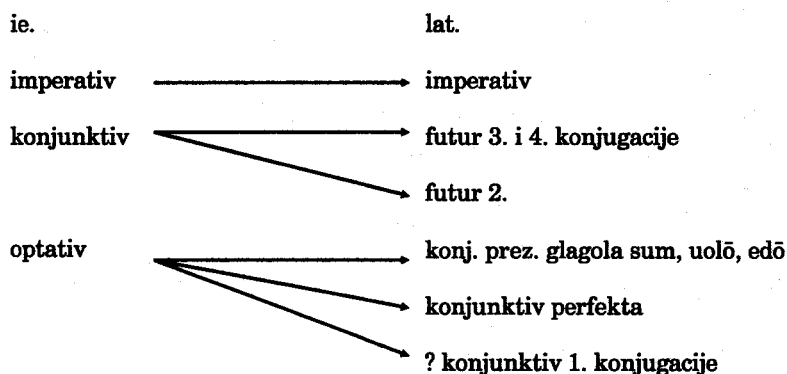
U ostalim italiskim jezicima pluskvamperfekt nije posvjedočen, što je možda rezultat slučajnosti.

KATEGORIJA NAČINA

§195 Kategorija načina izražava odnos govornika prema predikatskoj radnji ili stanju; budući da su predikati najčešće izraženi glagolima, u flektivnim se jezicima i kategorija načina obično izražava morfološkim promjenama glagola. U indoeuropskom su prajeziku glagolski načini tvoreni dodavanjem osobitih sufiksa (konjunktiv, optativ) ili nastavaka (imperativ) na korijen glagola.

U većini ie. jezika sufiksi za glagolske načine počeli su se dodavati već obrazovanim osnovama za glagolska vremena ili vidove (aspekte). To je dovelo do složenih sustava glagolskih načina kakvi postoje u sanskrtu, grčkom i latinskom, gdje se razlikuju npr. optativi prezenta, aorista i perfekta (grčki), odnosno konjunktivi prezenta, imperfekta i perfekta (latinski). Međutim, oblici vedskoga, staroirskog i starolatinškoga pokazuju da u ie. prajeziku nije bilo tako, već da su osnove glagolskih načina bile neovisne o svim drugim glagolskim osnovama. U starolatinском, naprimjer, konjunktiv *tagam* »dodirnuo bih« tvoren je neposredno od korijena *tag-*, a ne od prezentske osnove kao klas. lat. konjunktiv prezenta *tangam*. U vedskom se konjunktiv od glagola *kr-* »činiti« tvori od korijena (*karati*), a ne od prezentske osnove (3. sg. prez. *kṛnoti*), dok u staroirskom glagoli u konjunktivu često odbacuju prezentski sufiks, usp. 3. sg. prez. *crenaid* »udara« < *k^wṛ-neh₂ti, konj. :*cría*.

§196 Odnos indoeuropskih glagolskih načina prema latinskima može se ovako prikazati:

IMPERATIV

§197 Imperativ je zapovijedni način koji izražava govornikovu naredbu (zapovijed) sugovorniku ili nekom trećem licu. U ie. prajeziku imperativ se tvorio dodavanjem osobitih završetaka korijenu. Korijen je, koliko se može prosuditi, stajao u prijevojnoj punini. U 1. l. sg. i pl. osobiti oblici za imperativ nisu postojali budući da je zapovijed semantički neuskladiva s prvim licem.

U 2. licu jednine pronalazimo nastavak *-0, tj. oblik za imperativ bio je jednak čistoj osnovi (usp. gr. φέρε, skr. *bhara*, stir. *beir*). Taj je oblik očuvan u latinskome, usp. *amā* »ljubi«, *monē* »opomeni«, *lege* »čitaj«, *audī* »čuj«; nepravilni oblici *fac* »čini«, *dūc* »vodi«, *dīc* »reci«, *fer* »nosi« rezultat su apokope završnoga samoglasnika.

Neki jezici (grčki, indoiranski, možda i anatolijski) upućuju na postojanje imperativnoga završetka *-d^{hi} koji se dodavao na korijen u praznini, usp. gr. ἴσθι »budi« < *h₁s-d^{hi}, ved. *śrudhi* »čuj« < *k'lu-d^{hi}. Taj je završetak po svoj prilici neka eksklamatorna (uzvična) čestica.

U trećem licu jednine sanskrt i anatolijski upućuju na ie. završetak *-tu, sastavljen od osnovnog nastavka *-t- i čestice *-u (v. §155), usp. ved. *astu* »neka bude« (i avest. *astu*) = het. *eštu*.

U drugom licu množine umjesto posebnoga oblika za imperativ upotrebljavao se injunktiv, o čemu svjedoče staroirski¹⁶⁶ i latinski: *legite* čuva stariji injunktivni završetak *-te koji je u opreci spram prezentskoga -tis < *-tes.

166 Staroirski ipv. 2. pl. *berid* »nosite« podudaran je konjunktivnom prezentu 2. pl., a staroirski konjunktivni oblici prezenta u stvari su ie. injunktivi.

U trećem licu množine imamo završetak *-ntu usporedan završetku 3. sg. *-tu, usp. skr. *santu*, het. *ašandu*.

U mediopasivu izgleda da su imperativni oblici bili podudarni injunktivnima, o čemu svjedoči završetak 2. sg. *-so u gr. (hom.) ἔπειο, lat. *sequere* < *sek^weso (usp. i skr. *sacasva* s -v- pod utjecajem nastavaka s elementom *-u). Starolatinski medijalni nastavak imperativa 2. i 3. sg. -minō (*antestaminō* »neka bude doveden kao svjedok«, *Leges XII tab.*) možemo izvesti iz *-d^hwenō, što podsjeća na medijalni prezentski završetak 2. pl. -minī < *-d^hwenoy (§180).

§198 U latinskom osim običnoga imperativa postoji i »imperativ futura« (»imperativ drugi«) koji izražava radnju čije se izvršenje očekuje u budućnosti. Nastavak 2. i 3. sg. imperativa drugog -tō (stlat. -tōd) ima podudarnosti u oskičkom (-tud), umbrijskom (-tu), vedskom (-tāt) i grčkom (-τω). Vjerojatno se radi o ie. čestici *-tōt koja se mogla dodati 2. licu imperativa, a izražavala je odgodu zapovijedi u budućnost.¹⁶⁷ Nastavak -tō poslužio je kao polazišna točka za tvorbu ostalih nastavaka imperativa drugog (2. pl. -tōte, 3. pl. -ntō).

Oblik *mementō* »sjeti se« često se uspoređuje s gr. (hom.) μεμάρτω i tumači kao imperativ perfekta, no vrlo je dvojbeno može li se ta kategorija pripisati ie. prajeziku.

IE. KONJUNKTIV; LATINSKI FUTUR 3. I 4. KONJUGACIJE

§199 Indoeuropski se konjunktiv tvorio dodavanjem sufiksa *-e- (u prijevoju s *-o-) korijenju u punini: K + *-e-/o- + N_{pres.} Kod atematskih glagola sufiks *-e-/o- izgleda kao atematskoj osnovi dodan tematski samoglasnik, usp. promjenu glagola *h₁es- »biti«:

	ie.	lat. (futura)	gr. (hom.)	ved.
1. sg.	*h ₁ esoh ₂	erō	ἔω	asāni
2. sg.	*h ₁ eses(i)	eris	ἔης	asas(i)
3. sg.	*h ₁ eset(i)	erit	ἔη	asat(i)
1. pl.	*h ₁ esome(s)	erimus	ἔομεν	asāma
2. pl.	*h ₁ esete	eritis	ἔητε	asatha
3. pl.	*h ₁ esont(i)	erunt	ἔουσι	asan

167 Neki lingvisti smatraju da je čestica *-tōt u stvari ablativ sg. pokazne zamjenice *to- (v. §151).

U sanskrtu oblik za 1. l. sg. sadržava česticu *-ni*, kao u avest. *barāni* »nosio bih«. Vedski još ima iskonski završetak *-ā* u *bravā* »govorio bih« < *mlewHoh₂, od atematskog glagola *brū-* (prez. *braviti*). U 2. i 3. sg. pojavljuju se i »primarni« i sekundarni nastavci. Atički grčki ima kontrahirane oblike konjunktiva prezenta (1. sg. ὦ, ἦς, ἦ, ὤμεν, ἦτε, ὤσιν).

Kod tematskih je glagola samoglasnik za tvorbu konjunktiva dodavan tematskoj osnovi, te su se tematski samoglasnik i sufiks za konjunktiv stapali u dugo **-ē-* i **-ō-*,¹⁶⁸ usp. promjenu glagola **b^her-* »nositi«:

	ie.	lat. (futura)	gr. (hom.)	ved.
1. sg.	*b ^h erōh ₂	feram	φέρω	bharāni
2. sg.	*b ^h erēs(i), *bherē(h ₁)i	ferēs	φέρης	bharās(i)
3. sg.	*b ^h erēt(i), *b ^h erē	feret	φέρη	bharāt(i)
1. pl.	*b ^h erōmes	ferēmus	φέρωμεν	bharāma
2. pl.	*b ^h erēte	ferētis	φέρητε	bharātha
3. pl.	*b ^h erōnti	ferent	φέρωσι	bharān

U latinskom je, kao i kod atematskoga glagola »biti«, konjunktiv kod glagola 3. i 4. konjugacije prešao u futur. U svim licima kontrahirani samoglasnik glasi *-ē-*, što se pravilno pokratilo u zadnjem slogu osim ispred *-s*. U 1. licu jednine preuzet je konjunktivni završetak *-am* analogijom prema *ā*-konjunktivu, no u starolatinskome još imamo i futurske oblike sa završetkom *-em* u 1. sg, usp. u Plauta *sinem* »dopustiti ću«.

Obično se pretpostavlja da su formant za tvorbu konjunktiva i tematski samoglasnik iskonski isti morfem. Premda je to možda tako, usporedba se zasniva samo na sličnosti tih formanata; to je kao kad bi netko na osnovi sličnosti nastavka za akuzativ jednine i završetka 1. l. sg. injunktiva (**-m*) zaključio da su u prajeziku to bili isti morfemi.

LATINSKI *ā*-KONJUNKTIV

§200 *Ā*-konjunktiv u latinskom tvore glagoli 2., 3. i 4. konjugacije; podrijetlo je ove latinske tvorbe još uvijek sporno,¹⁶⁹ kao i njezin odnos

168 Možda je do stapanja dolazilo tek u postindoeuropskom razdoblju: u staroavestičkom oblici konjunktiva prezenta imaju dvosložne završetke, npr. *hačāntai* »neka slijede« = /hačāantai/.

169 Za diskusiju različitih teorija o podrijetlu *ā*-konjunktiva v. Oettinger 1985.

prema sličnim načinskim tvorbama u keltskome i toharskome (v. §6). Kao što sam već jednom istaknuo, staroirski konjunktiv smatram nepovezanim s latinskim konjunktivom, dok za prosuđivanje povijesti toharskih oblika jednostavno premalo znam. Međutim, pitanje podrijetla lat. *ā*-konjunktiva ne možamo ostaviti neriješenim: u povijesnoj morfologiji, kao i u drugim znanostima, vrijedi načelo *ex nihilo nihil fit*;¹⁷⁰ morfem *-ā-* koji je u latinskom dobio funkciju konjunktiva morao je nastati iz nekoga prajezičnog elementa, bilo da se radi o nekom morfemu ili o nekom segmentu koji je tek u postindoeuropskom razdoblju dobio morfološku funkciju. Stoga mislim da latinske oblike *ā*-konjunktiva valja protumačiti pomoću jezične građe koja se na ovaj ili onaj način može rekonstruirati za ie. prajezik.

Kod nekih je glagola latinski *ā*-konjunktiv identičan ie. injunktivu; riječ je o glagolima kojima je osnova u injunktivu završavala na **h₂*, npr. *tollat* »neka uzme« < ie. inj. **t_lneh₂-t*, **b^heweh₂-t* > stlat. *fuat* »neka bude«. Budući da je injunktiv u prajeziku bio neodređeno glagolsko vrijeme, modalno značenje moglo se lako razviti kao što se, uostalom, dogodilo i u vedskom. Moguće je da se element **-eh₂-* pogrešnom analizom analoški proširio kao načinski formant i na glagole u kojima etimološki nije opravdan; širenje konjunktivnoga sufiksa **-eh₂-* > *-ā-* bilo je olakšano postojanjem analoške proporcije: prezent *tollit*: konjunktiv *tollat* = prezent *agit*: konjunktiv X, pri čemu je X = *agat* (»neka nosi«). Posve je jasno da ta analogija nije mogla djelovati u slučaju glagola 1. konjugacije, gdje je prezent ionako glasio *amat*. Stoga je, kao što ćemo vidjeti u idućem poglavlju, u 1. konjugaciji zadržan ie. optativ.

§201 Širenjem formanta *-ā-* u konjunktivu prezenta i njegovom pravilnom pokratom ispred završnih suglasnika (osim *-s*, v. §70) nastale su sljedeće paradigme:

2. konjugacija (monēre »opomenuti«)	3. konjugacija (tollere »uzeti«)	4. konjugacija (audire »čuti«)
moneam	tollam	audiam
moneās	tollās	audiās
moneāt	tollat	audiat
moneāmus	tollāmus	audiāmus
moneātis	tollātis	audiātis
moneant	tollant	audiant

¹⁷⁰ S druge strane, obrat toga načela ne vrijedi: morfološki ostavivši nikakva traga.

oblici ponekad gube ne

OPTATIV; LATINSKI KONJUNKTIV 1. KONJUGACIJE

§202 Optativ se u ie. prajeziku tvorio pomoću sufiksa *-yeh₁- (u prijevoju s *-ih₁-) koji se dodavao neposredno korijenu u praznini.

	ie.	lat.	gr. (hom.)	ved.
1. sg.	*h ₁ syeh ₁ m	sim (stlat. siem)	εἶνν	syām
2. sg.	*h ₁ syeh ₁ s	sīs (stlat. siēs)	εἶνς	syās
3. sg.	*h ₁ syeh ₁ t	sit (stlat. siet)	εἶν	syāt
1. pl.	*h ₁ sih ₁ me(s)	sīmus	εἶμεν	syāma
2. pl.	*h ₁ sih ₁ te	sītis	εἶτε	syāta
3. pl.	*h ₁ sih ₁ nt	sint (stlat. sient)	εἶεν	syur

Kao što se iz tablice vidi, nastavci su u optativu bili aorisni (sekundarni). U pralatinom je, čini se, poopćen puninski oblik sufiksa *-yeh₁- koji je u prajeziku dolazio samo u jednini (usp. konjugaciju grčkoga glagola). Starolatinski odrazi poput *siēs*, *siet*, pravilno su se u klasičnom latinskom odrazili kao *sīs*, *sit*, sličnim procesom kao što je iz *kapyesi, *kapyeti postalo *capis*, *capit* (v. §167).

Na sličan način kao *sum* u latinskom konjunktiv prezenta tvore *edō* »jedem« i *uolō* »hoću«, usp. *edim*, *uelim*, itd. I konjunktiv prezenta složenica tih glagola potječe od ie. optativa (usp. *possim* »mogao bih«, *nōlim* »ne bih htio«).

U starolatinskom je posvjedočen i konjunktiv *duim*, *duīs*, itd. od glagola *dare* (npr. kod Plauta); te je oblike najbolje izvoditi iz osnove *deh₃w-ih₁-, tj. iz ie. optativa (v. Godel 1979). Sigmatski konjunktivi poput *faxim*, *faxīs* »činio bih« (Plaut), *axim* (Pakuvije) najvjerojatnije su postali od optativa sigmatskoga aorista (pralatinškog sigmatskog perfekta), ili od optativa prezenta sa sigmat-skim desiderativnim sufiksom *-s-. U klasičnom je latinskom od te tvorbe preostao samo izraz *haud ausim* »ne bih se usudio«.

Moguće je da je u ie. postojao i malen broj glagola kod kojih je korijen bio u punini, a sufiks u praznini *-ih₁-,¹⁷¹ npr. avest. *varzimā* »radili bismo« < *werg'ih₁me, lat. *uelīmus*, got. *wileima* »htjeli bismo« < *welih₁mos; taj bi način tvorbe optativa odgovarao »statičkomu« prezentu i perfektu (v. §158).

§203 Kod tematskih se prezenta i aorista u kasnoindoeuropskome proširio optativ tvoren sufiksom *-y- (ili *-ih₁-) koji se dodavao na tematsku osnovu. Čini se da ta optativna tvorba nije općeindoeuropska, jer joj nema nikakva traga u anatolijskom, toharskom, italском, keltskom, a vjerojatno ni u armenskom i albanskom.

Tematski su optativi prezenta:

gr. φέρομι	skr. bhareyam	got. bairau
φέροις	bhares	bairais
φέροι	bharet	bairai
φέροιμεν	bharema	bairaima
φέροιτε	bhareta	bairaiþ
φέροιεν	bhareyur	bairaina

Kao što se vidi, nastavci su i u tematskome optativu aorisni (sekundarni), a tematski je samoglasnik uvijek u prijevojnomo stupnju *o.

Sanskrt u 3. l. pl. ima perfekatski nastavak -ur, kao i u izvornom atematskom optativu. U praslavenskom je tematski optativ postao imperativom, usp. stsl. *beri* = gr. φέροις, stsl. *berěte* = gr. φέροιτε, itd.

§204 Latinski konjunktiv prezenta glagola 1. konjugacije nema razjašnjenju povijest.¹⁷² Oblike poput *amem*, *ames*, *amet*, *amēmus*, *amētis*, *ament* neki lingvisti izvode iz ie. konjunktiva (*amāye-e-si > *amēs*), a neki iz ie. optativa (*amāye-yeh₁-si > *amēs*). Druga mi se teza čini uvjerljivijom, u svjetlu davno uočene težnje ie. optativa da u latinskom preuzme ulogu konjunktiva, dok je ie. konjunktiv uglavnom postao futurom. Razvoj *amāye-yeh₁-si > *amēs* fonološki je moguć, budući da *y nestaje između samoglasnika, a samoglasnici *a + *ē (< *eeh₁) mogli su se stopiti u ē. Neobično je pri tome samo to da je sufiks *-yeh₁- morao biti dodan tematskoj osnovi prezenta, a ne izravno korijenu, kao u praeziku.

U latinskom je formant za tvorbu optativa *-yeh₁- / *-ih₁- upotrijebljen i u tvorbi osnove konjunktiva perfekta (v. iduće poglavlje), a možda i konjunktiva imperfekta i pluskvamperfekta.

LATINSKI KONJUNKTIV PERFEKTA I FUTUR 2.

§205 U klasičnom latinskom konjunktiv perfekta i futur 2. imaju vrlo sličnu promjenu: obje se kategorije tvore od perfekatske osnove kojoj se

¹⁷² V. Sihler 1995: 598.

dodaje perfekatski proširitelj (*-is- > -er-), i prezentski završetci (osim u 1. sg., gdje konjunktiv perfekta ima imperfekatsko -m od ie. aorisnog nastavka). Međutim, to su po postanju posve različite kategorije: konjunktiv perfekta je, kao i svi latinski konjunktivi, podrijetlom optativ, a futur drugi je kao i futur prvi po podrijetlu konjunktiv.¹⁷³ U starolatinskome razlika je još posve vidljiva, npr. na oblicima glagola *pellō* »udarati«:

	konj. perfekta	futur 2.
1. sg.	pepulerim < *-is-ih ₁ -m	pepulerō < *-is-o-oh ₂
2. sg.	pepuleris < *-is-ih ₁ -s	pepuleris < *-is-e-s
3. sg.	pepulerit < *-is-ih ₁ -t	pepulerit < *-is-e-t
1. pl.	pepulerimus < *-is-ih ₁ -mo(s)	pepulerimus < *-is-o-mo(s)
2. pl.	pepuleritis < *-is-ih ₁ -te(s)	pepuleritis < *-is-e-tes
3. pl.	pepulerint < *-is-ih ₁ -nt	pepulerunt < *-is-o-nt

Duljina formanta -ī- u konjunktivu perfekta još je dobro očuvana u Plautovim djelima, dok se u klasičnom razdoblju -īs, -īt, -īmus, -ītis stapaju sa završecima -is, -it, -imus, -itis futura 2.

LATINSKI KONJUNKTIV IMPERFEKTA I PLUSKVAMPERFEKTA

§206 Konjunktiv imperfekta i pluskvamperfekta tvore se u latinskome usporedno: konjunktiv imperfekta tvori se od prezentske osnove, kojoj se dodaje formant -sē- i prezentski nastavci (osim u 1. sg. gdje je nastavak -m); -s- rotacizmom prelazi u -r- između samoglasnika, a samoglasnik -ē- se pokratio ispred svih završnih samoglasnika osim -s. Stoga imamo pravilne tvorbe u 2. l. sg. *tange-rē-s* (od *tangō* »dodirnuti«), *es-sē-s* (od *esse* »biti«), *uellēs* (od *uelle*, »htjeti«, s asimilacijom *ls > ll).

U konjunktivu pluskvamperfekta formant -sē- dodaje se perfekatskoj osnovi s dosljedno provedenim »perfekatskim proširiteljem« -is-; budući da se nije nalazilo između samoglasnika, s je očuvano, stoga imamo *tetig-is-sē-s* kao i *fuissēs*, *uoluissēs*. Morfološke su formule za tvorbu konjunktiva imperfekta i pluskvamperfekta, dakle,

Konj. imperf. = Prez.osnova + -sē- + N_{prez.}

Konj. plpf. = Perf. osnova + -sē- + N_{prez.}

Čitava paradigma glagola *tangere* izgleda ovako:

tangerem	tetigissem
tangerēs	tetigissēs
tangeret	tetigisset
tangerēmus	tetigissēmus
tangerētis	tetigissētis
tangerent	tetigissent

§207 Podrijetlo je formanta *-sē-* koji se pojavljuje u ovim tvorbama posve nejasno.¹⁷⁴ S obzirom da su latinski konjunktivi u pravilu indoeuropski optativi, očekivali bismo da je i *ē* koje se pojavljuje u tom sufiksu u vezi s ie. optativnim **-yeh₁-*. Možda se optativni formant **-yeh₁-* > praitalski **-yē-* ukrstio s elementom **-s-* koji se pojavljuje u konjunktivu perfekta (premda ondje nije sufiks, već dio osnove). Tako nastali praitalski sufiks **-sē-* mogao se iz konjunktiva imperfekta naknadno proširiti i u konjunktivu pluskvamperfekta. Mogući razvoj konjunktiva imperfekta i pluskvamperfekta bio bi, dakle: a) **tag-yē-s*, optativni sufiks dodan korijenu, kao u ie. prajeziku; b) **tang-e-yē-s*: optativni sufiks dodan prezentskoj osnovi; c) **tang-e-sē-s*; nakon nestanka **-y-* između samoglasnika, ukrštanje sufiksa **-yē-* s elementom **-s-* iz osnove konjunktiva perfekta (**tetagis-*); ukrštanje je bilo olakšano potrebom da se konjunktiv pluskvamperfekta razlikuje od futura *tangēs* < **tang-e-e-s*; d) *tangerēs* (rotacizmom), *essēs* (prenošenjem novoga sufiksa *-sē-* na atematske osnove), *tetigerēs* (širenjem sufiksa *-sē-* na perfekatsku osnovu).

Konjunktiv imperfekta postoji i u drugim italiskim jezicima, usp. osk. *patensíns* = lat. *panderent*, 3. pl. od glagola *pandō* »pružiti«. Potpuna podudarnost u tvorbi toga glagolskog oblika važan je argument u prilog tezi o italском dijalekatskom zajedništvu (§7).¹⁷⁵

174 V. Sihler 1995; kompliciranu, ali ne i neuvjerljivu teoriju o postanku konjunktiva imperfekta i pluskvamperfekta iznosi Jasanoff (1991). U istom članku kritički se razmatraju i raniji pokušaji objašnjenja tih kategorija.

175 Činjenica da do danas u oskičko-umbrijskom nisu pronađeni odgovarajući oblici konjunktiva pluskvamperfekta može biti i rezultat slučajnosti.

INFINITNI GLAGOLSKI OBLICI

§208 Infinitni glagolski oblici su oni na koje nije primjenljiva kategorija lica; u indoeuropskom prajeziku to su bili različiti participi, a u latinskoj to su participi, infinitivi, gerund, gerundiv i supin.

PARTICIPI

§209 Indoeuropski je prajezik imao čitav niz participa, od kojih su samo neki odraženi u latinskoj. Od prezentske i aorisne osnove participi su se tvorili sufiksima *-ont- i *-mh₁no-, a od perfekatske osnove sufiksom *-wōs-/*-us-.

Particip izveden sufiksom *-ont- u većini je jezika razvio funkciju participa aktivnoga prezenta, no u hetitskoj mu je značenje pasivno, usp. het. *kunanza* /g^wnants/ »ubijen« (od glagola *kuenzi* »ubija«). Budući da je značenje participa na *-mh₁no- beziznimno mediopasivno, hetitsko stanje zacijelo predstavlja inovaciju.

U n. sg. particip je imao prijevojnju duljinu *ō, što je očuvano u gr. φέρων »noseći« < ie. *b^herōn(ts). Kosi padeži imali su puninu (gr. ak. jd. φέροντα < *b^heront₁) ili prazninu (lat. g. sg. *ferentis* < *b^hernt-es). U sanskrtnu n. i ak. sg. imaju puninu *o (*bharan*, *bharantam*), a kosi padeži prazninu (g. sg. *bharatas*, d sg. *bharate*, itd.). U staroslavenskome je punina *o proširena u svim padežima (*bery*, g. *berašta* < *b^heront(s), *b^heronty-o- od¹⁷⁶). U latinskom je poopćena prezentska praznina (*ferēns*, *ferentis*, itd. < *b^hernt-), ali *sōns*, *sontis* »krivac« < *h₁sōn(ts) (gr. ἑών) čuva trag nekadašnje prijevojne alternacije. Latinski participi prezenta poprimili su deklinaciju i-osnova (g. pl. *ferentium*), no u starolatinskom se još pronalaze oblici po konsonantskoj deklinaciji (Plaut ima g. pl. *amantum*).

Ženski rod participa na *-nt- tvorio se dodavanjem sufiksa *-ih₂-/-yeh₂-; tako imamo ved. *bharantī* »noseća«, čemu odgovara gr. φέρουσα i stsl. *berašti* < ie. *b^herontih₂. Deklinacija se tih participa ne razlikuje od deklinacije osnova na *-ih₂-/*-yeh₂- (§113). U latinskom je trag takve tvorbe participa ž. r. očuvan u obliku *Laurentis* (*terra*) koji se pojavljuje kod Enija.

U drugim je italjskim jezicima particip na *-nt- dobro posvjedočen, usp. osk. *praesentid* (lat. *praesente* »u prisutnosti«), umbr. *zeřef* »sjedeći« (= lat. *sedens*, s pravilnim prijelazom *-ns > -f u umbrijskom).

176 Kao i u litavskome, u staroslavenskom su nt-participi primili deklinaciju yo-osnova.

§210 Mediopasivni particip na *-mh₁no- pravilno se odrazio u gr. φερόμενος »nošen« < ie. *b^hero-mh₁nos; u sanskrtu ovaj particip kod atematskih glagola ima oblik -āna-, što je očekivan odraz ie. *-mh₁no-, usp. *dṛśānas* »viđen« < *dṛk'-mh₁no-, a kod tematskih -māna- (*bha-ramānas*), što je nastalo analogijom prema atematskim glagolima umjesto očekivanoga **bharaminas. Isti je particip posvjedočen i u toharskom (toh. A *klyosmām* »slušajući«) i, možda, u frigijskom (*tetikmenos* ? »proklet«).

U latinskom ovaj particip nije očuvan, osim u izoliranim slučajevima kao *alumnus* »hranjenik« (< *h₂elo-mh₁nos, u vezi s *alō* »hraniti«, sa sinkopom po Exonovu zakonu) i *fēmīna* »žena« (< *d^heh₁(i)mh₁neh₂ dosl. »ona koja (biva) sisana«, usp. skr. *dhayati* »sisati«, stsl. *dojiti*).

§211 U većini je ie. jezika posvjedočen odraz ie. participa perfekta tvorenoga sufiksom *-wōs- (u n. sg.) / *-us- (u kosim padežima). Taj se sufiks dodavao korijenu u punini *e, usp. gr. εἰδώς »koji zna« = skr. *vidvān* (ie. *weyd-wōs, particip perfekta *woyd-h₂e »znam«). Kosi padeži tvoreni su sa sufiksom u praznini, usp. skr. d. sg. *viduše* < *wid-us-ey, a sufiks je u praznini dolazio i u oblicima ženskog roda (gr. εἰδυῖα, skr. *viduṣī* < *weyd-us-ih₂). U staroslavenskome je prijevorna praznina sufiksa proširena u čitavoj paradigmi (*vedь* »koji je vodio«, g. sg. *vedьša*, ž. r. *vedьši*).

Particip perfekta muškoga roda imao je holodinamičku deklinaciju (§112), a particip perfekta ženskog roda sklanjao se kao osnova na *-ih₂-/-yeh₂- (§113); deklinacija je dakle bila statička. U latinskome taj particip nije ostavio traga.

§212 U ie. prajeziku sufiksom *-to- koji se dodavao neposredno korijenu u praznini tvorio se glagolski pridjev većinom pasivnoga značenja, koji se u latinskome odrazio kao particip pasivnog perfekta, usp. lat. *includus* »čuvan«, gr. κλυτός, skr. *śrutas* < *k'lutos, lat. *captus* »uhvaćen« = got. *hafts*, stir. *cacht* »zarobljenik« < *kaptos. U latinskom particip pasivnoga perfekta tvori treću glagolsku osnovu (uz prezentsku i perfekatsku). Najstariji sloj tih oblika tvoren je, kao i u indoeuropskome, s prijevornom prazninom u korijenu i bez prezentskih sufiksa, usp. *litus* od *linō* »mazati«, *dictus* od *dīcō* »reći«, *fractus*¹⁷⁷ od *frangō* »razbiti«, itd. U nekih su se glagola prezentski elementi proširili i u participskoj osnovi, usp. *iunctus* prema *iungō* »upregnuti«. Glagoli čiji je korijen u ie. prajeziku završavao laringalom imaju ispred sufiksa -to- samoglasnik -i- < *a (<

177 Dugo ā je zbog djelovanja Lachmannova zakona.

*H), usp. *uomitum* < *wemh₁tom od *uomere* »povraćati« (gr. ἐμέω, skr. *vamiti*). Glagoli 1. konjugacije uglavnom imaju osnovu istu kao u prezentu (*amātus* od *amāre* »voljeti«). Kauzativni glagoli 2. konjugacije imaju u participskoj osnovi -i- nerazjašnjenog podrijetla,¹⁷⁸ usp. *monitus* od *monēre* »opomenuti«. Glagol *morior* »umirem« ima nepravilni particip *mortuus* koji se posve podudara sa staroslavenskim *mrstvъ* < ie. *mrt-wos.

Latinski particip aktivnoga futura sa sufiksom -tūrus (*lēctūrus* »koji će čitati«) nejasna je podrijetla (v. Sihler 1995: 621). U mnogim ie. jezicima pronalazimo i druge participe: a) participe izvedene sufiksom *-no-, koji često stoje u komplementarnoj distribuciji s participima sa sufiksom *-to-, usp. stsl. *znantъ* pas. particip preterita od *znati* (ie. *g'neh₃no- umjesto *g'neh₃to- > lat. *nōtus*), skr. *gīrṇas* »progutan« < *g'ṛh₃no-; b) participe izvedene sufiksom *-lo- (stsl. *greblъ* 2. akt. particip preterita od *greti* »grepsti«). Podudarna tvorba postoji u toharskim jezicima; c) participe izvedene sa sufiksom *-mo- u baltoslavenskome, usp. stsl. *nesomъ*, lit. *nešamas* (pasivni participi prezenta od *nesti*, lit. *nešti*); budući da u baltoslavenskome nema drugih tragova ie. mediopasivnoga participa *-mh₁no-, postoji mogućnost da je ova tvorba u stvari odraz toga ie. participa. Ie. *-mh₁no- bi u baltoslavenskome pravilno dalo *-mno- (laringali nestaju u sredini riječi), a *-mno- se možda pravilno odrazilo kao *-mo- (usp. i Vaillant 1977: III, 114).

INFINITIVI

§213 Indoeuropski prajezik nije imao infinitiva; funkciju infinitiva u prajeziku su vršile razne apstraktne imenice izvedene iz glagolskih korijena; za razliku od lat. infinitiva, te su glagolske imenice mogle stajati u različitim padežima, što je još uvijek slučaj u vedskom. Ondje u funkciji infinitiva pronalazimo glagolske imenice u dativu (*dṛśe*, od glagola *dṛś-* »vidjeti«), lokativu (*dhartari*, *dharman*, od *dhṛ-* »držati«) i akuzativu (*kartum*, od *kṛ-* »činiti«), što je jedina tvorba infinitiva očuvana u klasičnom sanskrtu.¹⁷⁹ I u drugim jezicima infinitivi su po postanju glagolske imenice očuvane u nekom »okamenjenom padežu«. Grčki infinitivi na -ειν (φέρειν »nositi«) dolaze od lokativa jd. ie. imenica izvedenih složenim sufiksom *-sen-; vedski infinitivi na -sani (npr.

178 Možda se radi o kauzativnom sufiksu *-ey- u prijevornoj praznini (Sommer 1948: 601).

179 Najbliže je indoeuropskome stanje koje imamo u staroirskom, koji uopće nema infinitiva, već samo glagolske imenice tvorene na najrazličitije načine i s potpunom padežnom paradigom.

nešani od *nī-* »nositi«) pokazuju da je ta tvorba bila proširena barem u nekim ie. dijalektima. Grčki infinitivi poput (hom.) δόμεν(αι) »dati« također imaju podudarnost u oblicima poput ved. *dā-man-e*. Neki ie. jezici imaju infinitive tvorene od apstraktnih imenica izvedenih sufiksom *-tey-/*-ti-, npr. ved. *dātaye* »dati« spram stsl. *dati* i lit. *duoti*. U većini su slučajeva to slučajne podudarnosti u tvorbi, a ne indoeuropsko nasljeđe.

Svi su latinski aktivni infinitivi po postanju lokativi jednine glagolskih imenica izvedenih sufiksom *-s-; infinitivi prezenta *dare*, *legere* pravilno se izvode iz ie. *dh₃-s-i, *lege-s-i, a infinitivi perfekta *dedisse*, *lēgisse* nastali su dodavanjem istoga sufiksa na korijen proširen perfekatskim proširkom -is-, dakle iz *de-dh₃-is-si, *lēg-is-si. Zanimljivo je da oskički i umbrijski tvore infinitive sasvim različitim sufiksom, koji predstavlja stari akuzativ jd. tematskih osnova, usp. osk. *fatūm* »reći«, *edum* »jesti«, umbr. *aferum* »obilaziti«. Praitalski, dakle, po svoj prilici još nije imao infinitiva, kao ni indoeuropski.

§214 Pasivni i deponentni latinski infinitivi završavaju na -ī (*morī* »umrijeti«, 3. konjugacija), -rī (*amārī* »biti voljen«, ostale konjugacije) i, u starolatinskom, na -ier (*figier* »biti pričvršćen«, *SC de Bacch.*). Infinitivi na -ī odgovaraju vedskim infinitivima izvedenim iz korijenskih imenica, npr. *aje* »tjerati« = lat. *agī* »biti tjeran« (ie. *h₂eg'-ey). Nije, međutim, posve jasno kako se u latinskome razvilo pasivno značenje; infinitivi na -rī nastali su pod utjecajem aktivnih infinitiva u kojima je -r- dobiveno od *-s- rotacizmom. Starolatinski su infinitivi na -ier nerazjašnjeni; moguće je da se radi o završetku -ī kojemu je -er dodano kao formant pasiva pod utjecajem pasivnih nastavaka na -r. U oskičko-umbrijskom postoji element -er u mediopasivnim nastavcima (usp. osk. *sakarater* »biva posvećen«, lat. *sacrātur*).

Ukoliko je oblik *pakari* na »Duenosovu natpisu« pasivni infinitiv, objašnjenje koje smo skicirali u prethodnu odlomku ne može biti točno, budući da je taj natpis stariji od rotacizma (§34).

LATINSKI GERUND, GERUNDIV I SUPIN

§215 Latinski je gerund glagolska imenica, a gerundiv pridjev koji izražava radnju koju treba vršiti (*liber legendus* »knjiga koju treba čitati«). Većina se istraživača slaže da je od ta dva oblika gerund stariji, dok se gerundiv razvio iz pridjevsko-priloške upotrebe gerunda.¹⁸⁰

180 V. Stempel 1995; za suprotno mišljenje v. npr. Risch 1984.

Gerund i gerundiv dobro su posvjedočeni i u ostalim italskim jezicima, ali ne i izvan italske grane indoeuropskih jezika, usp. osk. *sakrannas* (lat. *sacrandae*) »koje treba posvetiti«, *upsannam deded* (lat. *operandam, faciendam dedit*) »dade da se napravi«. Sufiks *-nd-* (osk-umbr. > *-nn-*) moguće je glasovno objasniti na više načina: iz ie. **-nd-*, **-nd^h-*, **-md-* i **-md^h-*, prema nekima i ie. **-tn-* (§50) i ie. **-ny-*; premda je rješenje nemoguće sa sigurnošću utvrditi, gerund i gerundiv svakako su u vezi s pridjevima na *-undus* poput *sec-undus* »drugi« (dosl. »slijedeći«, u vezi sa *sequor* »slijedim«), *mori-b-undus* »umirući« (usp. *morior* »umirem«). Osobito se uvjerljivim čini povezivanje tih latinskih tvorbi s oskičko-umbrijskim infinitivima na *-om* (§213) i sufiksom za tvorbu pridjeva **-(i)do-* (usp. *timidus* »bojažljiv« spram *timeō* »bojim se«); praitalski **sek^w-om-dos* dalo bi u latinskome posve pravilno *secundus*.

Latinski je supin na *-tum* akuzativ jednine imenice izvedene sufiksom **-tu-* (*lētum*, od *legō* »čitam«); podudarna tvorba postoji u staroslavenskom (usp. stsl. *bostъ*, supin od *bosti* = lat. *fodiō* »kopam«). Supin na *-ū* podrijetlom je ablativ ili dativ (§117) imenica na **-u*, usp. *horribile dictū* »strašno za reći«.

I supin je najvjerojatnije općeitska tvorba, usp. umbr. *anzeriatu* = lat. *obseruātum* »paziti, motriti«.

HIPOTEZE O PRETPOVIJESTI IE. GRAMATIČKOGA SUSTAVA

§216 Najstarija razdoblja povijesti latinskoga i drugih indoeuropskih jezika ne možemo rekonstruirati poredbenom metodom kojom smo se služili na prethodnim stranicama. Poredbena metoda omogućuje nam (djelomičnu) rekonstrukciju gramatičkoga sustava indoeuropskoga prajezika u posljednjoj fazi njegova postojanja, neposredno prije raspada na zasebne grane ie. jezika. Da bismo poredbenom metodom rekonstruirali još starija jezična stanja, bilo bi potrebno prvo dokazati genetsku srodnost indoeuropskoga prajezika i jezika neke druge jezične porodice, a to je na sadašnjem stupnju razvitka znanosti nemoguće.¹⁸¹ Zbog toga se u istraživanju starijih jezičnih stanja moramo osloniti na metode

181 Takozvana *nostratička teorija*, prema kojoj su indoeuropski jezici genetski srodni afrazijskim (semitski, hamitski, čadski i neki drugi jezici), dravidskim (jezici južne Indije), kartvelskim (gruzijski itd.), altajskim, uralskim i nekim drugim jezicima, još uvijek je nedokazana, premda se oslanja na ozbiljne argumente. Čak i kada bismo bezrezervno prihvatili nostratičku teoriju, o rekonstrukciji gramatičkoga sustava nostratičkoga prajezika ne bi moglo biti govora.

unutarnje rekonstrukcije i dijakronijske tipologije. Unutarnja rekonstrukcija, naprimjer, na osnovi postojanja latinske alternacije između *-s* i *-r-* u oblicima kao *genus, generis* »rod« ili *uulnus, uulneris* »rana« pretpostavlja starije jezično stanje u kojem alternacija nije postojala, već su oblici glasili **genur / *generis, *uulnur / *uulneris* ili **genus / *genesis, *uulnus / *uulnesis*. Dijakronijska nam tipologija može zatim reći da je druga varijanta vjerojatnija, budući da je promjena */s/* u */r/* između samoglasnika dobro posvjedočena u povijesti raznih jezika, dok eventualna druga promjena (prelazak */r/* u */s/* na kraju riječi) ima malo usporednica. Premda pojednostavljen, ovaj primjer u načelu vjerno prikazuje metode kojima se služimo u rekonstrukciji ranijih faza ie. prajezika; međutim, dok u našem primjeru iz povijesti latinskoga imamo i građu iz drugih indoeuropskih jezika koji nam potvrđuju ispravnost zaključivanja (usp. deklinaciju skr. *janas, janasas* »rod«), takve potvrde nemamo kada postavljamo hipoteze o povijesti ie. prajezika; stoga unutarnjoj rekonstrukciji valja pristupati oprezno, ne zaboravljajući Newtonov metodološki *credo — hypotheses non fingo*.

§217 U gramatičkom sustavu ie. prajezika koji smo rekonstruirali postoje neke nesimetričnosti koje je moguće objasniti pretpostavkama o ranijem ustroju toga sustava. Evo na koje nesimetričnosti mislim:

A) ima dosta razloga za vjerovanje da u ranijem indoeuropskome nije bilo ženskoga roda (§99), već da su postojale samo dvije klase imenica — živoga i neživog roda, slično kao u anatolijskim jezicima.

B) Imenice srednjega roda uvijek imaju isti akuzativ i nominativ u sva tri broja (jd., dv. i mn.). Kod imenica »živoga roda« (tj. m. i ž. roda) akuzativ i nominativ se razlikuju.

C) Neke pokazne zamjenice imaju jednu osnovu za nominativ »živoga roda«, a drugu za akuzativ i ostale kose padeže, te za nominativ »neživoga« roda; takva je npr. zamjenica **so-* (skr. *sas, sā*), čiji oblici za srednji rod i kose padeže se izvode iz osnove **to-* (skr. *tad*, v. §150).

D) U glagolskom sustavu razlika između aorista, injunktiva i prezenta nastala je zacijelo vrlo kasno, i nije do kraja dosljedno provedena. Aorist se, s iznimkom sigmatskoga aorista, tvori pomoću istih formalnih sredstava kao i prezent i injunktiv, te nije predvidivo kako će se prezentska osnova razlikovati od aorisne i, eventualno, injunktivne. Naprimjer, korijen **yewg-* »upregnuti« tvorio je prezent atematski, s nazalnim infiksom (**yunegmi* > skr. *yunajmi*), aorist tematski (**yugom*, usp. ved. *ayuji*) ili sigmatski (**yēwgsm*, usp. ved. *ayaukšit*), a injunktiv vjerojatno tematski (**yewgom* > ved. *yojam*). S druge strane, glagol **b^her-* »nositi« tvorio je prezent tematski (**b^heroh₂* > ved. *bharāmi*) ili reduplikacijom (**b^hi-b^her-mi* > ved. *bibharmi*), injunktiv od iste osnove

ali s aorisnim nastavkom (*b^herom* > ved. *bharam*), dok je aorist tvorio od supletivne osnove (usp. lat. *tulī* »donio sam«). Ta je raznolikost tvorbi vjerojatno nastala iz ranijega jedinstvenog prezentsko-aorisnog sustava u kojem se kategorija vremena uopće nije izražavala.

E) Opozicija između prezenta-aorista, s jedne strane, i perfekta, s druge, sigurno je stara, a razlika između perfekatske i prezentsko-aorisne osnove ne može se dokinuti niti kod jednog glagola. Velika raznolikost glagolskih nastavaka može se svesti na dva osnovna niza, od kojih se jedan može pripisati prezentu/aoristu, a drugi perfektu (§155). Mediopasivni su završetci, s druge strane, nastali dodavanjem različitih čestica nastavcima aktivnoga prezenta/aorista ili perfekta.

Sve su navedene pojave, premda prividno nepovezane, objašnjive jednom složenom pretpostavkom o tipološkom ustroju ranoindoeuropskoga jezika. Prije nego formuliramo tu hipotezu, moramo izložiti osnovne crte jedne tipološke klasifikacije jezika.¹⁸²

§218 Indoeuropski jezici, a među njima i latinski, jezici su *nominativno-akuzativnoga* tipa, što znači da se u njima *agens* (»vršilac radnje«) prijelaznoga glagola podudara u padežu s jedinim argumentom, »subjektom« neprelaznoga glagola. Taj se padež naziva *nominativom*, za razliku od *akuzativa*, padeža u kojem stoji *patiens* (»predmet na kojem se vrši radnja«) prijelaznoga glagola. Struktura jezika nominativno-akuzativnoga tipa razlikuje dakle konstrukcije poput *Equus currit* »Konj trči« od konstrukcija poput *equus currum uehit* »konj vuče kola«, no u obje je imenica *equus* »subjekt« i stoji u »nominativu«.

Tzv. *ergativni* jezici istim padežom izražavaju »subjekt« neprelaznoga glagola i *patiens* prijelaznoga; taj se padež naziva *apsolutivom*, za razliku od *ergativa*, padeža u kojem stoji *agens* prijelaznoga glagola. Ergativni su jezici česti u Aziji, Australiji i Americi, a od europskih jezika to je jedino baskijski. U tom jeziku razlikuju se ove konstrukcije:

<i>ni-k</i>	<i>gizona</i>	<i>ikusi</i>	<i>d-u-t</i>	»vidio sam čovjeka«
ja-ERG	čovjek-ABS.	vidjeti	3. sg. ABS.-1sg. ERG	

<i>gizona</i>	<i>etorri</i>	<i>d-a</i>	»čovjek je došao«
čovjek-ABS	doći	3. sg.-ABS	

182 V. npr. Palmer 1994.

Premda je u prvoj rečenici s našeg stanovišta »objekt«, a u drugoj »subjekt«, imenica *gizona* »čovjek« u obje je rečenice u apsolutivu, dok je u ergativu jedino subjekt prijelaznoga glagola, zamjenica *ni* »ja« u prvoj rečenici.

Tzv. jezici *aktivnoga tipa* još su »egzotičniji«, utoliko što se u njima subjekt nekih neprelaznih glagola podudara u padežu s objektom prijelaznih (kao u jezicima ergativnoga tipa), a kod drugih glagola sa subjektom prijelaznih glagola (kao u jezicima nominativno–akuzativnoga tipa). U tim je jezicima temeljna podjela na dvije klase neprelaznih glagola, koje možemo zvati »aktivnima« i »stativnima«; aktivni glagoli traže ergativnu konstrukciju, a stativni nominativno–akuzativnu. Možemo vidjeti kako to izgleda na primjeru iz jezika *lakhota* (američki indijanski jezik):

<i>ma-yá-kté</i> 1sg.+PAT.–2sg.+AGT.–ubiti	»ubio si me«
<i>wa-kté</i> PAT.–1sg.+AGT.–ubiti	»ubio sam ga«
<i>wa-hí</i> 1sg.+AGT.–stići	»stigao sam«
<i>ma-khúže</i> 1sg.+PAT.–biti bolestan	»bolestan sam«
<i>ya-ʔú</i> 2sg.+AGT.–stići	»stigao si«
<i>ni-háske</i> 2.sg.+PAT.–biti visok	»visok si«

U jeziku *lakhota* postoje dva pokazatelja za prvo lice, *wa* za padež koji zovemo *agentiv* i *ma* za *patientiv*; za drugo lice imamo pokazatelje *ya* za *agentiv* i *ni* za *patientiv*. Iz primjera vidimo da je glagol *hí* »stići« aktivan, što znači da se njegov subjekt u padežu (*agentivu*) podudara sa subjektom prijelaznoga glagola (*kté* »ubiti«); glagoli *khúže* »biti bolestan, bolovati« i *háske* »biti visok« su stativni, te njihovi subjekti stoje u istom padežu (*patientivu*) s objektom prijelaznoga glagola.

183 Slične pretpostavke o pretpovijesti ie. gramatičkoga ustroja iznijeli su T. Gamkrelidze i V. Ivanov (1984) i W. P. Lehmann (1993).

§219 Naše spoznaje o ranoindoeuropskom jeziku najlakše se objašnjavaju pretpostavkom da je to bio jezik aktivnoga tipa.¹⁸³ Pojave A–E koje smo nabrojali na početku ovoga poglavlja mogle su se razviti upravo iz gramatičkih obilježja karakterističnih za jezike toga tipa.

Prema našoj pretpostavci, konjugacija sustava prezenta/aorista razvila se iz klase aktivnih glagola, s kojima su se imenice slagale po nominativno–akuzativnom tipu, a konjugacija perfekta razvila se iz stativnih glagola, koji su imali ergativnu rekciju. Time je moguće objasniti zbog čega perfekt često ima značenje stanja ili neprelaznosti. Neki su glagoli izražavali proces ili radnju kao stanje, te su pripadali stativnom sustavu, a neki kao djelovanje, te su imali aktivne oblike i rekciju. Na taj način objašnjavamo postojanje različitih glagolskih korijena istoga — neprelaznoga — značenja u kasnom ie. prajeziku, npr. *h₁es– (lat. *esse*) i *b^huh₂– (lat. *fuī*) »biti«, *h₁eh₁s– (ved. *āste*) i *sed– (lat. *sedeō*) »sjediti«, *k'ey– (ved. *śete*) i *leg^h– (lat. *lectum*) »leći«, itd.

Imenice su se u ranom ie. prajeziku dijelile u klasu živih (npr. *ek'wos »konj«, *wiHros »čovjek«) i neživih (*wod_ɾ »voda«, *peh₂w_ɾ »vatra«). Postojanje takve binarne klasifikacije imenica tipološki je dobro posvjedočena pojava u jezicima aktivnoga tipa; u takvim jezicima često postoje imenice koje istu pojavu označuju s dva aspekta — kao živu i kao neživu; to je također slučaj u indoeuropskom, gdje osim imenica za »vodu« i »vatra« kao nežive pojave postoje i imenice *ṛgnis »oganj« (lat. *ignis*, ved. *agnīś*) i *h₂eps »voda« (ved. *ap–*), obje živoga roda.

Imenice živoga roda mogle su u ranom ie. prajeziku stajati uz aktivne i stativne glagole, te su stoga razlikovale »agentiv« na *–s (iz kojega se poslije razvio nominativ) i »patientiv« na *–m (iz kojega se kasnije razvio akuzativ). Imenice neživa roda mogle su stajati isključivo uz stativne glagole, te su stoga uvijek bile u »patientivu« na *–m (ili –*0). Na sličan način, osnova pokazne zamjenice *so– predstavlja osnovu agentiva, dok je *to– osnova patientiva. U skladu s tim pretpostavkama, osnovne se sintaktičke strukture u ranoindoeuropskom mogu ovako rekonstruirati: *so h₂eps h₁est »to je voda« — *to(d) pehw_ɾ b^huHwe »to je vatra« — *wiHros h₁ek'wom g^{wh}ent »čovjek ubija konja« — *wiHrom *k'eye »čovjek leži« — *wiHros h₁eyt »čovjek ide«.

U to doba ie. prajezik vjerojatno nije imao niti opoziciju aktiv/mediopasiv kao u kasnijem razdoblju, padežna paradigma bila mu je slabo razvijena,¹⁸⁴ vjerojatno nije bilo niti glagolskih načina za koje znamo iz

184 Uz »agentiv« na *–s i »patientiv« na *–m / *–0 u toj najstarijoj fazi razvoja ie. prajezika možemo pretpostaviti samo još postojanje »dativa/lokativa« na *–(e)y. Svi ostali padeži, a osobito oni u množini, razvili su se iz postpozicija (poslijeloga).

kasnoindoeuropskoga. To međutim ne znači da je sustav gramatičkih kategorija u ranoindoeuropskom nužno bio siromašniji, no gramatičke kategorije koje su postojale u to doba većinom su isčezle bez traga. O njima možemo samo nagađati, a povijest latinskoga jezika, indoeuropskoga prajezika, kao i svake druge pojave u ljudskom svijetu nužno postaje mutnom kada pokuša posegnuti tako duboko u prošlost: *on ne peut pas réconstruire ad infinitum* »ne može se rekonstruirati *ad infinitum*« (Jerzy Kuryłowicz).

DODACI

KOMENTIRANI STAROLATINSKI TEKSTOVI

Na kraju navodimo nekoliko primjera starolatinskih tekstova na kojima čitalac može provjeriti svoje razumijevanje povijesnoga razvoja latinskoga jezika i korisnost ove gramatike. Tekstovi su namjerno odabrani tako da odslikaju različite etape razvoja starolatinskoga — od sporne Fibule Praenestine (? 7. st. pr. Kr.) do odlomka iz Plautove »Aulularije«; izbor ujedno odražava različite epigrafske i književne izvore, te različite stilove: od Plautova pučkoga jezika do namjerno arhaičnoga pravnoga idioma odluke Senata o Bakanalijama i poetske učenosti epitafa Korneija Scipiona. Sve su morfološke i fonološke odlike navedenih tekstova razmatrane na različitim mjestima u knjizi, a komentari samo upućuju na ta mjesta. Nadam se da će čitaocu ti komentari, prijevodi na klasični latinski, te kazalo latinskih riječi na kraju ove knjige biti dovoljni za razumijevanje odabranih tekstova.

A) »FIBULA PRAENESTINA«, CIL I² 2

Manios: med: fhe: fhaked: Numasioi

Premda postoje ozbiljne indicije da je zlatna kopča na kojoj je 1871. pronađen ovaj natpis krivotvorena, tekst natpisa izgleda autentično (v. §10A). Natpis je pronađen u mjestu *Praeneste* (današnja Palestrina) tridesetak kilometara istočno od Rima. Moguće ga je datirati krajem 7. ili početkom 6. st. pr. Kr. Ukoliko je izvoran, jezik natpisa posve sigurno nije identičan latinskom narječju koje se govorilo u Rimu. To se vidi po obliku perfekta glagola *faciō*, koji u klasičnom latinskom tvori perfekt s duljenjem *fēcī*, a u dijalektu natpisa ima reduplicirani perfekt *fhefhaked*, slično kao osk. futur 2. *fefakust*. Pisanje *fh* umjesto *f* posvjedočeno je i u venetskom. Nastavak *-ed* u 3. sg. indoeuropski je aorisni (sekundarni) nastavak za 3. sg. **(e)-t*, koji se u klasičnom latinskom stopio s perfekatskim završetkom **-e(it) > -it* (§188). Oblik zamjenice 1. l. sg.

mēd posvjedočen je i na drugim arhajskim spomenicima (npr. na »Duenosovu natpisu«); dativ jednine na *-oi* (*Numasioi*) mogao bi biti stariji oblik klasičnoga latinskog dativa tematskih osnova (§104) na *-ō*, premda neki u to sumnjaju.¹⁸⁵ Oblik *Numasioi* stariji je od djelovanja rotacizma, tj. *-s-* nije još prešlo u *-r-* između samoglasnika, a *a* nije prešlo u *e* ispred *r* (§63C). Na sličan način, *-os* u *Manios* predstavlja starolatin-ski završetak n. sg. imenica 2. deklinacije.

Tipološki *Fibula Praenestina* predstavlja natpis kakav često pronalazimo na početku pismenosti različitih kultura: uporabni predmet na kojem je ispisano ime njegova izrađivača ili vlasnika u 1. l. sg.; na sličan način započinje i »Nestorov natpis«, jedan od prvih grčkih natpisa, a slična je i formula na »Rogu iz Gallehusa«, jednom od najstarijih germanskih jezičnih spomenika pisanih runskim pismom.

Prijevod na klasični latinski:

Manius me fecit Numerio.

Prijevod na hrvatski:

»Manije me napravio za Numerija«.

B) »EULOGIJA ZA L. KORNELIJA SCIPIONA«, CIL I² 7.

Cornelius Lucius Scipio Barbatus

Gnaiuod patre prognatus, fortis uir sapiensque,

Quoius forma uirtutei parisuma fuit,

Consol censor aidilis quei fuit apud uos,

Taurasia Cisauna Samnio cepit

Subigit omne Loucanam opsidesque abdoucit

Ovaj je tekst sačuvan na grobnici Scipiona pored Vie Appie. Posvećen je Luciju Korneliju Scipionu, koji je bio konzul 298. pr. Kr., a cenzor 290. pr. Kr. Natpis je nedvojbeno sastavljen dosta vremena nakon njegove smrti, vjerojatno krajem 3. st. pr. Kr. ili početkom 2. stoljeća. Štoviše, ovaj nam natpis može dati dobru pouku kako pojavljivanje nekih arhaičnih oblika ne mora značiti da je i sam tekst jednako arhaičan. Naprimjer, oblici n. sg. 2. deklinacije na *-us* umjesto na *-os* sigurno ne potječu s početka 3. st., no oblik ablativa jednine *Gnaiuod* (umjesto klasičnoga *Gnaeō*) vjerojatno predstavlja svjesno arhaiziranje autora natpisa. Slično je i nebilježenje *geminata* u obliku *parisuma* umjesto

¹⁸⁵ Npr. Solta 1974: 73.

klasičnoga *parissima*; grafija *-isuma* umjesto *-isima* odražava izgovor visokih samoglasnika kao /ü/ ispred labijala (§63). Oblik *quouis* < *k^wo-syo-s u klasičnom latinskom glasi *cuius* (§152). Oblik dativa jd. *uirtutei*, odražava starije jezično stanje prije monoftongizacije u odnosu na klasično *uirtutī* (128). *Taurasia* i *Cisauna* su gradovi u Samniju koje je Scipion zauzeo (v. Livije, *Ab urbe condita*, X, 11), a nebilježenje završnoga *-m* u akuzativu jednine odlika je mnogih starolatinskih natpisa (§48); na ovom se natpisu završno *-m* bilježi ispred riječi koje počinju samoglasnikom, v. *Loucanam...opsidesque*. Pisanje dvoglasa *aidilis*, *abdoucit*, *Loucanam* umjesto klasičnih *aedilis*, *abducit* također je obilježje starolatinskih tekstova (§58).

Pored toga što predstavlja neobičnu mješavinu arhaičnih i inoviranih jezičnih oblika, natpis je i u formalnom smislu kombinacija helenističkih i arhajskih rimskih književnih konvencija. Eulogija je sastavljena u arhajskom latinskom *saturnijskom stihu* koji je u rimskoj književnosti u upotrebi bio prije adaptacije heksametra i drugih grčkih metričkih obrazaca. Stih *Taurasia Cisauna Samnio cepit* sadržava anagram imena *Scipiō*, a anagramiranje osobnih imena obilježje je arhaičnoga rimskog pjesništva koje se u klasičnom razdoblju gubi.¹⁸⁶ Iznenadujuća upotreba prezenta *abdoucit*, *subigit* uklapa se u arhaičan dojam koji ostavlja ova eulogija, koja stilistički podsjeća na »pjesme nabranjanja« junačkih djela (njem. *Aufreihlieder*) kakve postoje u keltskoj, germanskoj i staroindijskoj predaji. S druge strane, izraz *fortis sapiensque* predstavlja kalk grčkoga καλοκαγαθός, a i spominjanje ljepote, pristalosti pokojnika (*forma*), uz bok njegovoj vrlini (muževnosti, *uirtus*), rezultat je grčkoga utjecaja.

Prijevod na klasični latinski:

Cornelius Lucius Scipio Barbatus

Gnaeo patre prognatus, fortis uir sapiensque,

Cuius forma uirtuti parissima fuit;

Consul, censor, aedilis qui fuit apud uos.

Taurasiam, Cisaunam (in) Samnio cepit.

Subigit omnem Lucaniam obsidesque abducit.

Prijevod na hrvatski:

»Lucije Kornelije Scipion 'Dugobradi',

od Gneja oca začet, muž snažan i mudar,

kojega je ljepota bila podjednaka muževnosti (vrlini);

186 O anagramiranju kao pjesničkom postupku u arhajskom rimskom pjesništvu i pjesništvima drugih indoeuropskih naroda v. Matasović 1996d.

bio je konzul, edil, cenzor među vama.
 Zauzeo je Taurasiu, Cisaunu u Samniju.
 Potčinio je cijelu Lukaniju i doveo (odatle) taoce.«

C) »NATPIS IZ SPOLETA«, CIL I² 366

Honce loucom ne qu[i]s uiolatod neque exuehito neque exferto quod louci siet neque cedito nesei quodie res deina annua fiet. eod die quod rei dinai causa [f]iat, sine dolo cedre [l]icetod. seiquis uiolasit, loue bouid piaculum datod. seiquis scies uiolasit, dolo malo louei bouid piaculum datod et a. CCC moltai suntod; eius piaculi moltaique dicator[ei] exactio est[od].

Za razliku od prethodnoga teksta, koji odražava govor Rima, ovaj je natpis pronađen u Spoletu 1876, na umbrijskom području, i sadržava neke dijalektizme. Radi se o *cippusu* od kamena na kojem je uklesan propis o zaštiti svetoga luga (*lūcus*). Vjerojatno je uklesan neposredno nakon 241. pr. Kr., kada je Spoletium postao rimskom kolonijom. Glasovne su odlike ovoga teksta: očuvani dvoglasi (*loucom*, *seiquis*, *louei*, *moltai*, *dicatorei*), odsutnost anaptikse u konsonantskoj skupini *-cl-* (*piaculum* spram klas. lat. *piāculum* »žrtva pomirnica«); završno *-d* je očuvano (*licetod*, *datod*), a *o* nije još prešlo u *u* ispred velarnoga *n* (*honce* umj. *hunc*); *n* se ne piše ispred *s*, stoga imamo *scies* umj. *sciens* (kao u riječi *cosoleretur* u idućem tekstu). Udvojeni suglasnici (*geminate*) pišu se neudvojeno (*annua* umjesto *annua*).

Dijalektizmi su vjerojatno ispadanje *-u-* u riječi *deina* umjesto klasičnoga *diuīna*, sinkopa u *cedre* (umjesto *caedere*), prijelaz *ai > e* u *cedre* i ablativ na *-id* (*bouid*). Ovamo spada i riječ *dicator* koja označava nekoga lokalnog magistrata. Morfološki su arhaizmi konjunktiv/optativ *siet*, *fiet*, umjesto klasičnoga *sit*, *fiat*, te konjunktiv/optativ *uiolasit* koji odgovara oblicima *faxim* »učinio bih«, *capsim* »uhvatio bih« kod Plauta (§7, §202).

Prijevod na klasični latinski:

»Hunc lucum nequis uiolato, neque exuehito neque exferto quod luci sit, neque caedito nisi eo die quo res diuina annua fiet. Eo die, quod rei diuinae causa fiat, sine dolo caedere liceto. Si quis uiolauerit, Ioui boue piaculum dato. Si quis sciens uiolauerit, Ioui boue piaculum dato et a(sses) CCC multae sunt; eius piaculi multaeque dicatori exactio esto.«

Prijevod na hrvatski:

»Neka ovaj lug nitko ne oskvrne. Neka nitko ne izveze niti iznese ništa što pripada lugu, neka nitko ne siječe (stabla) osim na dan kada se održava godišnja božanska svetkovina. Na taj dan, neka bude dopušteno sjeći bez krivnje (prijezare) budući da je potrebno za božju službu.

Ukoliko tko oskvrne (ovaj lug), neka da vola kao žrtvu pokajnicu Jupiteru. Ako netko svjesno (i s namjerom) oskvrne (ovaj lug), neka Jupiteru da vola kao pokajnicu i neka plati 300 asa (kao kaznu). Utjerivanje kazne i pokajnice neka bude (dužnost) *dicatora*.«

D) »SENATUS CONSULTUM DE BACCHANALIBUS«,
CIL I² 581

[Q.] *Marcius L. f., S. Postumius L. f. cos. senatum consuluerunt n. Octob. apud aedem Duellonai. sc. arf. M. Claudi M. f., L. Ualeri P. f. Q. Minuci C. f.*

De Bacanalibus quei foideratei esent, ita exdeicendum censuere:

»*Neiquis eorum Bacanal habuisse uelet. sei ques esent, quei sibi deicerent necesus ese Bacanal habere, eeis utei ad pr. urbanum Romam uenirent, deque eeis rebus, ubei eorum uer[b]a audita esent, utei senatus noster decerneret, dum minus senator[i]bus C adesent [quom e]a res cosoloretur. Bacas uir nequis adiese uelet ceiuis Romanus neue nominus Latini neue socium quisquam, nisei pr. urbanum adiesent, isque [d]e senatuos sententiad, dum ne minus senatoribus C adesent quom ea res cosoleretur, iousiset. ce[n]suere.*

Sacerdos ne quis uir eset. magister neque uir neque mulier quisquam eset, neue pecuniam quisquam eorum comoine[m h]abuisse ue[l]et, neue magistratum, neue pro magistratu[d] neque uirum [neque mul]ierem quisquam fecise uelet, neue post hac inter sed conioura[se neu]e comuouise neue conspondise, neue conpromesise uelet, neue quisquam fidem inter sed dedise uelet. sacra in oquoltod ne quisquam fecise uelet, neue in poplicod neue in preiuatod neue exstrad urbem sacra quisquam fecise uelet, nisei pr. urbanum adieset, isque de senatuos sententiad, dum ne minus senatoribus C adesent quom ea res cosoleretur, iousiset. censuere.

Homines plous Voinouorsei uirei atque mulieres sacra ne quisquam fecise uelet, neue inter ibei uirei plous duobus, mulieribus plous tribus arfuise uelent, nisei de pr. urbani senatuosque sententiad, utei suprad scriptum est.«

Haice utei in couentionid exdeicatis ne minus trinum noundinum, senatuosque sententiam utei scientes esetis, eorum sententia ita fuit: sei ques esent, quei aruorsum ead fecisent quam suprad scriptam est, eeis rem capitalem faciendam censuere; atque utei hoc in tabolam ahenam inceideretis, ita senatus ai quom censuit, uteique eam figier ioubeatis, ubei facilumed gnoscier potisit; atque utei ea Bacanalia, sei qua sunt, exstrad

quam sei quid ibei sacri est, ita utei suprad scriptum est, in diebus X uobeis tabelai datai erunt, faciat is utei dismota sient. In agro Teurano.

Ovaj tekst ispisan je na brončanoj ploči pronađenoj 1640. u Abruzzu. Radi se o pismu o odluci Senata donesenoj povodom širenja kulta grčkoga boga Bakha; neobuzdanost toga kulta i svetkovina koje su mu bile posvećene nije bila po volji vladajućega sloja u Rimu, te su ga stoga zabranili, o čemu piše i Livije (*Ab urbe condita* 39: 8–18). Ovaj tekst je jedan od najvažnijih izvora za proučavanje starolatinskoga, između ostaloga i zato što ga je moguće sa sigurnošću datirati godinom 186. pr. Kr. Međutim, i u ovom natpisu valja računati sa svjesnim arhaiziranjem nekih jezičnih oblika koji ne odgovaraju izgovoru toga razdoblja, naprimjer *Du-* umjesto *B-* u riječi *Duelonai* (kl. lat. *Bellōnae*), ili pisanje završnoga *-d* u ablativima *magistratud*, *sententiad* (kl. lat. *magistrātū*, *sententiā*); budući da se radi o službenoj odluci Senata, u većem je dijelu teksta korišten uzvišeni, arhaični stil, no u zaglavlju teksta imamo i oblike *agro Teurano*, bez završnoga *-d*, koji odražavaju suvremeni izgovor. Udvojeni suglasnici se ne bilježe (*esetis*, *fecisent* umjesto *essetis*, *fecissent*), a pisanje *h* u obliku *ahenam* označuje postojanje hijata između *a* i *e*. Dvoglasni su dobro očuvani (*sei*, *ibei*, *foideratei*, *ceiuis*, *aiquom*, *comoinem*, umjesto kl. lat. *sī*, *ibī*, *foederātī*, *cīuis*, *aequum*, *commūnem*); diftong u riječi *utei* (klas. lat. *ut* < *uti) stoji umjesto izvornoga *i, što je zacijelo dijalektizam. Dugo *-ī* u genitivu sg. *o*-osnova razlikuje se od dvoglasa *-ei* (usp. *urbani*). Konsonantska skupina *-ns-* bilježi se nedosljedno (*censuit*, *censuere*, ali *cosolereitur*). Završno *-m* piše se u svim položajima, a *-o-* je u posljednjem slogu prešlo u *-u-* ispred *-m* i *-s* osim iza *-u-* (*senatuos*, *aiquom*). Početno *gn-* je očuvano (*gnoscier* = *nōscī*), a *o* još nije prešlo u *u* ispred *l-* *pinguis* (§63E), usp. *oquoltod*.

Morfološki arhaizmi također obiluju u ovom tekstu: pojavljuju se u klasičnom latinskom iščezli oblici kao infinitiv pasiva na *-ier* u *figier* (§214), n. pl. neodređene zamjenice *quis* glasi *ques* < **k^weyes* (kl. lat. *quī*, §152), a g. sg. konsonantskih imenica ima nastavak *-us* < **-os* (*nominus*, kl. lat. *nominis*), što bi mogao biti i dijalektizam (§128); konjunktiv glagola *esse* još jasno pokazuje ie. optativni sufiks (**-yeh₁-*) u *sient*. Oblik prijedloga *ar-* umjesto klasičnoga *ad-* (*arfuise*, *aruorsum*) svakako je dijalektalan, budući da ga pronalazimo i u umbrijskom (*arfertur* < *adfertōr »svećenik«), a dijalektalan izgovor (*e* umjesto *i*) odražava i pisanje *conpromesise* umjesto *compromisisse*. U ovom se tekstu pojavljuju obje varijante nastavka 3. pl. perfekta, *-ēre* (*censuere*) i *-erunt* (*consoluerunt*), v. §188.

Prijevod na klasični latinski:

Q. Marcius L. f(i)lius), S(p)urius Postumius L. f(i)lius) cons(ules) senatum consuluerunt N(onis) Octob(ribus) apud aedem Bellonae. Sc(ri)bendo adf(ue)runt M. Claudi(us) M. f(i)lius). L. Valeri(us) P. f(i)lius), Q. Minuci(us) C. f(i)lius). De Bacchanalibus qui foederati essent ita edicendum censuere:

»Nequis eorum Bacchanal habuisse uellet. Siqui essent qui sibi dicerent necesse esse Bacchanal habere, ei ut ad pr(aetorem) urbanum Romam uenirent, deque eis rebus, ubi eorum uerba audita essent, ut senatus noster decerneret, dum ne minus senatoribus C adessent cum ea res consuleretur. Bacchas uir nequis adisse uellet ciuis Romanus, neue nominis Latini, neue sociorum quisquam, nisi pr(aetorem) urbanum adiissent, isque de senatus sententia, dum ne minus senatoribus C adessent cum ea res consuleretur, iussisset. Censuere.

Sacerdos nequis uir esset. Magister neque uir neque mulier quaequam esset neue pecuniam quisquam eorum communem habuisse uellet neue magistratum, neue pro magistratuneque uirum neque mulierem quisquam fecisse uellet, neue posthac inter se coniurasse neue conuouisse neue conspondisse neue compromisisse uellet, neue quisquam fidem inter se dedisse uellet. Sacra in occulto ne quisquam fecisse uellet, neue in publico neue in priuato, neue extra urbem sacra quisquam fecisse uellet, nisi pr(aetorem) urbanum adiisset, isque de senatus sententia, dum ne minus senatoribus C adessent cum ea res consuleretur, iussisset. Censuere.

Homines plus V uniuersi, uiri atque mulieres, sacra ne quisquam fecisse uellet, neue interibi uiri plus duobus, mulieres plus tribus adfuisse uellent, nisi de pr(aetoris) urbani senatus sententia, ut supra scriptum est.«

Haec ut in contione edicatis ne minus trinum nundinum, senatusque sententiam ut scientes essetis, eorum sententia ita fuit: siqui essent qui aduersum ea fecissent, quam supra scriptum est, eis rem capitalem faciendam censuere. Atque ut hoc in tabulam ahenam incideretis, ita senatus aequum censuit, utque eam figi iubeatis, ubi facillime nosci possit; atque ut ea Bacchanalia, siqua sunt, extra quam siquid ibi sacri est, in diebus X quibus uobis tabellae datae erunt faciatis uti dimota sint. In agro Teurano.

Prijevod na hrvatski:

»Konzuli Kvint Marcije sin Lucija i Spurije Postumije sin Lucija pitali su Senat za mišljenje sedmoga dana listopada u hramu Bellone. Prisutni su kao svjedoci zapisu bili Marko Klaudije sin Marka, Lucije Valerije sin Publija i Kvint Minucije sin Gaja.

Glede Bakanalija odlučili su da se sljedeći proglas izda onima koji su saveznici (Rimljana):

Neka nitko od njih ne htjedne održati Bakanalije. Ako bi bilo nekih koji bi rekli da moraju održati Bakanalije, neka dođu rimskomu pretoru i neka naš Senat, kada čuje njihove riječi, odluči o tome, ukoliko bude prisutno ne manje od 100 senatora kada ta stvar bude raspravljana. Neka nitko, ni rimski građanin niti čovjek latinskoga imena ili (imena) saveznika, ne poželi pridružiti se bakanticama, osim ako su prije došli gradskomu pretoru i on im je, prema odluci Senata, dopustio, uz uvjet da nije manje od 100 senatora bilo prisutno kada se o toj stvari raspravljalo. Odlučili su (tako).

Neka nitko ne bude svećenik. Neka niti jedan muškarac niti žena ne bude *magister* (organizator Bakanalija); neka nitko od njih ne htjedne prikupiti zajednički novac (za Bakanalije). Neka nitko ne htjedne učiniti od muškarca ili žene *magistera* ili zamjenika *magistera*, i neka odsad nitko ne htjedne kleti se, zavjetovati ili obećavati ili na bilo koji način stupiti u međusobno povjerenje. Neka nitko ne htjedne održavati obrede tajno, i neka nitko ne htjedne održavati obrede na javnom ili privatnom mjestu, niti izvan grada, osim ako je prvo došao gradskomu pretoru i taj je to odobrio na osnovi odluke Senata, a da je ne manje od 100 senatora bilo prisutno kada se o toj stvari raspravljalo. Odlučili su (tako).

Neka niti jedna osoba sama, niti u društvu od više od 5 ljudi, ne htjedne održati obred, i neka ondje ne htjedne biti prisutno više od dva muškarca ili tri žene, osim ako su tako odlučili gradski pretor i Senat, kako je gore napisano.

Ove ćete (odluke) objaviti na skupštini tijekom ne manje od sedamnaest dana. Kako biste znali mišljenje Senata, evo kakvo je ono bilo: odlučili su da 'ukoliko bude osoba koje bi činile protiv odluka koje su gore napisane, neka budu kažnjeni najtežom kaznom.' Senat je odlučio i da je pravedno da urežete ovu odluku u brončanu ploču i da zapovijedite da se ona pričvrsti ondje gdje se najlakše može pročitati. Također, da se u roku od deset dana nakon što budete primili ove ploče pobrinete da budu razorene građevine koje se koriste za Bakanalije koje još budu postojale, kao što je gore napisano, osim ako bude u pitanju nešto sveto. U teuranskom *ageru*.«

E) PLAUT: »AULULARIA«, II, 2, 226–235.

Uenit hoc mihi, Megadore, in mentem, ted esse hominem diuitem, factiosum, me item esse hominem pauperum pauperrimum; nunc si filiam locassim meam tibi, in mentem uenit

*te bouem esse et me esse asellum: ubi tecum coniunctus siem,
ubi onus nequeam ferre pariter, iaceam ego asinus in luto,
tu me bos magis hau respicias gnatus quasi numquam siem.
Et te utar iniquiore et meu' me ordo inrideat,
neutrubi habeam stabile stabulum, si quid diuorti fuat:
asini me mordicibus scindant, boues incursent cornibus.
hoc magnum est periculum, ab asinis ad boues transcendere.*

Ovo je odlomak iz jedne od najslavnijih Plautovih komedija, djela koje je bilo uzorom za Molièreova *Škrca*. U sceni iz koje je navedeni odlomak stari škrtac Euklion, koji je u kući sakrio vrč pun zlata, a pretvara se da je siromašan, odgovara Megadoru, koji je došao zaprositi ruku njegove kćeri: ukoliko bude zajedno s njim upregnut (*ubi tecum coniunctus siem*) bit će poput magarca (*asinus, asellus*) upregnutog s volom (*bos*). Prezret će ga i njegov stalež (*meus me ordo inrideat*) i bogataši (*boues*). Tekst završava sentencijom — »velika je opasnost prijeći od magaraca volovima«.

Plautov je tekst, za razliku od prethodno citiranoga službenoga edikta, pisan jezikom bliskim govoru puka.¹⁸⁷ U njemu nema svjesnoga arhaiziranja jezičnih oblika, što je bilo jedno od glavnih obilježja prethodnoga teksta. Stoga je on, premda nešto ranije sastavljen od *SC de Bacch.*, bliži klasičnom latinskome, te ga nema smisla »prevoditi« na njega. Umjesto toga razmotrit ćemo samo neke arhaične oblike: konsonantska skupina *gn-* je još očuvana (*gnatus*), *-nr-* nije asimilirano u *-rr-* (*inrideat* umjesto *irrideat*), a *-uo-* nije prešlo u *-ue-* (*diuorti* umj. klasičnoga *diuerti*, §39); oblik *periculum* umjesto *periculum* nema anaptiktičkog samoglasnika (§61). Pisanje *pauperrumum* umjesto *pauperrimum* odražava kolebanje u izgovoru segmenata *i* i *u* ispred labijala (§63). *Ted* predstavlja starolatinski oblik ak. jd. lične zamjenice 2. sg. (§148); *siem* je starolatinski oblik konjunktiva prezenta 1. sg. glagola *esse* (§202), po podrijetlu ie. optativ. *Fuat* je starolatinski konjunktiv glagola »biti« izveden iz perfekatske osnove *fu-*; međutim, po funkciji je to konjunktiv prezenta; *locassim* je oblik optativa/konjunktiva glagola *locō*, koji se pojavljuje samo u starolatinskome, a izveden je pomoću ie. desiderativnoga sufiksa **s* (§7, §202).

187 »Pučki« se stil očituje i u često upotrebi aliterirajućih »etimologijskih figura«, usp. *pauperum pauperrumum, stabile stabulum* i sl. U klasičnom se pjesništvu takve figure javljaju znatno rjeđe.

Prijevod na hrvatski:

»Palo mi je eto na um, Megadore, da si ti bogat čovjek, utjecajan, a ja sam siromašan, bijedan. Kad bih ti sad dao svoju kćer za ženu, pada mi na um da si ti kao neki vol, a ja da sam kao magarac: kada bih s tobom bio upregnut, i kad ja ne bih jednako mogao vući teret, ja bih, magarac, ležao u blatu, a ti se, vole, na mene ne bi obazirao kao da nikad nisam rođen. I ti bi se prema meni nepravedno ponašao i moj bi me stalež ismijavao, nigdje ne bih imao postojanu staju, kad bi nas nešto rastavilo. Magarci bi me zubima rastrgli, volovi izboli rogovima. Velika je to opasnost prijeći od magaraca volovima.«

O TRANSLITERACIJI I IZGOVORU

Latinski, grčki, litavski i staroirski primjeri citirani su originalnim pismima. Citirajući latinske primjere slijedio sam klasični pravopis u kojem nema razlike između *i* i *j*, *u* i *v*, ali i praksu modernih izdavača da duljinu samoglasnika označuju ravnom crtom iznad njega.¹⁸⁸ Litavsko *ė* predstavlja dugo zatvoreno *e*, *y* je dugo *i*, a *ą* je dugo *a* (ostala slova s izvrnutim zarezom na desnom donjem rubu također predstavljaju duge samoglasnike). U staroirskom akut na samoglasniku označava duljinu (npr. *í* je dugo *i*), a samoglasnik *i* ispred suglasnika označuje da se taj suglasnik čita umekšano (palatalizirano); *ph*, *th* i *ch* su frikativi *f*, *p* i *x* (v. dolje).

O transliteraciji primjera na ostalim jezicima valja istaći sljedeće:

1) Sanskrtsko *ś* je »meko« *š* (kao glas koji se tako piše u poljskom), a *ḍ*, *ṭ*, *ṇ* su »cerebrali«, glasovi koji se tvore pritiskanjem vrha jezika uz tvrdo nepce. *bh*, *dh*, *gh*, *ph*, *th*, *kh* su aspirirani okluzivi, a *c* i *j* palatalni okluzivi (čitamo ih kao *č*, odnosno *dž*); *r* je vokalsko *r* kao u hrvatskoj riječi *prst*. »Anusvara«, *ṁ*, označuje nazalizaciju na prethodnom samoglasniku, a »visarga«, *ḥ*, je običan hak (hrvatsko *h*).

2) staroslavenski samoglasnik *ь* (»jer«) izgovarao se vjerojatno kao vrlo kratko *i*, a *ѣ* (»jor«) kao vrlo kratko *u*. Samoglasnik *ы* (»jeri«) bio je, otprilike, stražnje *i* (kao rusko *и*), a *ѣ* »jat« je bio dvoglas (vjerojatno *ie*) ili dugo zatvoreno *e* slično litavskom *ė*; *ę* i *ą* bili su nazalni samoglasnici (kao u francuskom). Suglasnik *x* bio je velarni frikativ (njemačko *ch*).

---

188 Rimljani duge samoglasnike najčešće nisu bilježili, ali katkad su ih označivali akutskim akcentom (tzv. *apex*, *pástores* »pastiri«), udvajanjem (*paastores*, CIL I² 638) ili, u slučaju samoglasnika *i*, posebnim slovom, (tzv. *i longa*).

3) gotski i drugi germanski jezici: *þ* označava bezvučni interdentalni frikativ (kao na početku eng. *thing* »stvar«), a *ð* je njegov zvučni parnjak (kao na početku eng. člana *the*). *ái* i *aú* čitaju se kao *e* i *o*.

4) U hetitskome se *b*, *d* i *g* čitaju isto kao *p*, *t*, *k*, dakle bezvučno (izvorni je izgovor tih hetitskih glasova sporan); *š* se čita kao *s*, a *z* kao *c*. Labiovelarni okluziv *k^w* piše se kao *ku*.

POPIS GLASOVNIH ZAKONA

Bartholomaeov zakon: §80
Brugmannov zakon: §39
Cowgillov zakon: §39
Eichnerov zakon: §44
Exonov zakon: §61
Grassmannov zakon: §90
Grimmov zakon: §24
jampsko kraćenje: §70
Lachmannov zakon: §74
Lindemanov zakon: §81
metateza laringala: §84
Osthoffov zakon: §106
palatalizacija, arijska: §24
palatalizacije, slavenske: §24
Pedersenov zakon: bilj. 39
rotacizam: §34
RUKI-pravilo: §33
Sieversov zakon: §81
Stangov zakon: §83
Thurneysenov zakon: §30
Zakon Thurneysena i Haveta: §59
Vernerov zakon: §24
Winterov zakon: §39

GLOSAR NAJVAŽNIJIH TERMINA

U ovaj glosar uključeni su sasvim osnovni lingvistički pojmovi čije je poznavanje potrebno za razumijevanje ove knjige. Priložene su definicije neformalne, predviđene samo kao pomoć početnicima. Neki su od navedenih pojmova preciznije definirani u knjizi.

afiks: vezani *morfem*, tj. morfem koji se ne pojavljuje samostalno i ima gramatičku funkciju.

anaptiksa: umetanje samoglasnika u riječ, obično radi »lakšeg« izgovora suglasničkih grupa.

aspirata, *aspirirani okluziv*: *okluziv* tvoren tako da nakon prekida (okluzije) zrak slobodno struji kroz glasnice.

apokopa: otpadanje završnoga glasa ili skupine glasova iz riječi.

asimilacija: jednačenje glasova (*segmenata*) po mjestu ili načinu izgovora.

deklinacija: imenska promjena.

dijakronijski: koji se tiče različitih vremenskih razdoblja; izraz suprotna značenja od *sinkronijski*.

disimilacija: proces obratan od *asimilacije*.

distinktivan: razlikovan; distinktivno je obilježje ono obilježje koje može poslužiti za razlikovanje *segmenata*.

epenteza: glasovna promjena kojom se neki segment umeće u riječ.

fonološki relevantan: nepredvidiv na osnovi fonoloških pravila.

frikativ: suglasnik koji se tvori tako da zračna struja u usnoj šupljini ne nailazi na potpuni prekid.

homorgani glasovi: glasovi izgovoreni istim govornim organima (artikulatorima).

infiks: *afiks* koji se umeće u korijen.

iterativ: glagolska kategorija koja izražava radnju koja se ponavlja.

kauzativ: glagolska kategorija koja izražava radnju koja uzrokuje drugu radnju.

kompensatorno duljenje: duljenje samoglasnika koje se događa ispred suglasnika koji se izgubio.

kontrakcija: stezanje dvaju kratkih samoglasnika u jedan dugi.

konjugacija: glagolska promjena.

korijen: *morfem* koji nosi osnovno značenje riječi.

metateza: zamjena mjesta dvaju glasova (*segmenata*) u riječi.

morfem: najmanja jezična jedinica koja ima plan sadržaja (značenje ili gramatičku funkciju).

okluziv: suglasnik koji se tvori tako da zračna struja u usnoj šupljini nailazi na potpuni prekid.

ortoepija: pravila ili konvencije o pravilnom izgovoru.

osnova: *korijen* s *afiksima* bez gramatičkih nastavaka.

prefiks: *afiks* koji u riječi stoji ispred *korijena*.

prijevoj: morfološki uvjetovano pravilno smjenjivanje samoglasnika.

segment: najmanja jezična jedinica koja se vremenski ne može podijeliti na kraće jedinice.

sinkopa: ispadanje nekog samoglasnika ili sloga iz riječi.

sinkronijski: koji se tiče jednoga vremenskog razdoblja (koji ne uzima u obzir promjene tijekom vremena).

sociolekt: jezik određene društvene skupine ili klase.

sufiks: *afiks* koji u riječi stoji iza *korijena*.

supstrat: jezik koji se na nekom području govorio prije jezika koji proučavamo.

LITERATURA

- Allen 1978 = W. Sidney Allen, *Vox Latina*, Cambridge University Press, Cambridge ²1978.
- Altheim 1954 = Franz Altheim, *Geschichte der lateinischen Sprache von den Anfängen bis zum Beginn der Literatur*, Frankfurt a/M 1954.
- Bader 1967 = Françoise Bader, »Désinences de 3 plur. du parfait latin«, *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, 62/1967: 87–105.
- Bader 1968a = Françoise Bader, »Relation de structure entre les désinences d'infectum et de perfectum en latin«, *Word* 24/1968: 14–47.
- Bader 1968b = Françoise Bader, »Vocalisme et redoublement au parfait radical du latin«, *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* 63/1968: 160–169.
- Baldi 1976 = Philip Baldi, »Latin imperfect in *bā*«, *Language* 52: 1976: 839–850.
- Baldi 1991 = Philip Baldi, »Lachmann's Law in the Light of the Glottalic Theory of PIE Consonantism« in: *New Studies in Latin Linguistics, Selected Papers from the 4th International Conference on Latin Linguistics*, Benjamins, Amsterdam & Philadelphia 1991.
- Baldi & Johnston-Staver 1989 = Philip Baldi & Ruth Johnston-Staver, »Historical Italic Phonology in Typological Perspective« in: Vennemann 1989: 85–103.
- Bammesberger 1988 = Alfred Bammesberger, ed: *Die Laryngalthorie*, Winter, Heidelberg 1988.
- Bammesberger 1984 = Alfred Bammesberger, *Lateinische Sprachwissenschaft*, Friedrich Pustet, Regensburg 1984.
- Beekes 1969 = Robert S. P. Beekes, *The Development of the Proto-Indo-European Laryngeals in Greek*, Mouton, The Hague & Paris 1969.
- Beekes 1972 = Robert S. P. Beekes, »H₂O«, *Die Sprache* 18/1972: 11–31.
- Beekes 1973 = Robert S. P. Beekes, »The proterodynamic perfect«, *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 87/1973: 86–98.
- Beekes 1985 = Robert S. P. Beekes, *The Origin of the Indo-European Nominal Inflection*, Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Innsbruck 1985.
- Beekes 1988 = Robert S. P. Beekes, »Laryngeal Developments: a Survey«, in: Bammesberger 1988: 59–105.
- Beekes 1989 = Robert S. P. Beekes, *A Grammar of Gatha-Avestan*, E. J. Brill, Leiden 1989.

- Beekes 1995 = Robert S. P. Beekes, *Comparative Indo-European Linguistics*, Benjamins, Amsterdam 1995.
- Beeler 1966 = Madison S. Beeler, »The Interrelationships Within Italic«, in: *Ancient Indo-European Dialects*, ed. by H. Birnbaum & J. Puhvel, University of California Press, Berkeley & Los Angeles 1966.
- Bloch 1960 = Alfred Bloch, »Kann der lateinisch-keltische Genetiv auf -ī der o-Stämme gleichen Ursprungs sein wie die altindische Präverbialforma auf -ī?«, *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*, 76/1960:182-242.
- Blümel 1972 = Wolfgang Blümel, *Untersuchungen zu Lautsystem und Morphologie des vorklassischen Lateins*, (Münchener Studien zur Sprachwissenschaft Beiheft 8) München 1972.
- Bräuer 1969 = Herbert Bräuer, *Slavische Sprachwissenschaft*, I-III, de Gruyter, Berlin & New York 1969.
- Breyer 1993 = Gertraud Breyer, *Etruskisches Sprachgut im Lateinischen unter Ausschuß des spezifisch onomastischen Bereiches*, *Orientalia Lovanensia Analecta* 53, Peeters, Leuven 1993.
- Brosman 1987 = Paul W. Brosman, »The Latin fifth-declension nouns with Nom. Sg. -iēs«, *The Journal of Indo-European Studies* 15/1987: 327-340.
- Buck 1905 = Carl D. Buck, *Elementarbuch der oskisch-umbrischen Dialekte*, Winter, Heidelberg 1905.
- Buck 1933 = Carl D. Buck, *Comparative Grammar of Greek and Latin*, Chicago University Press, Chicago 1933.
- Campanile 1968 = Enrico Campanile, *Studi sulla posizione dialettale del latino*, *Studi e saggi linguistici*, VIII, 1968.
- Carr 1993 = Philip Carr, *Phonology*, Macmillan, London 1993.
- Coleman 1986 = Robert Coleman, »The Central Italic Languages in the Period of Roman Expansion«, *Transactions of the Philological Society* 1986: 100-131.
- Collart 1967 = Jean Collart, *Histoire de la langue latine*, Presses Universitaires de France, Paris 1967.
- Collinge 1985 = Norbert E. Collinge, *The Laws of Indo-European*, Benjamins, Amsterdam 1985.
- Comrie 1978 = Bernard Comrie, *Aspect*, Cambridge University Press, Cambridge 1978.
- Comrie 1985 = Bernard Comrie, *Tense*, Cambridge University Press, Cambridge 1985.
- Cowgill 1975 = Warren Cowgill, »The Origins of the Insular Celtic Conjunct and Absolute Verbal Endings«, in: *Flexion und Wortbildung*, Helmut Rix (Hg.), Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 1975: 40-71.
- De Simone 1980 = Carlo de Simone, »L' aspetto linguistico«, in: *Lapis Satricanus*, ed. by C. M. Stibbe, G. Colonna, C. de Simone and H. G. Versnel, Mouton, The Hague 1980: 71-94.
- Devoto 1964 = Giacomo Devoto, »La crisi del latino nel V secolo a. C.«, *Studi Classici* 6/1964: 17-23.

- Devoto 1983 = Giacomo Devoto, *Storia della lingua di Roma, I & II*, Cappelli, Bologna ³1983.
- Drinka 1991 = Bridget Drinka, »Lachmann's Law: a Phonological Solution«, *Indogermanische Forschungen* 96/1991: 52–74.
- Eichner 1988 = Heiner Eichner, »Anatolisch und Trilaryngalismus«, in: Bammesberger 1988: 123–151.
- Eichner 1992 = Heiner Eichner, »Indogermanisches Phonemsystem und lateinische Lautgeschichte«, in: Panagl & Krisch 1992: 55–79.
- Ernout 1926 = Alfred Ernout, *Morphologie historique du latin*, Paris ²1926.
- Ernout 1947 = Alfred Ernout, *Recueil de textes latins archaïques*, Paris 1947.
- Euler 1994 = Wolfram Euler, »Die Frage der italisch-keltischen Sprachverwandschaft im Lichte neuerer Forschungen«, in: *Früh-, Mittel-, Spätindogermanisch*, Hg. von G. E. Dunkel, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 1994.
- Gamkrelidze & Ivanov 1984 = Tamaz Gamkrelidze & Vjačeslav V. Ivanov, *Indoeuropejskij jazyk i indoeuropejcy*, Izdatel'stvo tbilisskogo universiteta, Tbilissi 1984.
- Giacomelli 1963 = Gabriella Giacomelli, *La lingua Falisca*, Firenze 1963.
- Godel 1973 = Robert Godel, »Sur l' évolution des voyelles brèves latines en syllabe intérieure«, in: Strunk 1973: 72–87.
- Godel 1975 = Robert Godel, *An Introduction to the Study of Classical Armenian*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 1975.
- Godel 1979 = Robert Godel, »Le subjonctif latin duim (duam)«, *Glotta* 57/1979: 230–236.
- Greppin 1973 = John A. C. Greppin, »The Sequence HRC- in Latin«, *Glotta* 51/1973: 112–116.
- Hamp 1970 = Eric P. Hamp, »On the paradigm of 'knee'«, *Glotta* 48/1970: 72–75.
- Hamp 1976 = Eric P. Hamp, »On *HRC- in Latin«, *Glotta* 54/1976: 261–263.
- Haudry 1980 = Jean Haudry, »La 'syntaxe des désinences' en indo-européen«, *Bulletin de la Société de linguistique de Paris* 75/1980: 131–166.
- Hoffmann 1967 = Karl Hoffmann, *Der Injunktiv im Veda*, Winter, Heidelberg 1967.
- Hoffmann 1968 = Karl Hoffmann, »Zum Optativ des indogermanischen Wurzelaoists«, in: *Pratidānam*, a Festschrift fro F. B. J. Kuiper, Mouton, The Hague 1968: 3–8.
- Holzer 1995 = Georg Holzer, *Das Erschließen unbelegter Sprachen*, Peter Lang Verlag, Frankfurt a. Main 1995.
- Huld 1984 = Martin E. Huld, *Basic Albanian Etymologies*, Slavica, Columbus 1984.
- Insler 1972 = Stanley Insler, »On Proterodynamic Root Present Inflection«, *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft* 30/1972: 55–64.
- Isebaert 1992 = Lambert Isebaert, »Spuren akrostatischer Präsensflexion im Lateinischen«, in: Panagl & Krisch 1992: 193–205.
- Ivanov 1963 = Vjačeslav V. Ivanov, *Hettiskij jazyk*, Nauka, Moskva 1963.

- Jasanoff 1987 = Jay H. Jasanoff, »The tenses of the Latin perfect system«, in: *Festschrift for Henry Hoenigswald*, ed. by G. Cardona and N. H. Zide, Tübingen, Günter Narr Verlag 1987: 177–184.
- Jasanoff 1991 = Jay H. Jasanoff, »The origin of the Italic imperfect subjunctive«, *Historische Sprachforschung* 104/1991: 84–106.
- Katamba 1993 = Francis Katamba, *Morphology*, Macmillan, London 1993.
- Keenan 1985 = Edward L. Keenan, »Passive in the world's languages«, in: T. Shopen (ed.): *Language Typology and Syntactic Structure*, Vol. 1: *Clause Structure*, Cambridge University Press, Cambridge 1985: 243–281.
- Kieckers 1931 = Eduard Kieckers, *Historische lateinische Grammatik, I. Lautlehre, II. Formenlehre*, Max Hueber, München 1931.
- Klingenschmitt 1978 = Gert Klingenschmitt, »Zum Ablaut des indogermanischen Kausativs«, *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 92/1978: 1–14.
- Klingenschmitt 1992 = Gert Klingenschmitt, »Die lateinische Nominalflexion«, in: Panagl & Krisch 1992: 89–135.
- Kortlandt 1981 = Frederik Kortlandt, »More Evidence for Italo-Celtic«, *Ériu* 32/1981: 1–23.
- Krahe & Meid 1969 = Hans Krahe & W. Meid, *Germanische Sprachwissenschaft, I–III*, De Gruyter, Berlin & New York 1969.
- Krause & Thomas 1960 = Wolfgang Krause & Werner Thomas: *Tocharisches Elementarbuch, Bd. I*, Winter, Heidelberg 1960.
- Kravar 1968 = Miroslav Kravar, »Zur Frage des lateinischen Verbalaspekts«, *Živa antika* 18/1968: 49–66.
- Kravar 1979 = Miroslav Kravar, »Uloga vida u latinskom glagolskom sistemu«, *Živa antika* 29/1979: 75–90.
- Križman 1988 = Mate Križman, »Sto godina znanstvenoga spora oko zlatne kopče iz Prenesta: današnje stanje i daljnji izgledi«, u: *Relationes Polenses*, ur. V. Vratović, D. Novaković i Z. Šešelj, Latina et Graeca, Zagreb 1988.
- Kuiper 1938 = Franciscus B. J. Kuiper, »Zur Herkunft von lat. *iste*«, *Mededeelingen der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, Nieuwe reeks*, deel 1, No. 9: 485–513.
- Kuiper 1978 = Franciscus B. J. Kuiper, »On Zarathustra's Language«, *Mededeelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks*, Deel 41/1978, No. 4: 73–104.
- Kuryłowicz 1968 = Jerzy Kuryłowicz, *Indogermanische Grammatik, Bd. II: Akzent, Ablaut*, Winter, Heidelberg 1968.
- Kurzová 1993 = Helena Kurzová, *From Indo-European to Latin. The Evolution of a Morphosyntactic Type*, Benjamins, Amsterdam 1993.
- Lehmann 1993 = Winfred P. Lehmann, *Theoretical Bases of Indo-European Linguistics*, Routledge, London 1993.
- Lejeune 1989 = Michel Lejeune, »Notes de linguistique italique: Génitifs en *-osio* et génitifs en *-ī**«, *Révue des Etudes Latines* 67/1989: 63–78.
- Leumann 1977 = Manu Leumann, *Lateinische Laut- und Formenlehre*, Beck, München 1977.

- Lewis & Pedersen 1989 = Henry Lewis & Holger Pedersen, *A Concise Comparative Celtic Grammar*, Vandenhoeck & Ruprecht, Goettingen 1989.
- Lindeman 1987 = Frederik O. Lindeman, *Introduction to the Laryngeal Theory*, Scandinavian University Press, Oslo 1987
- Lubotsky 1989 = Alexander Lubotsky, »Against a Proto-Indo-European Phoneme *a«, in: Vennemann 1989: 53–67.
- Mallory 1989 = John P. Mallory, *In Search of the Indo-Europeans*, Thames and Hudson, London: 1989.
- Maniet 1957 = André Maniet, *L' évolution phonétique et les sons du latin ancien*, Editions Nauwelaerts, Louvain 1957.
- Matasović 1992 = Ranko Matasović, »Distribucija indoevropskog fonema *r: kavkasko-indoevropska tipološka podudarnost?«, *Suvremena lingvistika* 34/1992: 201–207.
- Matasović 1994 = Ranko Matasović, »Proto-Indo-European *b and the Glottalic Theory«, *The Journal of Indo-European Studies* 22/1994: 133–149.
- Matasović 1994a = Ranko Matasović, »Winterov zakon i baltoslavensko jezično zajedništvo«, *Suvremena lingvistika*, 38/1994: 5–23.
- Matasović 1996 = Ranko Matasović, prikaz knjige Holzer 1995, *Suvremena lingvistika* 40/1996: 111–117.
- Matasović 1996a = Ranko Matasović, »The Proto-Indo-European Vowel System: a Typological Account«, referat održan na kongresu SLE u Leidenu, rujan 1995; bit će objavljen u *Folia Linguistica Historica*.
- Matasović 1996b = Ranko Matasović, »A Re-examination of Winter's Law in Baltic and Slavic«, *Lingua Posnaniensis* 37/1996: 55–68.
- Matasović 1996c = Ranko Matasović, »The Syllabic Structure of Proto-Indo-European«, referat održan na konferenciji »Historical Phonology Revisited« u Slesinu, svibanj 1996.
- Matasović 1996d = Ranko Matasović, *A Theory of Textual Reconstruction in Indo-European Linguistics*, Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main 1996.
- Matasović 1996e = Ranko Matasović, »Old Irish Dative Singular of Neuter n-Stems«, *Studia Celtica Japonica* 8/1996: 59–65.
- Mayer 1956 = Anton Mayer, »Das lateinische Imperfekt«, *Glotta* 35/1956: 114–134.
- Mayrhofer 1986 = Manfred Mayrhofer, »Die Vertretung der indogermanischen Laryngale im Lateinischen«, *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 100/1987: 86–109.
- Mayrhofer 1987 = Manfred Mayrhofer, *Indogermanische Grammatik, Bd. I, 2. Halbband: Segmentale Phonologie des Indogermanischen*, Carl Winter, Heidelberg 1987.
- Mažiulis 1970 = Vytautas Mažiulis, *Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai*, Mintis, Vilnius 1970.
- McCone 1994 = Kim McCone, »An tSean Ghaeilge agus a Réamhstair«, u: *Stair na Gaeilge, in ómós do Pádraig Ó Fiannachta*, Roinn na Sean-Ghaeilge, Coláiste Phádraig, Maigh Nuad 1994: 61–221.

- Meid 1963 = Wolfgang Meid, *Die indogermanischen Grundlagen der altirischen Verbalflexion*, Otto Harrasowitz, Wiesbaden 1963.
- Meier-Brügger 1977 = Michael Meier-Brügger, »Lateinisch *humī* und *domī*«, *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 91/1977: 159–166.
- Meillet 1966 = Antoine Meillet, *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, Hachette, Paris ⁷1966.
- Meillet & Vendryes 1963 = Antoine Meillet & Joseph Vendryes, *Traité de grammaire comparée des langues classiques*, Champion, Paris ⁹1963.
- Meiser 1986 = Gerhard Meiser, *Lautgeschichte der umbrischen Sprache*, Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Innsbruck 1986.
- Mihaljević 1991 = Milan Mihaljević, *Generativna i leksička fonologija*, Školska knjiga, Zagreb 1991.
- Monteil 1970 = Pierre Monteil, *Éléments de phonétique et de morphologie du latin*, Nathan, Paris 1970.
- Narten 1968 = Johanna Narten, »Zum 'proterodynamischen' Wurzelpräsens«, in: *Pratidānam*, Festschrift for J. Kuiper, Mouton, The Hague 1968: 9–19.
- Narten 1973 = Johanna Narten, »Zur Flexion des lateinischen Perfekts«, *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft* 31/1973: 133–151.
- Niedermann 1959 = Max Niedermann, *Précis de phonétique historique du latin*, Klincksieck, Paris ⁴1959.
- Nyman 1982 = Martti Nyman, »Positing a Lautgesetz: Latin *Capillus*, *Pullus* and Kindred Issues«, *Folia Linguistica Historica* III/1 1982: 87–108.
- Oettinger 1976 = Norbert Oettinger, »Der indogermanische Stativ«, *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft* 34/1976: 109–150.
- Oettinger 1984 = Norbert Oettinger, »Zur Diskussion um den lateinischen ā-Konjunktiv«, *Glotta* 62/1984: 187–202.
- Oettinger 1993 = Norbert Oettinger, »Zur Funktion des indogermanischen Stativs«, in: *Festschrift für Helmut Rix*, Hg. von Gerhard Meiser, Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Innsbruck 1993: 347–361.
- Otrębski 1966 = Jan Otrębski, »Die lateinischen Demonstrativpronomina«, *Die Sprache* 12/1966: 16–25.
- Palmer 1966 = Leonard R. Palmer, *The Latin Language*, Faber & Faber, London 1966.
- Palmer 1994 = Frank R. Palmer, *Grammatical Roles and Relations*, Cambridge University Press, Cambridge 1994.
- Panagl & Krisch 1992 = Oswald Panagl & Thomas Krisch (Hg.) *Latein und Indogermanisch*, Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Innsbruck 1992.
- Parker 1988 = Holt N. Parker, »Latin *sisō > serō and Related Rules«, *Glotta* 66/1988: 221–242.
- Peters 1980 = Martin Peters, *Untersuchungen zur Vertretung der indogermanischen Laryngale im Griechischen*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1980.
- Pfister 1983 = Raimund Pfister, »Zur gefälschten Manios Inschrift«, *Glotta* 61: 1983: 105–119.

- Pisani 1950 = Vittore Pisani, *Testi latini arcaici e volgari*, Rosenberg & Sellier, Torino 1950.
- Pisani 1966 = Vittore Pisani, *Manuale storico della lingua latina, I-IV*, Rosenberg & Sellier, Torino 1966.
- Pisani 1981 = Vittore Pisani, »A proposito della legge di Lachmann«, *Indogermanische Forschungen* 86/1981: 207–208.
- Poccetti 1979 = Paolo Poccetti, *Nuovi documenti italici a complemento del Manuale di E. Vetter*, Giardini, Pisa 1979.
- Pohl 1992 = Heinz Dieter Pohl, »Zur Herkunft des lateinischen Imperfekts und b-Futurums«, in: Panagl & Krisch 1992: 207–220.
- Polomé 1987 = Edgar C. Polomé, »Recent Developments in the Laryngeal Theory«, *The Journal of Indo-European Studies* 15/1987: 159–168.
- Porzig 1954 = Walter Porzig, *Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets*, Winter, Heidelberg 1954.
- Prosdocimi 1984 = Aldo Luigi Prosdocimi, »Sull' iscrizione di Satricum«, *Giornale Italiano di Filologia* 15/1984: 183–230.
- Prosdocimi & Marinetti 1988 = Aldo Luigi Prosdocimi & Anna Marinetti, »Sulla terza plurale del perfetto latino e indiano antico« *Archivio Glottologico Italiano*, 73/1988: 93–125.
- Radke 1981 = Gerhard Radke, *Archaisches Latein. Historische und sprachgeschichtliche Untersuchungen*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1981.
- Risch 1984 = Ernst Risch, *Gerundium und Gerundivum*, De Gruyter, Berlin & New York 1984.
- Rix 1965 = Helmut Rix, »Lat. *iecur*, *iocineris*«, *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft* 18/1965: 79–92.
- Rix 1966 = Helmut Rix, »Die lateinische Synkope als historisches und phonologisches Problem«, *Kratylos* 11/1966: 156–166.
- Rix 1976 = Helmut Rix, *Historische Grammatik des Griechischen*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1976.
- Rix 1977 = Helmut Rix, »Das Keltische Verbalsystem auf dem Hintergrund des indo-iranisch-griechischen Rekonstruktionsmodells«, in: *Indogermanisch und Keltisch*, Hg. von Karl Horst Schmidt, Harrasowitz, Wiesbaden 1977: 132–158.
- Rix 1988 = Helmut Rix, »The PIE Middle: Content, Forms and Origin«, *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft* 49/1988: 101–119.
- Rix 1996 = Helmut Rix, prikaz knjige Schrijver 1991, *Kratylos* 41/1996: 153–157.
- Safarewicz 1953 = Jan Safarewicz, *Zarys gramatyki historycznej języka łacińskiego*, Warszawa 1953.
- Safarewicz 1976 = Jan Safarewicz, »Le latin et les langues balto-slaves«, in: *Scritti in onore di G. Bonfante*, Brescia 1976: 923–929.
- Safarewicz 1986 = Jan Safarewicz, *Zarys historii języka łacińskiego*, Warszawa 1986.

- Salmons 1994 = Joe Salmons, *The Glottalic Theory: Survey and Synthesis*, JIES Monographs, Washington D.C. 1994.
- Schindler 1972 = Jochem Schindler, »L'apophonie des noms-racines indo-européens«, *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* 67/1972: 31–38.
- Schindler 1973 = Jochem Schindler, »Bemerkungen zur Herkunft der indogermanischen Diphthongstämme und zu den Eigentümlichkeiten ihrer Kasusformen«, *Die Sprache* 19/1973: 148–157.
- Schindler 1975 = Jochem Schindler, »L'apophonie des thèmes indo-européens en -r/n«, *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* 70/1975: 1–10.
- Schindler 1975a = Jochem Schindler, »Zum Ablaut der neutralen s-Stämme des Indogermanischen«, in: *Flexion und Wortbildung*, Hg. von H. Rix, Otto Harrasowitz Wiesbaden 1975: 259–267.
- Schrijver 1991 = Peter Schrijver, *The Reflexes of the Proto-Indo-European Laryngeals in Latin*, Rodopi, Amsterdam & Atlanta 1991.
- Schmid 1963 = Wolfgang P. Schmid, *Studien zum baltischen und indogermanischen Verbum*, Harrasowitz, Wiesbaden 1963.
- Schmid 1985 = Wolfgang P. Schmid, »Das Lateinische und die Alteuropa-Theorie«, *Indogermanische Forschungen* 90/1985: 129–146.
- Schmidt 1978 = Gernot Schmidt *Stammbildung und Flexion der indogermanischen Personalpronomina*, Harrasowitz, Wiesbaden 1978.
- Schmidt 1985 = Gernot Schmidt, »Lateinisch amavi, amasti und ihre indogermanischen Grundlagen«, *Glotta* 63/1985: 52–93.
- Schmitt-Brandt 1973 = Robert Schmitt-Brandt, *Die Entwicklung des indogermanischen Vokalsystems*, Julius Groos Verlag, Heidelberg 1973.
- Sihler 1969 = Andrew Sihler, »Sievers-Edgerton phenomena and Rigvedic meter«, *Language* 45/1969: 248–273.
- Sihler 1995 = Andrew Sihler, *New Comparative Grammar of Greek and Latin*, Blackwell, Oxford 1995.
- Solta 1974 = Georg R. Solta, *Zur Stellung der lateinischen Sprache*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1974.
- Sommer 1948 = Ferdinand Sommer, *Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre*, Winter, Heidelberg 1948.
- Sommer & Pfister 1977 = Ferdinand Sommer & Raimund Pfister, *Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre, Band I.: Lautlehre*, Winter, Heidelberg 1977.
- Stang 1966 = Christian Stang, *Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen*, Universitetsforlaget, Oslo 1966.
- Stempel 1995 = Reinhard Stempel, »Das lateinische Gerundium und Gerundivum in historischer und typologischer Perspektive«, *Glotta* 72/1995: 235–252.
- Stephens 1980 = Laurence D. Stephens, »Latin gn-: Further Considerations«, *Indogermanische Forschungen* 85/1980: 165–176.
- Stolz, Debrunner & Schmid 1966 = Friedrich Stolz, Albert Debrunner, Wolfgang P. Schmid, *Geschichte der lateinischen Sprache*, de Gruyter, Berlin 1966.

- Strunk 1967 = Klaus Strunk, *Nasalpräsentien und Aoriste*, Winter, Heidelberg 1967.
- Strunk 1973 = Klaus Strunk (Hg.), *Probleme der lateinischen Grammatik*, Wege der Forschung 93, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1973.
- Strunk 1976 = Klaus Strunk, *Lachmann's Regel fürs Lateinische, eine Revision*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1976.
- Sturtevant 1951 = Edgar Sturtevant, *A Comparative Grammar of the Hittite Language*, Yale University Press, New Haven 1951.
- Szemerényi 1956 = Oswald Szemerényi, »Lat. *rēs* and the IE long-diphthong stem nouns«, *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 73/1956: 185ff.
- Szemerényi 1960 = Oswald Szemerényi, *Studies in the Indo-European System of Numerals*, Winter, Heidelberg 1960.
- Szemerényi 1989 = Oswald Szemerényi, *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1989.
- Szemerényi 1989a = Oswald Szemerényi, *An den Quellen des lateinischen Wortschatzes*, Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Innsbruck 1989.
- Thumb & Hauschild 1959 = Albert Thumb & Richard Hauschild, *Handbuch des Sanskrit, (I-III)*, Winter, Heidelberg 1959.
- Tischler 1990 = Johann Tischler, »Hundert Jahre *kentum-satem* Theorie«, *Indogermanische Forschungen* 95/1990: 63-98.
- Thurneysen 1946 = Rudolf Thurneysen, *A Grammar of Old Irish*, DIAS, Dublin 1946.
- Tronskij 1953 = Igor M. Tronskij, *Očerki iz istorii latinskogo jazyka*, AN SSSR, Moskva 1953.
- Untermann 1973 = Jürgen Untermann, »Zwei Bemerkungen zur lateinischen Perfektflexion«, in: Strunk 1973: 266-277.
- Untermann 1979 = Jürgen Untermann, »Literaturbericht italische Sprachen«, *Glotta* 57/1979: 293-324.
- Untermann 1992 = Jürgen Untermann, »Wurzelnomina im Lateinischen«, in: Panagl & Krisch 1992: 137-153.
- Vaillant 1977 = André Vaillant, *Grammaire comparée des langues slaves, I-V*, Paris & Lyon 1950-1977.
- Vennemann 1989 = Theo Vennemann (ed.) *The New Sound of Proto-Indo-European*, De Gruyter, Berlin 1989.
- Vetter 1953 = Emil Vetter, *Handbuch der italischen Dialekte*, Winter, Heidelberg 1953.
- Vine 1993 = Brent Vine, *Studies in Archaic Latin Inscriptions*, Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Innsbruck 1993.
- Watkins 1965 = Calvert Watkins, »Evidence in Italic«, in: *Evidence for Laryngeals*, ed. by W. Winter, Mouton, The Hague 1965: 181-190.
- Watkins 1966 = Calvert Watkins, »Italo-Celtic Revisited«, in: *Ancient Indo-European Dialects*, ed. by Henrik Birnbaum & Jaan Puhvel, University of California Press, Berkeley & Los Angeles 1966.

Watkins 1966a = Calvert Watkins, »The Origin of the f-Future«, *Ériu* 20/1966: 67–81.

Watkins 1969 = Calvert Watkins, *Indogermanische Grammatik. Die Geschichte der indogermanischen Verbalflexion*, Winter, Heidelberg 1969.

RJEČNICI

Buck = C. D. Buck, *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*, Chicago 1949.

Divković = M. Divković, *Latinsko-hrvatski rječnik*, Zagreb 1900.

Ernout-Meillet = A. Ernout & A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris 1967.

Lewis-Short = C. T. Lewis & C. Short, *A Latin Dictionary*, Oxford University Press, Oxford 1980.

Muller = F. Muller, *Altitalisches Wörterbuch*, Göttingen 1926.

Pokorny = J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Francke, Bern 1959.

Thesaurus = *Thesaurus linguae latinae*, Leipzig 1900–

Walde-Hofmann = A. Walde & J. B. Hofmann, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1956.

KAZALO LATINSKIH RIJEČI

abies 95
 accipio 93
     acceptus 94
 accuso 96
 acies 145
     aciebus 145
 acris 170
 actito 101
 acus 150
 adductus 94
 aditus 93
 admemordit 216
 aedes
     aedis 154
 aes 156
 aestus 89
 aetas 216
 agellus 82
 agnus 74
 ago 59, 77, 78, 189, 195, 209
     axim 227
     egi 217
 agricola 139
 alacer 98
 alius 77, 181, 182
 alnus 30
 alter 168, 173, 182
     alterius 134
 alteruter 182
 alumnus 232
 aluus 132
 ambo 138, 173
 amnis 83

amo 28, 218, 226
     amabo 123
     amantum 155
     amatus 233
     futur 202
     imperfekt 220
     konj. prez. 228
     perfekt 213
     prezent 194
 anas 75, 98
 angustus 60
 animal 99, 152
 animus 75
 annus 83
 anser
     hanser 64
 ante 69, 96
 antestamino 224
 antistes 94
 aqua 31
 aquatilis 108
 aratrum 65
 arbos 52, 156
     arboris 67
 arcus 150
 arduus 81
 arena
     harena 64
 aro 100
 ars 88
 artus 150
 atouus 97

cor 85
 corniger 93
 cornu 93, 149
 corolla 82
 corona 82, 194
 corono 194
 crabro 68
 cresco 195
 cruor 58
 curo 188
     coirauerunt 90
 custodio 195

 dea
     deabus 142
 debilis 58
 decem 58, 84
 decet 65, 95
 defendo 60, 81
 deus
     deum 137
 dexter 92, 168
 dico 89, 112
     deicant 90
     dic 223
     dictus 232
     dixi 201, 217
     pluskvamperfekt 222
 dies 145, 146, 147, 167
     diem 110
 dignus 65, 95
 dimoueo 83
 diu 108
 diuinus 122
 do 59, 194, 234
     datus 70, 75
     dedi 216, 219
     dedit 66
     duim 218, 227
 doceo 194
 doctrina 122
 domus 74, 97, 149
     deklinacija 150
 domi 135

donum 70, 77
 duco 89
     doucit 90
     duc 223
     duxi 217
 dulcedo 159
 duo 100, 171
 duodecim 172

 edo 59, 74, 197
     esus 101
     konj. prez. 227
 educo 96
 ego 70
     deklinacija 175
     egomet 174
 emo 82, 218
 ensis 88
 eo 197, 219
     itum 93
     itur 203
 equa 138
 equus 63, 77
     deklinacija 133
 esurio 195
 exemplum 82
 exigo 184
 extra 114

 faba
     haba 65
 faber 92
 facies
     deklinacija 145
 facilis 170
     facilius 104
 facio 31
     fac 223
     factus 70
 faxim 31, 227
 faxo 202
     feced 66
     fecei 214
     feci 60, 77, 199, 218

- fagus 132
 familia
     familias 140
 fax 63
 febris 62, 152
     febrim 97
 felo 71, 111
 femina 232
 femur 166
 feoderatus
 foederatei 99
 ferio 60
 fero 46, 60, 73, 99, 116, 187, 188,
     197, 207
     fer 99, 223
     ferens 155, 231
     feruntur 94
     futur 225
 ferus 63
 fiber 127
 fibula 107
 fides 113
 fido 112
 filum 60
 fingio 107
 finio 195, 196, 219
 fio 197
 fleo 100, 195
 floralis 109
 flos 109
 fodio 60, 74
     fodi 217
 folium 74, 89
 for
     fari 78
 fores 81
 formica 74
 formus 62
 fornix 97
 fors 117
 foueo 60
     foui 91
 frango 114, 184
     fractus 232
     fregi 76, 217
 frater 33, 80
 frigus 68
 fructus
     deklinacija 148
 fuat 226
 fugio 112
     fugi 201
 fundo 64
     fusus 101
 funebris 68
 funus 68
 fur 74, 117

 gaudeo 112
 genitor 52, 160
 genu 149, 150
 genus 52, 155, 236
     generis 67
 germen 82, 160
 gero 189
 glaber 59, 64, 84
 gladius 34
 glans 62
 gloria 146
 glubo 84
 gnarus 87
 gnosco 77
     gnoscier 83
     noui 91
 granum 87
 gratus 31
 grauis 62, 148
     komparacija 169
 grex 59
 grus 151
 gustus 148

 habeo 200
 haruspex 97
 hic 179, 181
 hiems 158
 hircus
     fircus 65

histrio 34
hodie 65
hodio 60
homo 99
    deklinacija 161
horreo 60
humus 110, 132

iaceo 189
iacio 189
    ieci 199, 218
idem 182
iecur 49, 50, 80, 165
ignis 31, 151, 239
ille 179, 181
    illius 134
    olleis 181
immotus 82
imperator 93
incido
    inceideretis 96
includo 96
indico 96
inficio
    infectus 94
inguen 62
iniquus
    iniquom 97
inquam 198
integre 114
intentus 84
ipse 182
irrigare 82
is 113, 174, 179, 180, 181
    ibus 182
iste 113, 179, 180, 181
    istius 181
iter 166
iudex 97
iugum 50, 59, 80, 85, 117
    deklinacija 133
iungo 189, 200
    iunctus 232
ius 50

iuuenis
    iuuenum 154
iuuentus 155

lacrima 59
lacus 85, 150
lana 72, 80, 87
    deklinacija 139
    lanam 110
lanista 34
lapis 85
larix 97
latrina 216
latus 83
laudo 194
lauo 91, 218
laus 194
lectum 239
lego 184, 202, 217, 234, 235
    imperfekt 220
    lecturus 233
    lege 96
    legi 201
    legite 223
    pasiv 207
leuir 59
leuis 148
liber 33, 69
libet 63
libo 89
lingua 59, 112
lino
    litus 232
linquo 79, 195
    liqui 217
lira 79
locus 83
longus 170
lucus 89
    loucom 90
ludus
    loidos 90
lupus 19, 85
    lupod 66, 100

machina 35
magistratus
  magistratū 150
magnus 70, 85, 168
maior 81
mala 86
malo 198
malus 170
maneo
  mansi 217
manus 149
mare 91, 96
  deklinacija 152
margo 91
mater 77, 79
  deklinacija 164
materies 147
mathematica 41
maximus 170
medius 82, 108
memini 93, 198, 211, 216
  memento 224
mens 84
  deklinacija 152
  mentis 154
metior 78
meus 178
miles 109
militaris 109
mille 173
miluus
  miluom 97
mingo 60
mito
  mitat 191
moenia 91
molina 74, 117
mollis 85
molo 79
moneo 93, 100, 189, 218
  konj. prez. 226
monitus 233
mons 151
mordeo

  momordi 216
moribundus 235
moriō
  mortuus 233
moueo 92
muceo 194
mulgeo 59, 69
munio 91
mus 67, 87
musca 79
muscus 30

nanciscor 85
naris 118
nasus nasum 68
natio 159
natrix 28
naualis 109
navis 109, 167
nauta 139
nebula 60
nepos 74, 155
neptis 152
neruus 80
neuter 182
nidus 79
ninguit 62
nix 60
no 83, 194
nobilis 108
noctu 150
nolo 198
nomen 87, 160
  nominus 157
nos
  deklinacija 176
nouem 172
nouendecim 172
noui 211
nouitas 155
nouus 79, 90, 91, 139
nudus 59
nullus 182

nunc 132
nurus 132

occultus 95
octauus 91
odi 198, 217
odor 59
oleo 59
omen 215
onustus 94
optimus 169
    optumus 95
orbus 78
ordo 159
origo 159
orior 189
os 71, 118, 165
ouis 69, 91, 152
ouum 78

pabulum 65, 107
pactus 101
pakari 234
pando 75, 83, 116, 230
pango
    pegi 218
papauer 160
paries 81, 91, 95
pario 86
    peperi 94
parricidas 139
paruus 80, 170
pasco 65, 69, 77
pateo 194
pater 57, 74, 75, 117
    deklinacija 164
    patri 98
pecten 159
pecu 150
pedo 101
peior 81
pello 229
    pepuli 216
pendeo 194

pendo 194
penus 149
pergo 92
persona 34
pes 84, 112
    pedem 116
pessimus 101
    pessumus 95
peto 219
petorritum 34
philosophia 41
pietas 95
piscis 57
pius 100
planus 71
poculum 107
    pochum 65
poena 91
poeta 139
pons 70, 156
populus
    poploe 137
portus 85
posco 31, 85, 188
prae 173
praeda 91
praehendo 184
praesens 231
praetor
    praitor 91
precor 57
    precantum 155
primus 173
prope 169
proximus 169
pulmo 159
punio 89, 91, 196
purus 170

qoi 180
quadraginta 173
quartus 173
quattuor 76, 172
quercus 63, 150

- queror 63
 qui
     qoi 182
     ques 182
 quindecim 92, 104
 quinque 28, 63
 quinquies 173
 quis 58, 174, 182
     quem 97
 quod 59
 qurois 137

 radix 80
 rapio 86
 ravis 152
 reficio
     reficerent 104
 regina 121
 regnum 122
 rego 121
     rex 217
 regula 109
 regularis 109
 reliquia
     reliquias 141
 remus 75
 res 145, 167
 respondeo 216
 reuertor 211
 rex 19, 48, 74, 80
 robigo 162
 rosa 68
 rota 80
 ruber 64, 71, 85, 92
 rufus 64

 sacer 65
     sakros 92, 105
 sacerdos 156
 sagio 69
 sal 49, 158
 salix 28, 86, 97
 salus
     salutus 157

 sanguis 159
 scindo
     scicidi 216
     scidi 216
 scio 100, 195, 219
 scribo 114
     scripsi 201
 scurra 139
 se 179
 seco 65
 secundus 61, 235
 securis 30
 sedeo 65, 66, 239
     sedens 231
     sessus 101
 sedes 154
 segmentum 65
 sella 65
 semel 171
 semen 70, 160
 senatus
     senati 150
     senatuei 150
     senatuos 149
 senex
     senum 154
 sensus 148
 sentio 108
     sensi 217
 september 82
 septimus 173
 sepulchralis 109
 sepulchrum 109
 sepultus 92
 sequor 28, 49, 52, 58, 61, 66, 203
     prezent 207
     sequere 224
 sero 94, 218
 seruus 34
 sexies 173
 singuli 173
 sinister 168
 sino
     sinem 225

- sisto 189, 195
sitis
  sitim 97
situs 110
socer 68, 94
socius
  socium 137
sol 109, 144, 158, 165
solaris 109
som 179
somnus 49, 83
sons 231
sopio 189
soror 160, 172
species 147
sperno
  spreui 114
spes 147
  spebus 145
splendeo 114
spondeo
  spopondi 217
spurius 34
stella 71, 82, 100, 122
sterno 218
  prezent 195
  stratus 87
  strai 201
steterai 215
sto 194
  status 66
  steti 216
stringo 114
  strictus 101
suaue 152
suauis 81, 128
sum 74, 124, 187, 189, 229, 239
  est 77, 117
  fore 94
  imperfekt 221
  prezent 192, 197
  sied 191
  siet 227
summus 83
sumo 217
surgo 92
sus 151
sycophanta 41

taceo 30
taeter 84
tango 229
  tagam 222
  tetigi 216
taurus 80
tego 116
  tectus 101
  texi 217
tempestas
  tempestatebus 93
templum 82
tempus 52
tendo 81
teneo 93
tenuis 84
tepeo 58, 112
ter 173
terni 173
terra 122
tertius 173
tetuli 216
texo 110, 190
thensaurus 41
tibicen 97
toga 112, 116
tollo 85, 190
  tollat 226
torqueo
  torsi 217
torreo 194
trabs 58
traho 53
tremo
  tremonti 192
tremunt
  tremonti 99
tres 58, 80, 172
tribus 150

- triginta 173
 triumphus 35
 tu
     deklinacija 175
 tuli 216
 tundo
     tutudi 183, 216
 turris
     turri 153
 tuus 178

 uastus 30
 uates 30, 154
 uber 166
 ueho 53, 60, 64, 74
     prezent 190
     uexi 200, 217
 uel 63, 99
 uelo 203
 uenio 59, 81, 108, 188, 195, 202
 uentus 100
 uer 68
 uerbum 80
 uermis 30
 uerna 139
 uerres 68
 uerruca 67
 uerto 58
     uorto 75
 ueru 30, 150
 uerus 77
 uespa 75
 uestrum
 uostrum 75
 ueternus 94
 uia
     uias 140
 uictoria 146
 uicus 85, 91
 uideo 194
     prezent 195
     uidi 91
     uisus 101
 uidua 80, 85

 uiere 70
 uiginti 172
 uinco
     uici 216, 218
 uinum 91
 uir 87
 uiuus 62, 87
 ullus 182
 ulna 95
 umbo 88
 uncus 95
 unda 166
 undecim 172
 undeuginti 172
 unguis 60, 88, 95
 unus 89
     oinos 171
     unius 134
 uoco 118
 uolo 198, 227, 229
     konj. prez. 227
     uelle 63
 uolucris
     uolucrum 154
 uomo 79
     uomitum 233
 uorago 65
 uorax 65
 uoro 59, 87
 uos
     deklinacija 177
     uobeis 178
 uox 61, 118, 157
 urbs 48
 uro 89
 ursus 88, 110
 ut
     utei 66
 uterque 182
 utor
     utarus 208
 uulnus 82, 236
 uulpes 154
 uxor 100, 172

KAZALO ANTIČKIH AUTORA

- Akcije (Lucius Accius): §10B
Cezar (Gaius Iulius Caesar): §9, §10B, §58, §184, §188
Ciceron (Marcus Tullius Cicero): §9, §34, §35, §119, §149, §185, §188
Dionizije Halikarnašanin (Dionysius Halicarnassius): bilj. 13
Enije (Quintus Ennius): §10B, §90, §109, §114, §147, §150, §209
Festo (Sextus Pompeius Festus): §9, bilj. 33
Gelije (Aulus Gellius): §74
Herodot (Herodotus): bilj. 13
Katon (Marcus Porcius Cato Censorius) §10B
Kvintilijan (Marcus Fabius Quintilianus): §9, §65
Livije (Titus Livius): §119, Dodatak 1B, Dodatak 1D
Livije Andronik (Livius Andronicus): §8, §10B, §23
Lucilije (Gaius Lucilius) §10B
Marije Viktorin (Marius Victorinus): §105
Marko Aurelije (Marcus Aurelius): §8
Nevije (Gnaeus Naevius): §10B, §190
Nigidije Figul (Nigidius Figulus): §76
Ovidije (Publius Ovidius Naso): §90, §160
Pakuvije (Marcus Pacuvius): §10B, §202
Plaut (Titus Maccius Plautus): §10B, §31, §39, §65, §70, §72, §76, §91, §105, §109, §124, §125, §147, §148, §160, §175, §176, §180, §188, §190, §192, §199, §202, §205, §209, Dodatak 1C, Dodatak 1E
Polibije (Polybius): §8, bilj. 17
Priscijan (Priscianus): §119
Seksto Empirik (Sextus Empiricus): §8
Servije (Servius): §9
Svetonije (Gaius Suetonius Tranquillus): §58

Tacit (Cornelius Tacitus): \$90

Terencije (Publius Terentius Afer): \$10B, \$70, \$76, \$105, \$148, \$188

Varon (Marcus Terentius Varro): \$9, \$34, \$58, \$76

Vergilije (Publius Vergilius Maro): \$10B, \$34, \$119, \$120, \$131.1

KAZALO SUVREMENIH AUTORA

- Altheim, Franz 15
Bader, Françoise 215
Baldi, Philip 101, 220, 221
Bammesberger, Alfred 15
Bartholomae, Christian 107
Beekes, Robert S. P. 17, 52, 69, 78, 87, 132, 191, 212
Beeler, Madison S. 30, 32
Bloch, Alfred 134
Blümel, Wolfgang 91, 140, 157
Bopp, Franz 124, 184
Bräuer, Herbert 146, 149
Breyer, Gertraud 34
Brugmann, Karl 74, 158, 212
Buck, Carl D. 16, 17, 68, 82
Campanile, Enrico 30
Carr, Philip 45
Coleman, Robert 24, 40
Collart, Jean 15
Collinge, Norbert E. 91, 101, 108
Comrie, Bernard 185, 186, 210
Cowgill, Warren 74, 187
De Saussure, Ferdinand 68
De Simone, Carlo 40
Debrunner, Albert 15, 34
Devoto, Giacomo 15, 30, 35, 39
Drinka, Bridget 101
Dybo, Vladimir, I. 87
Eichner, Heiner 10, 78, 172, 218
Ernout, Alfred 16, 146, 166
Euler, Wolfram 28
Gamkrelidze, Tamaz 56, 206, 238
Giacomelli, Gabriella 16, 93
Godel, Robert 94, 130, 205, 227
Grassmann, Hermann 113
Greppin, John A. C. 88
Grimm, Jakob 61
Hamp, Eric P. 88, 149
Hauschild, Richard 165, 172
Hoffmann, Karl 187, 227
Holzer, Georg 19, 50
Hopper, Paul 56
Huld, Martin 55
Insler, Stanley 190
Isebaert, Lambert 190
Ivanov, Vjačeslav V. 56, 206, 215, 238
Jakobson, Roman 103
Jasanoff, Jay 229, 230
Katamba, Francis 121, 183
Keenan, Edward 203
Kieckers, Ernst 15
Klingenschmitt, Gert 134, 135, 189
Kortlandt, Frederik 28, 87
Krahe, Hans 205
Krause, Wolfgang 134
Kravar, Miroslav 211
Krisch, Thomas 16
Križman, Mate 40
Kuiper, Franciscus B. J. 69, 180
Kuryłowicz, Jerzy 68, 86, 240

- Kurzová, Helena 16
 Lachmann, Karl 56, 101, 102, 232
 Lehmann, Winfred P. 17, 238
 Lejeune, Michel 40, 135
 Leumann, Manu 8, 15, 82, 149, 154, 158
 Lewis, Charlton 17
 Lewis, Henry 221
 Lindeman, Frederik Otto 68, 108
 Lubotsky, Alexander 76
 Mallory, John P. 19, 33
 Marinetti, Anna 215
 Matasović, Ranko 19, 26, 51, 55, 73, 74, 112, 113, 130, 157, 245
 Mayer, Anton 7, 221
 Mayrhofer, Manfred 55, 68, 78, 88, 160
 Maziulis, Vytautas 129
 McCone, Kim 187
 Meid, Wolfgang 187, 205
 Meillet, Antoine 15, 16, 97, 103, 152, 159, 166, 221
 Meiser, Gerhard 16
 Mihaljević, Milan 45
 Monteil, Pierre 16, 71
 Muller, Frederik 17
 Narten, Johanna 190, 207, 212, 216
 Niedermann, Max 15
 Nyman, Martti 65
 Oettinger, Norbert 29, 205, 225
 Osthoff, Hermann 137, 200
 Otrębski, Jan 181
 Palmer, Frank 237
 Palmer, Leonard 15
 Panagl, Oswald 16
 Parker, Holt N. 94
 Pedersen, Holger 55, 221
 Peters, Martin 87
 Pfister, Raimund 15, 40
 Pisani, Vittore 16, 40, 101, 147
 Poccetti, Paolo 16
 Pohl, Hans-Dieter 221
 Polomé, Edgar 78
 Porzig, Walter 28, 29
 Prosdocimi, Aldo Luigi 15, 40, 134, 215
 Radke, Gerhard 16
 Risch, Ernst 234
 Rix, Helmut 8, 50, 86, 92, 99, 138, 144, 166, 199, 203, 205
 Safarewicz, Jan 16, 30
 Salmons, Joe 56
 Schindler, Jochem 156, 166, 167
 Schmid, Wolfgang P. 15, 34
 Schmidt, Gernot 177, 178
 Schmitt-Brandt, Robert 76
 Schrijver, Peter 68, 86, 88, 91, 97
 Short, C. 17
 Sievers, Eduard 108
 Sihler, Andrew 16, 86, 88, 91, 97, 99, 101, 108, 147, 168, 173, 180, 196, 208, 216, 217, 228, 230, 233
 Solta, Georg Renatus 15, 24, 35, 40, 135, 244
 Sommer, Friedrich 15, 192, 196, 217, 219, 233
 Stang, Christian 129, 141, 161, 167, 169, 213
 Stempel, Reinhard 234
 Stephens, Laurence D. 83
 Stolz, Friedrich 15, 34
 Strunk, Klaus 16, 101, 201
 Sturtevant, Edgar 215
 Szemerényi, Oswald 17, 161, 167, 172, 187, 190, 208
 Tekavčić, Pavao 9
 Thomas, Werner 134
 Thumb, Albert 165, 172
 Thurneysen, Rudolf 65, 91, 149, 162
 Tischler, Johann 55
 Tronskij, Igor M. 16
 Untermann, Jürgen 16
 Vaillant, André 233

Vendryes, Joseph 16, 97, 152, 159, 221	Walde, Alois 16, 172
Verner, Karl 61,103	Watkins, Calvert 28, 29, 30, 71, 159, 172, 194, 197, 201, 202, 215
Vetter, Emil 16	Winter, Werner 74
Vine, Brent 16	

KAZALO

PREDGOVOR	7
KRATICE I SIMBOLI	11
I. UVOD	
Pregled priručne literature o poredbenopovijesnoj gramatici latinskoga . . .	15
Mjesto latinskoga u krugu indoeuropskih jezika	19
Osnove genetske klasifikacije jezika	19
Indoeuropski jezici	21
Italsko-keltska hipoteza	28
Problem italskoga jezičnog jedinstva	30
Indoeuropski i neindoeuropski jezici drevne Italije	33
Izvori za proučavanje povijesti latinskoga	37
Najstariji spomenici latinskoga jezika	39
Arhajski spomenici	40
Ostali staroslavenski tekstovi	41
II. POREDBENA FONOLOGIJA	
Osnovni pojmovi poredbene fonologije	45
Glasovne podudarnosti	49
Rekonstrukcija	50
Analogija i ujednačivanje	52
Sinkronijska pravila i dijakronijske promjene	52
Konsonantizam	55
Odrazi ie. okluziva u latinskome	57
Labiovelari	61
Asimilacija labiovelara	63
Aspirirani okluzivi	93
Thurneysenov zakon	65
Disimilacija dentala	65
Ozvučivanje okluziva na kraju riječi	66
Frikativi	66

Laringali	68
Vokalizam i sustav sonanata	73
Epentetski samoglasnik	75
Laringali u dodiru sa samoglasnicima	76
Sonanti	77
Kontekstom uvjetovane promjene ie. sonanata u latinskome	78
Ie. slogotvorni sonanti ispred laringala	86
Dvoglasni (diftonzi)	88
Zakon Thurneysena i Haveta	91
Samoglasnici u srednjim slogovima	92
Exonov zakon; sinkopa	92
Kratki samoglasnici	93
Dvoglasni u srednjim slogovima	96
Samoglasnici u zadnjem slogu	96
Dvoglasni u zadnjem slogu	98
Apokopa	99
Dugi samoglasnici	99
Jampsko kraćenje	99
Uocalis ante uocalem corripitur	100
Duljenje samoglasnika	100
Lachmannov zakon	101
Dugi diftonzi	102
Naglasak	103
Pokušaj kronologije glasovnih promjena	104
Fonotaktika	107
Fonološka pravila u ie. prajeziku	107
Bartholomaeov zakon	107
Sieversov i Lindemanov zakon	108
Disimilacija laterala	109
Stangov zakon	110
Ostala fonološka pravila u ie. prajeziku	110
Ograničenja u strukturi morfema	111
Slog	113
Prijevoj	115
 III. MORFOLOGIJA	
Osnovni pojmovi poredbenopovijesne morfologije	119
Morfološke promjene	121
Predmet poredbenopovijesne morfologije	123
Imena i zamjenice	123
Imenska promjena (deklinacija)	127

Rod	127
Broj	128
Indoeuropski padežni nastavci	129
Deklinacijske klase	131
Tematska deklinacija; latinska 2. deklinacija	132
EH ₂ -osnove; latinska 1. deklinacija	138
Promjenjive osnove	142
IH ₂ /YEH ₂ osnove	145
Osnove na *-ih ₂	146
Latinske imenice 5. deklinacije	147
Osnove na *u i *uh ₂ ; latinska 4. deklinacija	147
Latinska 3. deklinacija	151
I-osnove	151
Osnove na konsonant	155
Osnove na sonant	158
Heteroclitita	165
Osnove na dvoglase	166
Dvojina promjenljivih imenica	167
Komparacija pridjeva	168
Brojevi	170
Zamjenice	174
Morfološka struktura zamjenica	174
Osobne zamjenice	174
Pokazne zamjenice	179
Ostale zamjenice	182
Glagol	183
Morfološki ustroj indoeuropskoga glagola	183
Paradigmatske kategorije ie. glagola	184
Indoeuropski glagolski nastavci i čestice	185
Kategorija vremena	186
Sustav prezenta	187
Konjugacija prezenta	188
Dvojina	189
Latinske četiri konjugacije	190
Nepravilni glagoli	197
Indoeuropski aorist	198
Latinski futur 1. i 2. konjugacije	202
Kategorija stanja	203
Mediopasivni završetci u ie. prajeziku	204
Latinski pasiv prezenta	207
Ie. mediopasivni aorist	208

Kategorija vida (aspekta)	210
Indoeuropski perfekt	211
Latinski perfekt	213
Latinski imperfekt	220
Latinski pluskvamperfekt	221
Kategorija načina	222
Imperativ	223
Ie. konjunktiv; lat. futur 3. i 4. konjugacije	224
Latinski ā-konjunktiv	225
Optativ; lat. konjunktiv 1. konjugacije	227
Latinski konjunktiv perfekta i futur 2.	228
Latinski konjunktiv imperfekta i pluskvamperfekta	229
Infinitni glagolski oblici	231
Participi	231
Infinitivi	233
Latinski gerund, gerundiv i supin	234
Hipoteze o pretpovijesti ie. gramatičkoga sustava	235
 DODACI	
Komentirani starolatinski tekstovi	243
A) »Fibula Praenestina«	243
B) »Eulogija za L. Kornelija Scipiona«	244
C) »Natpis iz Spoleta«	246
D) »Senatus Consultum de Bacchanalibus«	247
E) Plaut: »Aulularia«, II, 2, 226-235	250
O transliteraciji i izgovoru	253
Popis glasovnih zakona	255
Glosar najvažnijih termina	257
Literatura	259
Kazalo latinskih riječi	269
Kazalo antičkih autora	279
Kazalo suvremenih autora	281

MATICA HRVATSKA
BIBLIOTEKA THEORIA/ΘΕΩΡΙΑ

Ranko Matasović
*Kratka poredbenopovijesna gramatika
latinskoga jezika*

Za nakladnika *Josip Bratulić*
Likovno oblikovanje *Luka Gusić*
Priprema *Kolumna d.o.o., Zagreb*
Tiskanje dovršeno 30. srpnja 1997.
u tiskari Targa, Zagreb

ISBN 953-150-105-X

Ovaj rukopis mladog i već u svijetu afirmiranog indoeuropista zaslužuje razloga. To je prvi cjeloviti priručnik za povijesnu fonologiju i morfologiju latinskoga jezika pisan na hrvatskom, taj priručnik nije kompilacija već postojećih srodnih djela na drugim jezicima nego on, na zadano tematsko područje, nastoji sustavno i dosljedno primijeniti vlastitu metodologiju analize koja proistječe iz temeljita kritičkog uvida u suvremenu teoretsku lingvistiku (posebice u pitanja jezičnog razvoja) i indoeuropeistiku, a iza skromno formuliranog naslova nudi nam se fundamentalni priručnik koji uči sustavnom lingvističkom razmišljanju na pomno odabranom korpusu. Onako kako je zamišljen i izveden, taj priručnik podjednako će dragocjen biti latinistima, indoeuropeistima i romanistima (studentima, ali i nastavnicima).

U indoeuropsku poredbenu gramatiku ovaj priručnik uvodi na temelju latinskoga, jedinoga relevantnog jezika za takav studij kojim naši studenti u polazištu koliko toliko vladaju. Ukupna koncepcija knjige pomno je domišljena pa za čitanje, razumijevanje i usvajanje ovoga teksta nije potrebno ništa drugo osim elementarnog poznavanja latinskog. (...)

Ova je knjiga pomno promišljena kao cjelina i doradena u svim pojedinostima, a autor je u obradbi grabe dao krupan osobni znanstveni prilog.

August Kovačec (iz recenzije)

Više je razloga zbog kojih će ovaj priručnik zauzeti istaknuto mjesto u sveučilišnoj literaturi neophodnoj studentima latinskoga jezika i klasične filologije. Prije svega, temeljna i cjelovita djela iz historije gramatike latinskoga jezika studentima dostupna su zasad samo na stranim jezicima. Za studente latinskoga jezika ovaj će rad biti prvi takav udžbenik na hrvatskom jeziku.

Iako »kratka«, ova je gramatika iscrpna i zaokružena cjelina. Njezina je velika vrijednost i u metodologiji jezičnoga opisa koji se temelji na suvremenoj lingvističkoj teoriji. (...)

Na kraju, posebno treba istaći autorov osobni prinos u rješavanju nekih dosad neriješenih pitanja povijesne gramatike latinskog jezika.

Olga Perić (iz recenzije)

Sadržajna raščlanjenost ovog rukopisa i znanstvenokritička oprema odaju autorovu namjeru da našoj filologiji ponudi standardan i potpuno osuvremenjen pregled unutarnje povijesti latinskoga jezika, i to poglavito s gledišta njegovih jezičnih korijena i njegovih genetskih odnosa s drugim indoeuropskim jezicima. U skladu s takvom svojom zamisli, djelo ima sve odlike pouzdana priručnika za svakoга našeg istraživača komu u njegovu radu zatreba pouzdana i najsvježija indoeuropistička obavijest, osobito o kakvoj latinskoj jezičnoj starini, kao što će biti koristan udžbenik za studente indoeuropistike i klasične filologije, te kao dopunski udžbenik za studente romanske, slavenske i germanske filologije (...) Konačno, ovo je djelo u nas prvi do kraja ostvaren udžbenik na svome području, i to iz domaćega pera i na hrvatskome jeziku (...)

No, kako priručnik ove vrste ne može ne biti poredben, on uz latinski mora istodobno govoriti i o drugim indoeuropskim jezicima, a to njegovu upotrebljivost s užega latinističkoga proširuje zapravo na sva njemu susjedna jezična područja, dakako, prije svega na indoeuropeističko i romanističko. Pišćev pak izvorni keltistički i epistemološki prinos, koji je također ugrađen u ovaj rukopis, mogao bi ga učiniti zanimljivim i za tekuća istraživanja, ne samo u nas nego i u inozemstvu.

Mate Križman (iz recenzije)

ISBN 953-150-105-X

9 789531 501057

ADDENDA ET CORRIGENDA

- Str. 25. 2. redak, umjesto "(u Austriji)" čitaj (*Negova u Sloveniji*)
Str. 25. 10. redak umjesto "u Vatikanu" čitaj *u Uppsali*
Str. 61, 15. redak umjesto "a *g u ž ispred" čitaj *a *g u z ispred*
Str. 86, na kraju 1. odlomka dodaj: , *lat. sarpiō "obrezujem" <*srp- (rus. sérp "srp", latv. sirpis, gr. hárpē*
Str. 87, tablica, 2. stupac, 5. redak, umjesto "o" čitaj *ī*
Str. 89, tablica, 2. stupac, 1. redak, umjesto "ei > i" čitaj *ei > ī*
Str. 107, 4. red odozdo, umjesto "neaspirirani" čitaj *na aspirirani*
Str. 110 redak 16, umjesto "§4" čitaj *§84*
Str. 117 5. redak odozdo, umjesto "i sonantom (HVS)" čitaj *i *s (HV's)*
Str. 122 18. redak umjesto "lat. 3. lice jednine" čitaj *lat. 2. lice jednine*
Str. 133, 1. tablica, 2. stupac, 4. redak, umjesto "equi" čitaj *equī*
Str. 133, 2. tablica, 3. stupac, 2. redak, umjesto "yugam" čitaj *yuga*
Str. 133, 2. tablica 2. stupac, 2. redak, umjesto "iugi" čitaj *iugī*
Str. 133, 2. tablica, 4. stupac, 6. redak, umjesto "zygō'i" čitaj *zygōi*
Str. 134. 29. redak umjesto "toh Apācri" čitaj *toh. A pācri*
Str. 136. 1. tablica, 2. stupac, umjesto "equōd" čitaj *equīs* (a u 5. retku izbriši *equīs*)
Str. 136, 2. tablica, 4. stupac, 6. redak, umjesto "zygois" čitaj *zygoīs*
Str. 138, 19. redak, umjesto "aśvābhyam" čitaj *aśvābhyām*
Str. 138, 20. redak, umjesto "stir. -aibn" čitaj *stir. aib"*.
Str. 138, 29. redak, umjesto "nastavak *ih₂" čitaj *nastavak *-ih₁*.
Str. 139, tablica, 4. stupac, 6. redak, umjesto "poinē'i" čitaj *poinēi*
Str. 141, tablica, 4. stupac, 6. redak, umjesto "poinais" čitaj *poinaīs*
Str. 149, tablica, 4. stupac, umjesto "pēkhéōs" čitaj *pēkhēōn*
Str. 149, tablica, 2. stupac, umjesto "frūctum" čitaj *fructūs*
Str. 149, tablica, 5. stupac, umjesto Apl. "synъ" čitaj *syny*, umjesto Gpl. "synu" čitaj *synovъ*, umjesto Dpl. "synovi" čitaj *synъmъ*, umjesto Lpl. "synu" čitaj *synъxъ*, umjesto Ipl. "synomъ" čitaj *synъmi*
Str. 151, 7. red odozdo, umjesto "na histerodinamičku" čitaj *na amfidinamičku*
Str. 152, 8. red odozdo, umjesto "i histerodinamička" čitaj *i amfidinamička*
Str. 161, tablica, 5. stupac, umjesto "именъмъ" čitaj *imeni*
Str. 165, tablica, 4. stupac, 4. i 5. redak, umjesto "mētrōn, patrōn" čitaj *mētérōn, patérōn*
Str. 175, redak 1 odozdo, umjesto "bilj 133" čitaj *bilj. 132.*
Str. 179, 7. redak, umjesto "oi" čitaj *hoi*
Str. 180, 2. tablica, 1. stupac, umjesto "istō" čitaj *istī*
Str. 189, 23. redak, umjesto "stsl. j-estъ" čitaj *j-estъ*
Str. 209, 5. redak, umjesto "s *m dodanim" čitaj *s n dodanim*
Str. 213, 4. redak, umjesto "stir. 3.sg." čitaj *stir. 1. sg.*
Str. 230, 21. redak, umjesto "konjunktiv pluskvamperfekta" čitaj *konjunktiv imperfekta*
Str. 259, 5. redak odozdo, umjesto "Innsbrucher" čitaj *Innsbrucker*
Str. 261, 12. redak umjesto "neururer" čitaj *neurer*
Str. 262, 10. redak, umjesto "Eduard Kieckers" čitaj *Ernst Kieckers*
Str. 266, 8. redak, umjesto "apophinie" čitaj *apophonie*.